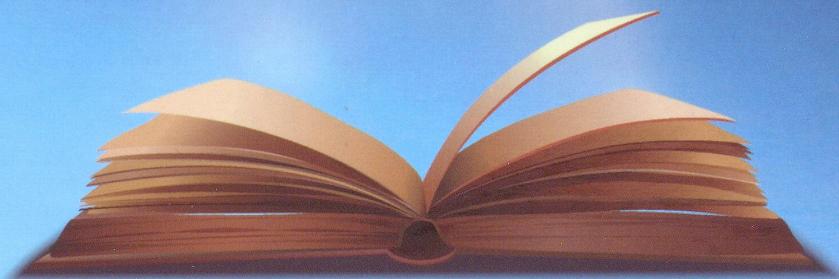

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ
ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժին

ՔՐԴԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԱՏՈՂ I

Քրդական գործոններ և հայ-քրդական
առնչությունները տարածաշրջանային
զարգացումների համատեքստում

Առաջարանի հեղինակ և գիտական խմբագիր՝
պ. գ. թ., դոցենտ Վ. Ս. Պետրոսյան

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ
ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժին

ՔՐԴԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հատոր 1

Քրդական գործոնը և
հայ-քրդական առնչությունները
տարածաշրջանային զարգացումների
համատեքստում

Առաջարանի հեղինակ և գիտական խմբագիր՝
պ.գ.թ., դոցենտ Վ. Ս. Պետրոսյան

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2019

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
Отдел армяно-курдских отношений

КУРДОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Том 1

Курдский фактор и
армяно-курдские отношения
в контексте региональных развитий

Автор предисловия и научный редактор
кандидат исторических наук, доцент В.С. Петросян

Ереван
Издательство ЕГУ
2019

Տպագրվում է ԵՊՀ գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Գրախոսելը՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Հ. Սիմոնյան
պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ռ. Կ. Կարապետյան

Խմբագիր՝

Վահրամ Սամվելի Ղետրոսյան, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ

Հրատ. խմբագիր՝ բ.գ.թ. Մերի Վ. Հովհաննիսյան

Ք 931 Քրդագիտական հետազոտություններ. Քրդական գործոնը և հայ-քրդական առնչությունները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2019, 300 + 8 էջ ներդիր:

Ժողովածուն Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչությունների բաժնի կողմից հիմնված «Քրդագիտական հետազոտություններ» շարքի առաջին հատորն է: «Քրդագիտական հետազոտություններ» շարքի «Քրդական գործոնը և հայ-քրդական առնչությունները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում» վերտառությամբ առաջին հատորում առանձնահատուկ կարևորություն է տրվել հայ-քրդական առնչությունների դիտարկմանը տարածաշրջանային զարգացումների և արդի հիմնախնդիրների համատեքստում: Ժողովածուն նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների, միջազգայնագետների, դիվանագետների, քաղաքագետների, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջանակների համար:

**ԳԻՐՔԸ ՆՎԵՐՎՈՒՄ Է ԵՊՀ
ՀԻՄՆԱԳՐՄԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ**

Բովանդակություն

Առաջարան 11

ՏԱՐԱԾՈՂՉԱՆԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ
Վահրամ Պետրոսյան

Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրապէն
ներքրդական դիմուրսի համատեքստում 18

Ռուդիկ Յարայան

Քրդական գործոնն Իրանում՝ քրդեր-ազարիներ
փոխառնչությունների համատեքստում 53

Սարգիս Գրիգորյան

Հայաստանին և քրդերին առնչվող հիմնախնդիրների
ըննարկումները «Արաբական պետությունների լիզայի» և
«Խոլամական համագործակցության կազմակերպության»
շրջանակներում 75

Ռուդիկ Յարայան

Քրդերն ու հայ-քրդական առնչությունները Լիբանանում 101

Անգելինա Գաբրիելյան

Քրդերնի կարգավիճակն ԻԻՀ-ում 135

Վահրամ Պետրոսյան

Քրդական համայնքն ու քրդերի ասիմիլացման
գործնրացն Աղրբեջանում 151

Ժեկյա Ամիրյան (Ժենիկա Ղաղը)

ՀՀ քրդական համայնքն ու «Քուրդիստան կոմիտե»
հասարակական կազմակերպության գործունեությունը 166

ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐՆԵՐ

Նողար Մոսաքի

Քրդերի վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ (ըստ
քրդալեզու ԶԼՄ-ների նյութերի) 173

<i>Մարգիս Գրիգորյան</i>	
ՀՀ և ՔՌԿ դիրքորոշումները 2014 թվականի եզրիների ցեղասպանության հարցում	221

ԱՂԹՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Հայրապէտ Մարգարյան</i>	
Քրդերը XII-XVII դարերի հայ մատենագրության մեջ	242
<i>Վահան Բայրության</i>	
Քուրդ ժողովրդի ծագման (էթնոգենեզի) հարցի շուրջ	271

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Անգելինա Գարրիելյան. Nation building in Kurdistan: Memory, genocide and human rights, Ihsan Mohammed, New York: ROUTLEDGE, 2017, pp. 195</i>	284
<i>Վահրամ Պետրոսյան. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում» աշխատության մասին</i>	290

Содержание

Предисловие	11
-------------------	----

РЕГИОНАЛЬНЫЕ РАЗВИТИЯ

<i>ՎագրամПетросяն</i>	
Референдум независимости Иракского Курдистана в контексте внутрикурдского дискурса	18
<i>Ռուդик Յառայն</i>	
Курдский фактор в Иране в контексте курдо-азарийских взаимоотношений	53
<i>Սարգս Գրիգորյան</i>	
Армения и курды в повестке дня «Лиги арабских государств» и «Организации исламского сотрудничества» (1991-2018 гг.)	75
<i>Ռուդик Յառայն</i>	
Курды и армяно-курдские отношения в Ливане	101
<i>Անգелина Габриелян</i>	
Статус курдского языка в ИРИ	135
<i>ՎագրամПетросяն</i>	
Курдская община и процесс ассимиляции курдов в Азербайджане	151
<i>Ժենյ Ամիրյան (Женика Кадр)</i>	
Курдская община РА и деятельность общественной организации «Комитет Курдистан»	166

ВОПРОСЫ ГЕНОЦИДОВЕДЕНИЯ

<i>Հոնար Զեյналович Мосаки</i>	
Отношение курдов к Геноциду армян (по материалам курдоязычных СМИ)	173
<i>Սարգս Գրիգորյան</i>	
Позиции Республики Армения и Регионального правительства Курдистана по вопросу геноцида езидов 2014 г.	221

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

<i>Այրառեմ Մարգարյան</i>	
Курды в армянской летописи XII-XVII веков	242

Վագան Բայբորդյան

К вопросу о происхождении (этногенезе) курдов271

РЕЦЕНЗИИ

- Ангелина Габриелян.* Nation building in Kurdistan: Memory, genocide and human rights, Ihsan Mohammed, New York: ROUTLEDGE, 2017, стр. 195284
- Ваграм Петросян.* О труде Николая Оганесяна «Участие курдов в армянском геноциде: Курдский фактор в армянской концепции решения вопроса Западной Армении»290

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարածաշրջանում ընթանում են փոխակերպման միտում ունեցող նոր գործընթացներ: Վերոհիշյալ գործընթացների շրջանակներում վերստին ակտիվացել է քրդական գործոնը, որի դերը շարունակում է մեծանալ: Ներկայացվող մենագրական ժողովածուն քրդական գործոնը վերոհիշյալ տարածաշրջանային գործընթացների համատեքստում հստակեցնելու և միտումներն ուրվագծելու նպատակ է հետապնդում:

Ինքնին «գործոն» («ֆակտոր») հասկացությունը ոչ միայն ներազդելու, եական դերակատարում ունենալու, այլև ավելի լայն կառույցի կամ գործընթացի անբաժանելի մասն ու տեսանելի մասնիկը լինելու խորհուրդն ունի: «Քրդական գործոնը» ոչ միայն Մերձավոր և Միջին Արևելքի՝ իբրև համակարգված «կառույցի» անբաժանելի մասն է, այլև տարածաշրջանային զարգացումների ու գործընթացների վրա ռազմավարական և մարտավարական շրջանակներում ներազդելու անհերքելի ներուժ ունեցող բարկացուցիչ տարրերի շարքում է: Հետևաբար ներկայացվող մենագրական ժողովածուն քրդական գործոնը դիտարկում է համալիր կամ համակարգային վերլուծության («կոմպլեքսային կամ սիստեմային անալիզի») հենքի վրա՝ չնվազեցնելով և զգերազնահատելով վերջինիս դերը տարածաշրջանային գործընթացներում, սակայն, գերազանցապես ներկայացնելով քրդական գործոնն առաջին՝ տեսանելի պլանում: Ներկայացվող մենագրական ժողովածուում դիտարկվում են նաև քրդերի «ներքին» և «արտաքին» ինքնության ձևավորման շուրջ ընթացող ներքրդական խմբումները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում:

Ներկայացվող հոդվածների ժողովածուն ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչու-

բյունների բաժնի կողմից հիմնված «Քրդազիտական հետագոտություններ» շարքի առաջին հատորն է: «Քրդազիտական հետագոտություններ» շարքի առաջին՝ «Քրդական գործոնը և հայ-քրդական առնչությունները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում» վերտառությամբ հոդվածների ժողովածուում առանձնահատուկ կարևորություն է տրվել հայ-քրդական առնչությունների դիտարկմանը: Նման կարևորությունը մի շարք հիմնավորումներ ունի:

- Քրդական գործոնի ակտիվացումը Մերձավոր և Միջին Արևելյում հայ-քրդական առնչությունների վերաբժնորման անհաժեշտություն է առաջ բերում: Կարևորագույն և առաջնային խնդիր է նաև հայ-քրդական միջհամայնքային հարաբերությունների ուսումնասիրությունը հատկապես Մերձավոր և Միջին Արևելյի այն երկրներում, որտեղ առկա են հայկական և քրդական գործոնները, կամ առնվազն հայերն ու քրդերն ակտիվ դերակատարում ունեն:

- Տարածաշրջանային արդի զարգացումներում առկա են շուրջված էթնիկ և կրոնադավանական հիմնախնդիրներ, որոնք ցուցաբերում են ոչ թե հանգուցալուծման, այլ սրացման միտումներ: Հայերն ու քրդերը վերոնշյալ էթնիկ և կրոնադավանական խճանկարի բաղկացուցիչ մասն են կազմում, ինչը պահանջում է պատշաճ ուշադրություն դարձնել հայ-քրդական գործոնին, քանզի այն կարող է խթան դառնալ՝ տարածաշրջանային գործընթացների տրամաբանությունը համակողմանիորեն ընկալելու և համարժեք վարքագիծ որդեգրելու համար: Սյուս կողմից, մերձավորաբնեյան հասարակական-քաղաքական և տնտեսական հիմնախնդիրներն անմիջական ազդեցություն են թողնում այստեղ բնակչության էթնիկ և կրոնադավանական փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի և քրդերի կենսագործունեության վրա:

Այդ համատեքստում հատկանշական է ծայրահեղ արմատական միտումների ակտիվացումը, ինչն ուղղակի սպառնալիք է հայերի և քրդերի անվտանգության համար:

- Տարածաշրջանում տեղ են գտնում մի շարք որակական փոփոխություններ, որոնք ուղեկցվում են տարածաշրջանային ուժերի վերադասավորման միտումներով: Քրդական գործոնը գտնվում է հիշյալ գործընթացների կիզակետում և աստիճանաբար ձեռք է բերում որոշիչ նշանակություն: Այդ համատեքստում առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի քրդական հիմնահարցին առնչվող զարգացումներն Իրաքում 1992-2003 թվականներին, որոնք տրամաբանորեն հանգեցրին Իրաքյան Քուրդիստանի ֆեղերալ ինքնավար կիսանկախ կազմավորմանն (Քուրդիստանի ռեզիսոնալ կառավարության) ու 2017 թվականի սեպտեմբերին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացված անկախության հանրաքվեին, 2009 թվականին թուրքական քաղաքականության օրակարգում հայտնված «քրդական նախաձեռնությանն» ու վերջինիս սառեցմանը (ոազմական բախումների վերսկսմանը) 2015 թվականից հետո, 2011 թվականի մարտից առ այսօր Սիրիայում ծավալվող իրադարձություններին, որոնք, կարելի է ասել, վերահմատավորել են քրդական գործոնի նշանակությունը տարածաշրջանում, ինչպես նաև ոչ պակաս արդիական են դարձնում Լիբանանում քրդական գործոնի ակտիվացման և հայկական համայնքի հետ փոխառնչությունների նոր մակարդակի խնդիրը: Տարածաշրջանային զարգացումներն ի հայտ են բերել նաև քրդական խնդիրն ու քուրդ-ազարիական առնչություններն Իրանի Խալամական Հանրապետությունում դիտարկելու անհրաժեշտությունը:

- Կարևորվել է նաև հայագիտական հետազոտությունների շարքում «քաղաքական քրդագիտության» որոշակի բացը լրացնելու անհրաժեշտությունը:

Հայ-քրդական առնչությունները հայագիտական հետազոտությունների կարևորագույն ուղղությունների շարքում են: Հիշյալ իրողությամբ է պայմանավորված ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի շրջանակներում Հայ-քրդական առնչությունների բաժնի ստեղծումը: Հայ-քրդական հարաբերությունների համատեքստում կարևորագույն մի շարք ուղղություններ մինչ օրս լիովին անտեսված են եղել: Թեև հայ-քրդական առնչություններն ընդգրկում են պատմական, քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, քաղաքակրթական, կրոնական ու գաղափարախոսական, էքսիլոգերանական, մշակութային, ժողովրդագրական ու սոցիոլոգիական լայն շրջանակներ, հայ պատմագրության մեջ գերազանցապես դիտարկվել է հայ-քրդական հարաբերությունների պատմությունը: Բացի դրանից՝ հայ պատմագրությունն ու հասարակությունը դեռ լիովին ձերբազատված չեն քրդերի ու քրդական խնդրի վերաբերյալ նախկինում ունեցած ավանդական որոշ կարծրատիպերից ձերբազատված չեն նաև քրդական հասարակությունն ու ձեւավորվող քրդական պատմագրությունը: Խնդիրը խորությամբ ուսումնասիրված չէ տարածաշրջանային գործընթացների և անվտանգության համատեքստում, ինտևաբար կարիք ունի բազմակողմանի մոտեցումների՝ հաշվի առնելով զույգ հայկական պետությունների (ՀՀ և ԼՂՀ) առկայությունը, Հյուսիսային Իրաքում քրդական ինքնավարության կայացումը, քրդական զարգացումները տարածաշրջանում և Իրաքյան Քուրդիստանի ոեղինալ կառավարություն (ԻՔԾԿ) - Հարավային Կովկասի պե-

տություններ հարաբերությունների զարգացման մոդելների մշակման հեռանկարը:

Հետևաբար ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչությունների բաժնի նպատակներն են.

- Ներկայացնել հայ-քրդական առնչություններն ու հարաբերությունները պատմական, քաղաքական, տնտեսական, քաղաքակրթական, կրոնական, մշակութային, ժողովրդագրական ու սոցիոլոգիական լայն շրջանակների համատեքստում,

- համեմատական հետազոտման համատեքստում վերլուծել Հայկական հարցի և քրդական խնդրի միջազգայնացման պատճառներն ու փուլերը,

- դիտարկել «Հայկական հարց»-«քրդական գործոն» և «քրդական հարց»-«հայկական գործոն» իրողությունները՝ հետազոտելով նաև հայ և քուրդ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հիմնախնդիրները,

- ուսումնասիրել հայ-քրդական հարաբերություններին ու շփումներին առնչվող բազմալեզու աղբյուրներն ու մասնագիտական գրականությունը,

- ներկայացնել Հայաստանի իշխանությունների դերն ու հայ մտավորականության ավանդը քրդական մշակույթի ու պատմության ուսումնասիրության գործում,

- դիտարկել Իրաքյան Քուրդիստանի ոեղինալ կառավարության (ԻՔԾԿ) ձեռքբերումներն ու ձախողումները տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում, ԻՔԾԿ-ի և տարածաշրջանային տերությունների (այդ թվում՝ Հարավային Կովկասի հանրապետությունների) միջև առկա փոխհարաբերությունները և ընդհանրապես տարածաշրջանում քրդական գործոնի ակտիվացման պատճառները,

- տարածաշրջանային զարգացումների լույսի ներքո հանգամանալից վերլուծել և ամբողջական կառույցի տեսքով ներկայացնել հայ-քրդական հարաբերությունների նշանակությունը և դրանցում առկա խնդիրները:

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ-քրդական առնչությունների բաժինը մտադիր է հրատարակել վերոհիշյալ դաշտը ներառող հետազոտական մի շարք աշխատություններ: Ըստ որում՝ քննական վերլուծության արդյունքում կներկայացվեն ոչ միայն նոր մոտեցումներ, այլև բարգմանաբար կներկայացվեն ու կտեղայնացվեն անվանի քրդագետների՝ խնդրին առնչվող այն եզրահանգումներն ու տեսակետները, որոնք հիմնականում անտեսված են հայալեզու աղբյուրներում: Ավելին, կներկայացվեն քրդագիտությանն առնչվող հայալեզու արժեքավոր աղբյուրներն ու մասնագիտական գրականությունը:

Բաժնի աշխատակիցների լեզվական բազան բազմազան է և փոխլրացնող, ստեղծված հետազոտական խմբում ընդգրկվել են հայերեն, քրդերեն, պարսկերեն, ռուսերեն, թուրքերեն, անգլերեն և մի շարք այլ լեզուների իմացությամբ մասնագետներ:

Բաժնի հետազոտություններն ու հրապարակումները կունենան ոչ միայն տեսական, այլև կիրառական մեծ նշանակություն:

Ներկայացվող հոդվածների ժողովածուն Երևանի պետական համալսարանի ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի երկամյա աշխատանքի արդյունքն է:

Առանձնակի բարդություն չէր ներկայացնում ապահովել նաև մի շարք օտարերկրյա արևելագետների ու փորձագետների մասնակցությունը: Սակայն մեր նպատակն է եղել ներկայացնել քրդագիտական այն ներուժը, որ մենք ունենք ներկայումս ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի շրջանակներում: Հետևաբար ժողովածուին իրենց մասնակցությունն են ցուցաբե-

րել գերազանցապես վերոհիշյալ գիտական ստորաբաժանման աշխատակիցները: Ներկայացվող հոդվածների ժողովածուն ընդգրկում է գիտական հոդվածներ, որոնք տպագրվում են առաջին անգամ կամ նախատեսված են բացառապես հիշյալ ժողովածուի համար:

Վաերամ Պետրոսյան
պատմական գիտությունների թեկնածու, դրցեն,
ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ,
**ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային
հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ**

ՏԱՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ

Վահրամ Պետրոսյան, պ.գ.թ., դրանտ,

**ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ,
ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային
հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ**

ԻՐԱՔՅԱՆ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՔՎԵՆ ՆԵՐՔՐԴԱԿԱՆ ԴԻՍԿՈՒՐՍԻ ՀԱՍՏԵՔՍՈՒՄ

Բանալի բառեր - Քուրդիստանի ուղիղությալ կառավարություն (ՔՌԿ), «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ), «Քուրդիստանի հայրենասիրական միություն» (ՔՀՄ), «Փոփոխություններ» («Գորրան») կուսակցություն, «Քուրդիստանի իսլամական միություն» (ՔԻՄ), «Քումալա-յե Էսլամի», «Արդարություն և զարգացում կուսակցություն» (ԱԶԿ), «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» (PKK):

Ключевые слова: Региональное правительство Курдистана (Рег.ПК), Демократическая партия Курдистана (ДПК), Патриотический Союз Курдистана (ПСК), Партия Перемен (Горран), Исламский Союз Курдистана (ИСК), Комала-е Эслам, Партия Справедливости и Развития (ПСР), Рабочая Партия Курдистана (РПК).

Key words: Kurdistan Regional Government (KRG), Kurdistan Democratic Party (KDP), Patriotic Union of Kurdistan (PUK), Changes (Gorran) Party, Kurdistan Islamic Union (KIU), Komala-e Eslami, Justice and Development Party (JDP), Kurdistan Workers' Party (KWP/PKK).

ԸՆԴԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ներկայացվող հոդվածում դիտարկվում են 2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացված ան-

կախության հանրաքվեի նպատակներն ու արդյունքները՝ հետադարձ հայացքի գնահատմամբ՝ մեկ տարի անց ստեղծված իրադրության տեսանկյունից:

ԽՆԴՐԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում անկախության հանրաքվե անցկացվեց: Հանրաքվեի օրինականությունն ի սկզբանե մերժվեց Իրաքի դաշնային կառավարության կողմից: Սակայն կանխել հանրաքվեի անցկացումը Բաղդադին անկարող էր: Քուրդիստանում անցկացված անկախության հանրաքվեի արդյունքները միանգամայն տպավորիչ էին, անկախության օգտին արտահայտվեց հանրաքվեին մասնակցած քուրդիստանցիների 93.25 %-ը: Քուրդիստանի ուղիղությալ կառավարությունը (ՔՌԿ-ն¹) պնդում էր, որ հանրաքվեի դրական արդյունքը ոչ թե անմիջապես կիանգեցնի Քուրդիստանի անկախության հոչակմանը, այլ կնպաստի Իրաքի հետ բանակցությունների և պետական շինարարության մեկնարկին: Թեև անկախության հանրաքվեից ամիսներ առաջ հաճախ էր նշվում, որ անկախության հանրաքվեն պարտավորեցնող բնույթ չի կրի, թե՝ Իրաքի դաշնային կառավարության ու արտաքին ուժերի բացասական դիրքորոշումն այս հարցում, թե՝ Քուրդիստանի ուղիղության կառավարության (ՔՌԿ) անկախության հանրաքվե անցկացնելու հաստատակամությունը հիշյալ հանրաքվեին գնալով ավելի պարտավորեցնող բնույթ էին տալիս:

¹ «Քուրդիստանի ուղիղությալ կառավարություն (ՔՌԿ)» հասկացությունը ներառում է Իրաքյան Քուրդիստանի օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինների ամբողջությունը:

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացված անկախության հանրաքվեն ուներ պատմական ու քաղաքական աննախառելապ նշանակություն ինչպես Մերձավոր ու Սիջին Արևելքի տարածաշրջանային զարգացումների, այնպես էլ քրդական գործոնի վերազնահատման ու վերափակացությունը (ՔՌԿ-ն) և մասնավորապես Իրաքյան Քուրդիստանում ամենազդեցիկ «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ-ն) ու վերջինիս հարող քաղաքական ուժերն ու անհատ գործիչներն ամենսին չեն հրաժարվել անկախության նպատակից: Արտաքին ուժերի ճնշման և ներքին ուժերի պառակտվածության պայմաններում ՔԴԿ-ն պարզապես վերանայել է ռազմավարական այս նպատակին տանող մարտավարական քայլերի ժամանակացույցը: Հիշյալ տեսանկյունից կարևորում ենք 2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին անցկացված Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի նպատակների ու արդյունքների հետազոտումը Քուրդիստանի ներքին դիսկուրսի համատեքստում:

Անկախության հանրաքվեի գաղափարի շրջանառումը

Դեռ 2003 թվականի հուլիսին մի խումբ քուրդ մտավորականներ Սուլեյմանիեում նախաձեռնեցին «**Քրդական հանրաքվեի շարժումը**»: Նրանք մի խնդրագիր (պետիցիա) տարածեցին՝ պահանջելով քրդերի հետագա կարգավիճակի վերաբերյալ պաշտոնական հանրաքվե անցկացնելու իրավունքի տրամադրում:

Միջնորդագրի ներքո առկա էր ավելի քան 1,7 միլիոն (1,732,535) ստորագրություն, այն է՝ հիշյալ նախաձեռնությունը

պաշտպանել էր ՔՌԿ-ի՝ թվեարկության տարիքի բնակչության մեծամասնությունը²:

2004 թվականի փետրվարին «Հանրաքվեի շարժման» կազմակերպիչները, Բաղդադ գալով, նպատակ ունեին իրենց պետիցիան հանձնել Իրաքի կուալիցիոն ժամանակավոր կառավարության³ ղեկավար Փոլ Բրեմերին⁴, որն Իրաքում բարձրագույն պաշտոնյա էր: Սակայն ո՞չ Բրեմերը, և ո՞չ էլ Կուալիցիոն ժամանակավոր կառավարության որևէցեք այլ պաշտոնյա չցանկացան հանդիպել Քուրդիստանի «Հանրաքվեի շարժման» կազմակերպիչների հետ⁵: Հետազայում՝ 2004 թվականի դեկտեմբերի 22-ին, «Քուրդիստանի հանրաքվեի շարժումը» ներկայացնող, Հյուսիսային Ամերիկայի, Եվրոպայի և Քուրդիստանի քուրդ հասարակական գործիչներից կազմված պատվիրակությունը Նյու Յոր-

² Nancy E. Soderberg (Chair), David L. Phillips (Project Director), Task Force Report: State-Building in Iraqi Kurdistan (October 2015), - Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, New York, p. 15; <http://thekurdishproject.org/wp-content/uploads/2015/10/State-Building-in-Iraqi-Kurdistan.pdf>.

³ Իրաքի կուալիցիոն ժամանակավոր կառավարությունը (Coalition Provisional Authority of Iraq) բազմազգ կուալիցիոն ուժերի Իրաք ներխուժելուց (2003 թ. մարտի 19) հետո ձևավորված անցումային իշխանության մարմին էր: Այն գործեց 2003 թվականի ապրիլի 21-ից մինչև 2004 թվականի հունիսի 28-ը (14 ամիս, 1 շաբաթ) և լուծարվեց: Վկայակոչելով ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի թիվ 1483 բանաձևը (2003) և պատերազմի օրենքները՝ ԻԿԾԿ-ն ինքն իրեն օժտել էր իրաքյան կառավարության օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների լիազորություններով:

⁴ Փոլ Բրեմերը զիսավորում էր Իրաքի կուալիցիոն ժամանակավոր կառավարությունը 2003 թվականի մայիսի 12-ից մինչև 2004 թվականի հունիսի 28-ն ընկած ժամանակահատվածում:

⁵ Վերջիններս Բաղդադում մամլո ասուլիս կազմակերպեցին, որտեղ ներկայացրին իրենց պետիցիան աջակցողների ստորագրությունները ներառող արկերը, սակայն ձեռնունայն ու հիասթափված վերադարձան Քուրդիստան: Քուրդիստանի «Հանրաքվեի շարժման» հանրաքվեի մասին տե՛ս Peter W. Galbraith, The End of Iraq: How American Incompetence Created a War Without End, New York, London, Toronto, Sydney 2006, pp. 170-171:

բում ՄԱԿ-ի համապատասխան պաշտոնյաների հետ հանդիպման ժամանակ նրանց հանձնեց 1,7 մլն իրաքյան քրդերի՝ Քուրդիստանում անկախության հանրաքվե անցկացնելու վերաբերյալ վերոհիշյալ խնդրագիրը⁶:

Թեև քրդերի հետագա կարգավիճակի վերաբերյալ պաշտոնական հանրաքվե անցկացնելու տարբերակը բացառվեց, վերոհիշյալ պետիցիան ուղի հարթեց 2005 թվականի հունվարի 30-ին ոչ պաշտոնական հանրաքվե անցկացնելու համար⁷:

2005 թվականի հունվարին Իրաքի համընդհանուր և Իրաքան Քուրդիստանի ռեզիսունակ ընտրությունների հետ մեկտեղ Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացվեց անկախության հանրաքվե, որը կրում էր ոչ պաշտոնական բնույթ: Այն կազմակերպել էր Իրաքյան Քուրդիստանի և քրդական սփյուռքի գործիչների ստեղծած «Քուրդիստանի հանրաքվեի շարժում» կազմակերպությունը⁸: Ընտրողներին տրվում էր երկու տարբերակ՝ մնալ Իրաքի կազմում որպես նրա մի հատվածը կամ լինել անկախ: Ընդհանուր առմամբ շուրջ երկու միլիոն (1,998,061) մարդ մասնակցեց հանրաքվեին, որը տեղի ունեցավ Հյուսիսային Իրաքի քրդաբնակ

բոլոր շրջաններում, այդ թվում՝ Քիրքուկում, Խանաքինում և Սոսուլի (Սինվեի) մարզի քրդաբնակ տարածքներում⁹: Անկախության տարբերակը հավաքեց քվեարկողների 98,8 %-ի աջակցությունը, այն է՝ գրեթե բոլորը կողմ էին քվեարկել անկախությանը (կողմ՝ 1,973412, դեմ՝ 19650)¹⁰:

Թեև հանրաքվեի շուրջ 2 միլիոն մասնակիցների 98,8 %-ն արտահայտվեց հօգուտ անկախության¹¹, այն կրում էր ոչ պաշտոնական բնույթ, և ՔՌԿ-ն պարզապես օգտագործեց տվյալ փաստն ԱԱՆ-ի, հատկապես Իրաքի դաշնային կառավարության հետ բանակցություններում՝ եապես ամրապնդելով Իրաքում իր ունեցած կիսանկախ վիճակը:

2014 թվականի հունիսին ՔՌԿ-ի և Իրաքի դաշնային կառավարության միջև հարաբերությունների սրման, վեճերի խորացման, ինչպես նաև Իրաքում և Լեանտում Իսլամական պետության (ԻԼԻՊ-ի) ռազմական առաջխաղացման պայմաններում¹² Իրաքյան Քուրդիստանի ղեկավար շրջանները կրկին առաջ քաշեցին անկախության հանրաքվե անցկացնելու գաղափարը: Այս անզամ հանրաքվեն պետք է կրեր պաշտոնական բնույթ: Խնդիրն

⁶ Տե՛ս «Kurdistan Referendum At The United Nations – Today: Press Release. Referendum Movement in Kurdistan». «Ekurd Daily», 22.12.2004, <http://ekurd.net/mismas/articles/misc/newyork.htm>); «Iraqi Kurds hand petition to the UN for independence»,- «Ekurd Daily», 25.12.2004, <http://ekurd.net/mismas/articles/misc-newyork3.html>.

⁷ Nancy E. Soderberg (Chair), David L. Phillips (Project Director), Task Force Report: State-Building in Iraqi Kurdistan (October 2015),- Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, New York, p. 15; <http://thekurdishproject.org/wp-content/uploads/2015/10/State-Building-in-Iraqi-Kurdistan.pdf>; տե՛ս նաև Press Release, Kurdistan Referendum Movement, International Committee, London, February 8, 2005, տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «98 percent of the people of South Kurdistan vote for independence». «KurdMedia», 9 February 2005 (<https://www.indybay.org/newsitems/2005/02/09/17205061.php>):

⁹ Բաղդադում և արարական այլ քաղաքներում բնակվող քրդերը չեն ընդգրկվել հանրաքվեի ցուցակներում:

¹⁰ Nancy E. Soderberg (Chair), David L. Phillips (Project Director), Task Force Report: State-Building in Iraqi Kurdistan (October 2015),- Institute for the Study of Human Rights, Columbia University, New York, p. 15; <http://thekurdishproject.org/wp-content/uploads/2015/10/State-Building-in-Iraqi-Kurdistan.pdf>; տե՛ս նաև Press Release, Kurdistan Referendum Movement, International Committee, London, February 8, 2005, տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս «98 percent of the people of South Kurdistan vote for independence», «KurdMedia», 9 February 2005 (<https://www.indybay.org/newsitems/2005/02/09/17205061.php>):

¹² ԻԼԻՊ-ը Սոսուլը և Թիգրիտը գրավեց համապատասխանաբար 2014 թվականի հունիսի 10-ին և 11-ին:

արն է որ Իրաքան Քուրդիստանի անկախության հարցը սկսաց ինստենտիվ կերպով շրջանառել Հյուսիսային Իրաքի ուղղությամբ ԻԼԻ-ի ստուգիտագուման պարագայում¹³. Եթե Իրաքի դաշնային կոստակարության գործերը լրեցին իրենց վերահսկողության տակ գումարու մի շաբաթ տարածքները փաստացի կտրվեց Քուրդիստանի ռեզիստան կոստակարության և իրաքան մյօւս տարածքների միջև ցույնությունները կոստակարության քայլուք ՔՌԿ գիրնարներն անմիջապես իրենց վերահսկություններ նաև առաջանաւուցին երդրյա և Բարդաշի միջև գտնվող մի շաբաթ վրամայի ստորածքների մասնակիության Քիրքուկի նկատմամբ՝ Արդյունաբերա ԻԼԻ-ի սպառնում էր նաև Էրիցին առևտնա ՔՌԿ-ին ենթադրեց ԱՄՆ-ի և ԻԻՀ-ի աշխակուրիամբ կրաքանչեղ վատանացք Տէկու վատանաք վկարում էր որ ՔՌԿ-ն դժո լիումին պատրաստու չկը առևտնաբար տառավել և ԻԼԻ-ին հարուստ ուժենակու պարագայում Շետեաբար Իրաքան Քուրդիստանի գումարակարությունը նույնականացնեց ենտուազել անկախության համարակալ անցուցուայք¹⁴.

Ազգայինական որոշ ժամանակ անց՝ 2016 թվականի վենաբարի 2-ին Իրաքան Քուրդիստանի նախագահ Սասույ Բարզանին կրկին նախարար եկավ ՔՌԿ տարածքում այսպես կոչված «շպարտապատ անկախության հանրաբէ» անցկացնելու

¹³ Իրաքան Քուրդիստանի նախագահ Սասույ Բարզանին հասունաբն է որ Իրաքը բառ եւթու նախառայի է ու թէ բառով որոշակի դեր գտնալուն ԻԼԻ-ի առևտնա համարությունը պարզապես գործունակ գործունակ առաջնությունը բառերն անձն ունենալուն իրավունք ունի ու «Իրակ Արդանա տարեօնությունը» (BBC News, 1 լուս 2014 նոր. www.bbc.com/news/world-middle-east-28103114).

¹⁴ Իրաքի պաշտոնի կոստակարության գործերը Քիրքուկից հետոցի և 2014 թվականի հունվարի 13-ին

¹⁵ See in Roy George. Kurds agree to postpone independence referendum. «Toronto Star News papers» 5 September 2014 նոր. www.thestar.com/news/world/2014/09/05/kurds_agree_to_postpone_independence_referendum.html:

կոչով: Ըստ որում՝ այդ ելույթում Քուրդիստանի նախագահը արտահայտում էր երկու տարբեր զաղափարներ: Մի կողմից նա նշում էր, որ տարածաշրջանի քրդերին սահմաններով բաժանելը «մեծ սխալ է եղել», և որ «Ժամանակն է եկել, և իրավիճակն այժմ քուրդ ժողովրդի համար հարմար է, որ նա իր ճակատագրի վերաբերյալ հանրաբէի միջոցով որոշում կայացնի»: Սակայն, մյուս կողմից, Սասույ Բարզանին անում էր որոշակի վերապահումներ. «Այդ հանրաբէն չի նշանակում պետականության հոչակում, այլ ավելի շուտ նպատակ ունի իմանալու անկախության վերաբերյալ քուրդ ժողովրդի կարծիքն ու կամքը և քրդական քաղաքական դեկավարության համար է, որ նա համապատասխան ժամանակ ու համապատասխան պայմաններում կատարի ժողովրդի կամքը»¹⁶:

Թեև ՔՌԿ նախագահի հայտարարությունը կարող է դիտվել որպես ներքին¹⁷ և արտաքին ճակատներում¹⁸ հնարավոր լծակ-

¹⁶ See in «Iraqi Kurdish Leader Calls For Nonbinding Vote On Independence». «Radio Free Europe. Radio Liberty», 3 February 2016 (http://www.rferl.org/content/iraqikurdishleaderbarzani_callsfornonbindingvoteindependence/27529166.html):

¹⁷ Էկական գործոն էր դարձել ՔՌԿ-ում տիրող նախագահական ճգնաժամը (ուժ ս Kawa Sheikh Abdullah. Iraqi Kurdistan's next big crisis: Its presidency. «Ekurd Daily», 17 April 2015 (<http://ekurd.net/iraqikurdistansnextbigcrisisitspresidency20150-417>); «Barzani calls for solution to Iraqi Kurdistan presidential crisis». «PressTV», 16.08.2015 (<https://www.youtube.com/watch?v=cUo2pn6y0p8>)):

¹⁸ Հայտնի քուրդ քաղաքական գործիչ Սուհամ Համուդը (որը հայտնի է նաև որպես Կաքա Համա), ելույթ ունենալով Քեմբրիջի համալսարանում (Մեծ Բրիտանիա), տվեց հետևյալ պարզաբանումը. «Հանրաբէի նպատակը անկախության անհապալ հոչակումը չէ... Այն քրդերի ձեռում մի քարտեզ ու մանդաս է, որը Իրաքի կառավարությանը հնարավորություն կտա տարածաշրջանային տերությունների ու Արևմուտքի հետ այլ բնույթի համաձայնության զալու... Մենք ուզում ենք աշխարհին ապացուցել, որ քրդերի 99 տոկոսը փաստացի հանեն և զայիս անկախության օգուին» (ուժ և «Կորդսկի լիдер: Քարենդում պահանջանական անհապալ հոչակումը չէ» (RIATAZA, 29.04.2016 (http://www.riataza.com/curdskiy_lider_referenдум_dol))

ներ ստանալու հերթական մարտավարական քայլ, այդուհանդերձ նա հետևողականորեն պնդում էր, որ անկախության հանրաբեկն պետք է տեղի ունենա մինչև 2016 թվականի հոկտեմբեր¹⁹, ցանկացած դեպքում՝ ԱԱՆ նախագահական ընտրություններից առաջ²⁰: Ընդ որում՝ քրդերը մտադիր չեն մինչ այդ ձեռնարկելու ԻԼԻՊ-ի վերահսկողության տակ գտնվող Մոսուլի ազատագրումը, քանի որ այդ հարցում ևս կարող էին իրենց աջակցությունն օգտագործել որպես լծակ: ՔՌԿ-ն նաև գիտակցում է, որ Մոսուլի գրավումը կամրապնդի Բաղդադի դիրքերը, քանզի գրեթե բացառվում էր, որ Մոսուլը կարող էր ներառվել ՔՌԿ սահմաններում:

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին անցկացված Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաբեկ նպատակներն ու արդյունքները

2017 թվականի հունիսի 7-ին Իրաքի քուրդ պաշտոնյաները որոշում կայացրին նույն տարվա սեպտեմբերի 25-ին Քուրդիստանի անկախության հանրաբեկ անցկացնելու վերաբերյալ: Հիշյալ որոշումը միանգամայն համապատասխանում էր Քուրդիս-

женбыти проведен переднаступлением на Мосули в выборах в США/cjds/57231d7c0-cf232b075d1ba59):

¹⁹ Մինչեւ Իրաքյան Քուրդիստանի կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը 2016 թվականի հուլիսի 25-ին հայտարարեց, որ անկախության հանրաբեկ անցկացման համար անհրաժեշտ կլինի չորսամսյա նախապատրաստական աշխատանք (տե՛ս «Подготовка к референдуму о независимости займет 4 месяца», Kurdistan.ru (26.07.2016), http://kurdistan.ru/2016/07/26/news26942_Podgotovka_k-referendumu_o_nezavisimosti_zaymet_4_mesyaca.html):

²⁰Տե՛ս Mewan Dolamari, Barzani: Kurdistan will hold referendum before October. «Kurdistan24», 23 March 2016 (<http://www.kurdistan24.net/en/news/05609d373569-4a8fa39e98b97c732503/> BarzaniKurdistanwillholdreferendumbeforeOctober):

տանի ոեգիոնալ կառավարության (ՔՌԿ)²¹ նախագահ Մասուդ Բարզանու՝ Իսլամական պետության պարտությունից հետո Քուրդիստանում անկախության հանրաբեկ անցկացնելու խոստմանը: 2017 թվականի հունիսի 7-ից սկսած՝ ՔՌԿ-ի առնվազն ՔՌԿ-ական գործիչների ելույթներում «չպարտադրող անկախության հանրաբեկ» եզրը հիմնականում դրւու բերվեց շրջանառությունից: Դրանով իսկ շեշտվում էր միանշանակ դեպի անկախություն գնալու ՔՌԿ-ի մտադրությունը:

Այդուհանդերձ, առանց Բաղդադի և միջազգային հանրության հավանության կամ առնվազն ՍԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի մշտական անդամների մեծամասնության աջակցության հանրաբեկն ինքնուրույն չեր կարող պետականության վերաբերյալ քրդական ծրագրերն իրականություն դարձնել: Իրաքյան Քուրդիստանի դեկավարությունը դա գիտակցում էր: Փոխարենը անկախության հանրաբեկում ստացված հավանության ձայները, որ, անկասկած, կգերիշխեին, կարող էին բարդացնել Քուրդիստանի մայրաքաղաք Էրբիլի և կենտրոնի՝ Բաղդադի միջև առանց այդ էլ լարված հարաբերությունները: Նույնը վերաբերում էր նաև Թուրքիային և Իրանին, որոնց հետ տնտեսական հարաբերություններում և քաղաքական շփումների մեջ կենսականորեն շահագրգուված է Էրբիլ՝ իր որպես առանձին կազմակրուման գոյատևման տեսանկյունից:

²¹ «Քուրդիստանի ոեգիոնալ կառավարություն» (ՔՌԿ, անգլերեն՝ Kurdistan Regional Government-KRG) հավաքական անվանմամբ կոչվում են Իրաքյան Քուրդիստանի օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինները՝ որպես մեկ ամբողջություն: Ներկայումս ՔՌԿ-ի անմիջական վերահսկողության ներքո գտնվող տարածքները կազմում են շուրջ 40 հազ. կմ²: Էրբիլի և Բաղդադի միջև կան տարածքային վեճեր: Եթե դրանք կարգավորվեն ՔՌԿ-ի օտիխն, ապա նրա վերահսկած տարածքը կլրկնապատկվի:

Այսպիսով՝ ի սկզբանե հայտնի էր, որ անկախության քվեարկությունը հանրաքվեն կարող էր լարվածություն առաջ բերել տարածաշրջանում և չէր հանգեցնելու անկախ քրդական պետականության ստեղծմանը: Այդուհանդերձ, ՔՌԿ-ն (Եթե ոչ բացառապես, ապա առնվազն գերազանցապես «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ-ի) պնդմամբ) հաստատակամորեն գնաց վերոհիշյալ քայլին:

Իրաքյան Քուրդիստանի՝ հիշյալ որոշմանն առնչվող, ասպարեզում առկա աղբյուրների հետազոտումը, ինչպես նաև քուրդ քաղաքական գործիչների և քրդագետների հետ մասնագիտական քննարկումների և ռազմավարական գնահատումների խտացումը թույլ են տալիս կատարել հետեւյալ եզրահանգումները.

- ՔՌԿ-ն մտադիր էր իր օգտին կարգավորել Էրբիլ-Քաղդադ հարաբերություններում առկա նավթային եկամուտների խնդիրը: Նավթային եկամուտների շուրջ քարդ վիճաբանությունների արդյունքում Քաղդադը, 2014 թվականից սկսած, կտրականապես դադարեցրել էր ՔՌԿ-ին արվող դաշնային վճարումները: Քրդերը դրան պատասխանեցին՝ դադարեցնելով հում նավթի առաքումները կենտրոնական կառավարությանը, փոխարենը նոր կառուցված նավթային խողովակաշարով անմիջականորեն նավթ վաճառելով Թուրքիային կամ վերջինիս տարածքով այն հասցնելով միջազգային շուլքա: Քաղդադի հետ պաշտոնական Էրբիլի բանակցությունները տեղի էին ունենում Իսլամական պետության դեմ ռազմական գործողությունների անհրաժեշտության պատճառով: Սակայն հետագայում, եթե Իսլամական պետությունը մոտ էր պարտությանը, նավթի բաշխման պայմանավորվածություններն արդեն չէին կատարվում: Հետևաբար ՔՌԿ պաշտոնյաները կարող էին հույսեր ունենալ, որ հանրաքվեն կրաքաց-

նի Բաղդադի հետ սակարկելու իրենց գործարքային ներուժը՝ ստիպելով Բաղդադին ամսական ավելի մեծ ֆինանսական հատկացումներ կատարել ՔՌԿ-ին: Էրբիլը պնդում էր, որ 2005 թվականին Բաղդադի հետ ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն՝ այն պետք է ստանա նավթի արտահանման դաշնային եկամուտների շուրջ 17 %-ը²², որն այդ պահի դրույթամբ կազմում էր ամսական շուրջ 1 մլրդ ԱՄՆ դոլար (785 միլիոն ֆունտ ստեղծինք):²³

- Իրաքի քուրդ պաշտոնյաները կարող էին նաև հավակնություններ ունենալ իրենց վերահսկողության ներքո հայտնված վիճակարուց մի շարք տարածքների նկատմամբ: Նախկինում Իսլամական պետությունը վերահսկողություն էր հաստատել Իրաքի հյուսիսարևմտյան ծավալուն տարածքների նկատմամբ և ուղղակիորեն սպառնում էր նավթային հարուստ պաշարներ ունեցող Քիրքուկին²⁴: Սակայն քրդական «փեշմարգայի» զինյալներն անցան հակահարձակման և 2014 թվականից սկսած՝ փաստացի վերահսկողություն հաստատեցին Քիրքուկի և վիճելի մի շարք այլ տարածքների նկատմամբ: ՔՌԿ-ի վերահսկած տարած-

²² Իրաքի ֆեղերալ եկամուտներից մասնաբժին ստանալու ՔՌԿ իրավունքն ամրագրված է 2005 թվականին ընդունված իրաքյան սահմանադրությունում, սակայն նշված սովորականը (17 %) մեկընդմիշտ ամրագրված չէ, այլ ամեն տարի, Իրաքի խորհրդարանում ֆեղերալ բյուջեի հաստատմանը գուզահեռ, որոշվում է նաև ՔՌԿ-ին տրվող մասնաբժինի չափը:

²³ Adrian Florea, Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?, June 15, 2017 <http://theconversation.com/kurdistans-referendum-wont-lead-to-independence-so-why-hold-it-79447>.

²⁴ Քիրքուկի հարցում ՔՌԿ պաշտոնական դիրքորոշման մասին տե՛ս Kirkuk: A constitutional issue,- Kurdistan Regional Government, KRG (16 May 2007), <http://cabinet.gov.krd/a/d.aspx?s=010000&l=12&a=17953>:

քը զրեթե կրկնապատկվեց²⁵: Քրդերը նույնիսկ իրենց դրոշը բարձրացրին Քիրուկ քաղաքի վարչական կարևորության շենքերում՝ արժանանալով թե՛ Թուրքիայի²⁶, թե՛ տեղացի թուրքմենական համայնքի²⁷ քննադատությանը: Եթե Քիրուկում և Վիճարկող այլ տարածքներում 2017 թվականի սեպտեմբերին կայանալիք հանրաքվեի արդյունքում «այո» քվեները գերիշխեին, ՔՌԿ-ի վիճելի տարածքների նկատմամբ վերահսկողությունն ու նույնիսկ հիշյալ տարածքների քրդական կառավարումը կարող էին օրինականացվել²⁸:

- Հանրաքվեի արդյունքներն այնուհետև կարող էին լրացնից առավելություններ տալ ՔՌԿ-ին Բաղդադի հետ բանակցություններում, որոնց օրակարգում կարող էին լինել եկամուտների բաշխման, կառավարման հետագա ապակենտրոնացման կամ իշխանության լիազորությունների հետագա հանձնման, ՔՌԿ սահմանների դեմքրացիայի (տարածքների սահմանագուման) խնդիրները, առավել ևս, որ ՔՌԿ-ն հավակնում է ոչ միայն Քիրուկին, այլև վիճելի մյուս տարածքներին, մասնավորապես Մասմուրին, Շանգալին և Խանաքինին:

²⁵ Այդ իրավիճակը շարունակվեց ընդիուպ մինչև 2017 թվականի հոկտեմբերի 16-ը:

²⁶ Türkiye'den Kerkük'e 'bayrak' tepkisi,- Milliyet.com.tr (20.03.2017), <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-den-kerkuk-e-bayrak--dunya-2417019/>, Erdogan'dan Kerkük Tepkisi: Hemen O Bayraklarınızı İndirin,- Haberler.com (4 Nisan 2017) -<https://www.haberler.com/erdogan-dan-kerkuk-tepkisi-hemen-o-bayraklarini-z-9458455-haberi/>, Erdogan'dan Kerkük Meclisi'ne 'bayrak' tepkisi (4 Nisan 2017), <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39492528>.

²⁷ Kerkük'te Türkmenler'den bayrak protestosu,- Sabah (30.3.2017) <https://www.sabah.com.tr/aktuel/2017/03/30/kerkukte-turkmenlerden-bayrak-protestosu>.

²⁸ Adrian Florea, Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?,- June 15, 2017 <http://theconversation.com/kurdistans-referendum-wont-lead-to-independence-so-why-hold-it-79447>.

- «Կենտրոնական»՝ դաշնային կառավարության՝ ՔՌԿ-ին արվող ֆինանսական վճարումների դադարեցումը, Խամական պետության դեմ պատերազմի մեջ ներգրավված լինելը, փախստականների խնդիրն ու նավթի գների աննախադեպ անկումը ՔՌԿ-ին կանգնեցրել էին տնտեսական փլուզման եզրին: Հետեաբար հանրաքվեն կարող էր նաև շեղել իրաքյան քրդերի ուշադրությունը Իրաքյան Քուրդիստանի ծանր տնտեսական իրավիճակից, որ շարունակվում էր 2014 թվականից²⁹:

- Անհանդուրժողականությունն Իրաքյան Քուրդիստանում գնալով ուժեղանում էր: 2015 թվականից ի վեր Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանը դադարեցրել էր իր գործունեությունը Մասուդ Բարզանու նախագահական պաշտոնավարության ժամկետի երկարաձգման որոշման շուրջ տեղ գտած քննարկումների արդյունքում³⁰: Օրենսդիր և գործադիր մարմնից դուրս էին բերվել ընդդիմադիր «Փոփոխություններ» («Գորրան») կուսակցության գործիչները³¹: Ըստդիմությունը գնալով աճում էր: Ակնհայտ ձեղքեր էին առաջացել «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) և «Քուրդիստանի հայրենասիրական միության» (ՔՀՄ) միջև կնքված ռազմավարական դաշինքում: ՔԴԿ-ՔՀՄ հարաբերությունների կարգավորումը կարևոր էր ՔՌԿ-ի գոյատևման համար՝ հաշվի առնելով նախկինում այս երկու քրդական կուսակցությունների միջև քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական գերակայության համար մղված քաղաքացիական պատե-

²⁹ Adrian Florea, Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?,- June 15, 2017 <http://theconversation.com/kurdistans-referendum-wont-lead-to-independence-so-why-hold-it-79447>.

³⁰ Disputed Iraqi Kurdistan's presidency must be top priority, Gorran says, Ekurd.net (November 25, 2016) <https://ekurd.net/disputed-kurdistan-presidency-2016-11-25>.

³¹ Professor who called President Barzani term 'illegal': disappointed with fake news,- Rudaw (May 27, 2017), <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/27052017>.

րազմը³²: Ներքուրդիստանյան հարթակում դժգոհ դերակատարների աճող զանգվածի պայմաններում քրդական ղեկավարությունը, թերևս, կարող էր կատարել այն հաշվարկը, որ պահը հասունացել է անկախության պայքարի շուրջ բնակչությանը համախմբելու և թանկարժեք ժամանակ շահելու համար՝ այդ ընթացքում սկսելով միջքրդական ու ներքուրդիստանյան գործերի կարգավորումը:

- Թեև Մասուդ Բարզանու կողմից նախագահական պաշտոնի պահպանումն ու երկարաձգումը հական պառակտումներ էին ի հայտ բերել Քուրդիստանում, հաջողված հանրաքվեի արդյունքում Մասուդ Բարզանու՝ որպես Քուրդիստանի անվիճելի առաջնորդի և ՔԴԿ-ի՝ որպես անկախության հանրաքվեն նախաձեռնած հիմնական կուսակցության դիրքերը կամրապնդվեին: Իր հերթին Մասուդ Բարզանին նախագահական նոր ժամկետի հնարավորություն կստանար:

- Անկախության հանրաքվեն կարող էր նպաստել Իրաքից քուրդիստանյան հատվածի արյունավետ անջատման գործընթացի ամրապնդմանն ու ամրագրմանը, որը սկիզբ առավ դեռ 1990-ական թվականների սկզբներին: Այն միաժամանակ ազդանշան-ուղերձ էր, որ երկարաժամկետ հեռանկարում անկախությունից պակաս ոչինչ այլևս չի կարող բավարարել իրաքյան քրդերին:

- Իրաքյան Քուրդիստանում տեղ գտած անկախության հանրաքվեն կարևորվում էր նաև «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) և «Քուրդիստանի աշխատավորա-

կան կուսակցության» (ՔԱԿ կամ PKK) միջև տարածաշրջանային մակարդակում և քրդական սփյուռքում ընթացող մրցակցության տեսանկյունից: Դե յուրե ինքնուրույն, սակայն դե ֆակտո PKK-ի սիրիական մասնաճյուղը հանդիսացող «Դեմոկրատական միություն կուսակցությունը» (PYD) էական ձեռքբերումներ ունեցավ Սիրիայի քրդաբնակ տարածքներում (Ռոժավայում) քրդական ինքնավար կանոնների ստեղծման և Հյուսիսային Սիրիայում իր դիրքերն ամրապնդելու գործում: Իր հերթին Հյուսիսային Իրաքի Քանդիլի հատվածից Թուրքիայի դեմ ավանդաբար գործող PKK-ն ամրապնդեց իր դիրքերը նաև եզդիաբնակ Շանգալի հատվածում³³: Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարության (ՔՌԿ-ի) կողմից, սակայն գերազանցապես «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ-ի) նախաձեռնությամբ իրականացված անկախության հանրաքվեն էական առավելություններ կտար վերջինիս ՔԴԿ-PKK մրցակցության և անզիջում պայքարի պայմաններում:

- Անկախության հանրաքվեն նաև թույլ էր տալիս քուրդ գործիչներին գնահատել ու չափել անկախ Քուրդիստանի միջազգային ճանաչման ներուժը³⁴:

Այսպիսով՝ 2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին նախատեսված անկախության հանրաքվեն ուներ ներքին և արտաքին քաղաքական նպատակահարմարություն, ինչպես նաև տնտեսական ու քարոզական հաշվարկներ: Քրդերի անկախության

³² Denise Natali, Is Iraqi Kurdistan heading toward civil war?, Al-Monitor (January 3, 2017), <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/01/kurdistan-civil-war-iraq-krg-sulaimaniya-pkk-mosul-kurds.html>.

³³ PKK to KDP: 'We are going to stay', Rudaw July 25, 2015, <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/250720153>.

³⁴ Adrian Florea, Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?, June 15, 2017, <http://theconversation.com/kurdistans-referendum-wont-lead-to-independence-so-why-hold-it-79447>.

ձգտման համար ունեցած իր պատմական նշանակությունից զատ՝ հանրարվե անցկացնելու որոշումը, ըստ էության, թաքցնում էր նաև մի շարք ավելի պարզ նպատակներ՝ Մասուդ Բարզանու, ՔԴԿ-ի և ընդհանրապես բարզանիականների՝ որպես Քուրդիստանի անվիճելի առաջատարների դիրքերի ամրապնդումը։ Իրաքյան Քուրդիստանում անկախության հանրարվեի անցկացումը բացառապես կառավարող «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) բարզանիականների և մասնավորապես Քուրդիստանի նախագահ ու ՔԴԿ առաջնորդ Մասուդ Բարզանու նախաձեռնությունն էր։ Մնացյալ բոլոր կուսակցությունները (նոյնիսկ նրանք, ովքեր բացահայտորեն դեմ չեն և նոյնիսկ արտաքուստ աջակցում են վերջիններին) փակուղային իրավիճակում էին, քանի անկախությունը մերժելը նշանակում էր կորցնել հետևորդների ու ընտրողների ստվար բանակ ու մարգինալացվել քրդական քաղաքական դաշտում։ Հանրաքվեի արդյունքում ՔԴԿ-ն (բարզանիականները) ցանկանում էր՝

- **ներքին դաշտում դառնալ անվիճելի առաջատար, վերարտադրել իր իշխանությունը և ուժեղ դիրքերից մոտենալ 2017 թվականի նոյեմբերի 1-ին նախատեսված (հետագայում բազմիցս հետաձգված) Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններին³⁵,**

³⁵ Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանական ընտրությունները բազմիցս հետաձգվեցին և ի վերջո կայացան միայն 2018 թվականի սեպտեմբերի 30-ին, սակայն միջքրդական հակասությունների արդյունքում նախազահական ընտրությունները Քուրդիստանում չկայացան։ Ներկայում նոյնիսկ անորոշ է Իրաքյան Քուրդիստանում նախագահի ինստիտուտի պահպանման հետանկարը։ ՔԴԿ-ն մտադիր է վերականգնել այդ ինստիտուտը նախագահի պաշտոնում առաջդրելով գրծող վարչապետ Նշչիրվան Բարզանուն, վարչապետի պաշտոնը «փոխանցելով» Մասուդ Բարզանու որդուն՝ ՔԴԿ անվտանգության խորհրդի դեկանը Մասրուդ Բարզանին։

- **արտաքին դաշտում լրացուցիչ լծակներ ձեռք բերել Բաղդադի հետ բանակցություններում՝ կարձաժամկետ հեռանկարություն քուրդիստանի ուղղության կառավարության համար ապահովելով կոնֆեղերատիվ կարգավիճակն ու կորզելով լրացուցիչ զիջումներ քաղաքական (վիճելի տարածքներ) և տնտեսական (բյուջեով նախատեսված ՔԴԿ մասնաբաժնի ստացում, լրացուցիչ իրավունքներ էներգակիրների արդյունահանման և արտահանման հարցում) դաշտում, իսկ երկարաժամկետ հեռանկարությունը տալով ՔԴԿ-ին ոչ այնքան անկախություն հոչակել, որքան հասնել Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության գործընթացի հստակ ժամանակացույցի ամրագրմանը, այն է՝ գնալ Զեռնոգորիայի կամ Կոսովոյի անկախացման մողելով։ Հանրաքվեն կարող էր հետաձգվել միայն այն դեպքում, եթե արտաքին դաշտի հետ կապված (կարձաժամկետ կամ երկարաժամկետ) հաշվարկների իրականացման երաշխիքներ տրվեին, որոնք իրենց հերթին կրերեին ներքին դաշտին առնչվող հաշվարկների արդարացմանը։ Հակառակ ԱՄՆ պետքարտուղար Ռեքս Թիլլերսոնի կողմից 2017 թվականի սեպտեմբերի 23-ին՝ հանրաքվեից երկու օր առաջ տրված որոշակի խոստումների փաստին³⁶, Քուրդիստանի առաջ-**

³⁶ ԱՄՆ պետքարտուղար Ռեքս Թիլլերսոնը 2017 թվականի սեպտեմբերի 20-ին և 23-ին երկու հասուլ ու պաշտոնական նամակներով էր դիմել Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանուն։ Թիլլերսոնը խոստանում էր ԱՄՆ-ի և ՄԱԿ-ի աջակցությունը Իրաքյան քրդերի և Բաղդադի կառավարությունների միջև մեկ տարվա տևողությամբ երկխոսության համար, որոնց հիմնական նպատակն էր լինելու երկկողմ հարաբերություններում առկա մի շարք շուծված խնդիրների կարգավորումը։ Սեպտեմբերի 23-ին ուղարկված նամակը ներառում էր Ռեքս Թիլլերսոնի հետևյալ խոստումը. «Այս գործընթացի վերջում, իհարկե, եթե բանակցությունները չհասնեն փոխադարձաբար ընդունելի եղուակացությանը կամ ձախողվեն Բաղդադի բարեխնդության բացակայության պատճառով, մենք կճանաչենք հանրաքվեի անհրաժեշտությունը»։ See u The Last Written Draft –

նորդ Մասուդ Բարզանին դրանք դիտարկեց որպես ուշացած առաջարկներ³⁷ կամ տրված երաշխիքները բավարար չհամարեց ու չինուածեց Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեն:

Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի անցկացումը ցուցադրեց ոչ միայն և ոչ այնքան կառավարող «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) ամուր դիրքերը, որքան իրաքյան քրդերի անկախության ձգուումներն ու դրանց հիման վրա քրդական քաղաքական դաշտում գործող ուժերին իր որոշումը պարտադրելու³⁸ ՔԴԿ-ի կարողությունը:

Հանրաքվեի անցկացման և իր նպատակին հասնելու համար ՔՌԿ-ն (գերազանցապես ՔԴԿ-ն) աշխատում էր երեք մակարդակով.

Delivered on 23rd September, <https://assets.bwbx.io/documents/users/ijjWHBFdfx-IU/rsJkyXsgEaig/v0>:

Մինչդեռ 2017 թվականի սեպտեմբերի 20-ի նամակի նախագծում օրինակ, հանրաքվեին որևէ աջակցություն հայտնելու մասին խոստում չեր տրվել, այլ նշվել էր, որ բանակցությունների ձախողման դեպքում «դուք չեք կորցնի ձեր՝ ներկայում ունեցած այլնոտրանքային տարրերակներից և ոչ մեկը»: Eli Lake, Tillerson Letters Show U.S. Nearly Averted Kurdish Referendum, Bloomberg (13 October 2017), <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2017-10-13/tillerson-letters-show-u-s-nearly-averted-kurdish-referendum>:

³⁷ US offered to back year-long talks on all issues if Barzani called off referendum, Rudaw October 14, 2017, <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/131020174>:

³⁸ Բացառություն էին «Գորրան» և «Քոմալա-յե Էսլամի» կուսակցությունները, որոնք բացահայտորեն դեմ էին անկախության հանրաքվեի անցկացմանը՝ այն համարելով ապագայի խնդիր: Սակայն «Քոմալա-յե Էսլամի» կուսակցության դեկավար Այլ Բափիիրը մասնակցեց հանրաքվեին և կողմ քվեարկեց անկախությանը: Զետապուրվեց նաև «Այս պահին՝ ոչ» շարժումը, որ զիսավորում էր Շասվար Աբրու Վահիբը: Kurdistan commission registers 'No for Now' in referendum process, Ekurd.net (September 5, 2017), <https://ekurd.net/no-now-auditors-blocks-2017-09-05>: Հետազոտում (հանրաքվեից անմիջապես հետո) վերջինս հիմնեց «Նոր սերունդ» շարժումը:

- Առաջին մակարդակը ենթադրում էր միջքրդական և ներքուրդիստանյան տարբեր հիմնախնդիրների լուծում և ձգնաժամերի հաղթահարում:

- Երկրորդը՝ Բաղդադի հետ բանակցությունների մեկնարկ՝ «հարթ ու խաղաղ անկախություն» ապահովելու համար:

- Երրորդ մակարդակը ներառում էր մեծ տերություններին ու տարածաշրջանային ուժերին տրվող հավաստիացումներն առ այն, որ Քուրդիստանի անկախությունը ոչ մի կերպ չի վնասի տարածաշրջանում ձևավորված փոխկապակցված հարաբերություններին³⁹:

Այս բոլոր մակարդակներում ՔՌԿ-ի ձեռքբերումները համեստ էին, թեև պաշտոնական էրֆիլը գտնում էր, որ ճիշտ է հաշվարկել, և հնարավոր ձեռքբերումները գերակշռում ու գերազանցում են կորուստները: Քաղաքական և ռազմական ոփուլերը հիմնականում անտեսվեցին:

Անտեսվեցին նաև փորձագետների պնդումները՝ անկախության կենսագործումից առաջ ՔՌԿ-ի կողմից իրականացվելիք քայլերի մասին: Մասնավորապես ՔՌԿ-ն պետք է ապահովեր.

- քրդական միասնական ճակատի առկայությունը, ինչը նշանակում էր, որ ՔՌԿ տարածքում գործող հիմնական քաղաքական կուսակցությունները պետք է նախապես լուծեին միմյանց միջև առկա վեճերն ու սկզբունքային հակասությունները,

- լիարժեք համագործակցությունը Բաղդադի հետ, քանզի վերջինիս հետ ՔՌԿ-ն պետք է բանակցեր սահմանների, ֆինան-

³⁹ Omar Sattar, Many Obstacles to Kurdistan Independence Referendum,- Iraq business news (June 11, 2017), <http://www.iraq-businessnews.com/2017/06/11/many-obstacles-to-kurdistan-independence-referendum/>.

սական և ապագա դիվանագիտական հարաբերություններին առնչվող հարցերի վերաբերյալ:

- տարածաշրջանային համագործակցությունը, քանզի նույնիսկ անկախությունը հոչակելու դեպքում նոր պետությունը կարձատն կյանք կունենար, եթե իր հզոր տարածաշրջանային հարևաններից որևէ մեկը (մասնավորապես Թուրքիան կամ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը) լիովին դեմ լինեին քրդական անկախությանը,

- վստահելի միջազգային դաշինքների առկայությունը, որպեսզի հանրաքվեից հետո անկախություն հոչակելու դեպքում այդ անկախ պետականությունն ընդունվեր ու ճանաչվեր միջազգային կազմակերպությունների, այդ թվում՝ ՄԱԿ-ի կողմից⁴⁰:

Առանց այդ չորս, ինչպես նաև մի շարք այլ տարրերի Իրաքյան Քուրդիստանը, Իրաքից անջատվելով, չեր կարող հասնել իրական, կայուն ու տևական անկախության:

Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեին հաջորդած զարգացումների արդյունքում Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարությունն (ՔՌԿ-ն) ունեցավ մի շարք ծանր կորուստներ ու ձախորդումներ քաղաքական, ուղմական, տնտեսական և իրավական հարթություններում.

- ՔՌԿ-ն կորցրեց իր վերահսկողության ներք գտնվող տարածքների շուրջ 40 %-ը՝ վերադառնալով հիմնականում 2014 թվականի, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ 2003 թվականի սահմաններին: Տնտեսական, քաղաքական ու բարոյահոգեբանական

տեսանկյունից հատկապես ծանր էր նավթաբեր Քիրքուկի շրջանի կորուստը:

- Անկախության հանրաքվեի արդյունքում Քուրդիստանը, ըստ Էռլիյան, մեկուսացվեց արտաքին աշխարհից: Բաղդադն ու Իրաքին սահմանակից պետությունները փակեցին իրենց օդային տարածքը ՔՌԿ-ի առջև՝ միջազգային թոփշների համար: Հանրաքվեին անմիջապես հաջորդած փուլում ՔՌԿ-ն նույնիսկ կանգնած էր իր երկու՝ Էրբիլի և Սուլեյմանիե միջազգային օդանավակայանների և սահմանային մի շարք անցակետերի նկատմամբ վերահսկողությունը Բաղդադին գիշելու վտանգի առջև: Ելք դեպի ծով չունեցող քրդական կազմավորման համար դա եական սպառնալիք էր:

- 2017 թվականի նոյեմբերի 1-ին Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահի պաշտոնից հեռացավ ՔՌԿ առաջնորդ Մասուդ Բարգանին⁴¹: Նախագահական լիազորությունները բաժանվեցին Քուրդիստան ռեգիոնի օրենսդիր, գործադիր և դատական մար-

⁴⁰ Iraqi Kurdistan's independence prospects (September 14, 2016), <http://www.peace-fare.net/2016/09/14/iraqi-kurdistans-independence-prospects/>.

⁴¹ Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարգանին, սակայն, ներկայումս նշում է, որ նախագահի պաշտոնից հրաժարական է տվել ոչ թե անկախության հանրաքվեն իր քաղաքական սխալը համարելու պատճառով, այլ որովհետև դա օրենքն էր պահանջում. լրացել էր նախագահության ժամկետը, իսկ ժամկետի երկարածումը կարող էր բացասական հետևանքներ ունենալ: Մասնավորապես մեկ տարի անց Ալ Զագիրային տրված հարցագրույցում «Ի՞նչ եք կարծում, սիս՝ և եք արդյոք Դուք գործել հանրաքվե անցկացնելով: Դուք այդ պատճառով՝ վ իրաժարական տվեցիր նախագահի պաշտոնից» հարցին. Մասուդ Բարգանին տվեց հետևյալ պատճառին. «Ամենին: Եթե ես գտնեի, որ սիսալ եմ թույլ տվել, ես ներողություն կսնդրեի ժողովրդից և կխսուտովանեի, որ սիսալվել եմ: Ես իրաժարվեցի օրենքի պատճառով, նաև այն պատճառով, որ ժամկետի երկարածումը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ իմ ժողովրդի իրավունքների համար մղված պայքարի իմ անձնական պատմության վրա»: A Year on Since Referendum: Barzani Reveals US Envoys' Position, Basnews (September 24, 2018), <http://www.basnews.com/index.php/en/interviews/468194>.

⁴⁰ Iraqi Kurdistan's independence prospects (September 14, 2016), <http://www.peace-fare.net/2016/09/14/iraqi-kurdistans-independence-prospects/>.

մինների միջև: Ավելին, շրջանառության մեջ դրվեց Քուրդիստանի նախագահի պաշտոնը լրացրելու գաղափարը:

• Իրաքյան բյուջեում ՔՌԿ-ի մասնաբաժինը նախկինում սահմանված էր 17 %-ի չափով: Մինչդեռ հանրաքեից անմիջապես հետո առկա էր հիշյալ մասնաբաժինը 12,6 %-ի հզեցնելու միտումը: 2018 և 2019 թվականներին իրաքյան բյուջեում ՔՌԿ-ի մասնաբաժինն ամրագրվել է 12,6 %-ի չափով⁴²: Իրաքյան կենտրոնական կառավարությունը գտնում էր, որ բյուջեով արվող հատկացումները պետք է համապատասխանեն բնակչության իրական թվաքանակին ու տոկոսային հարաբերակցությանը, և որ մինչ այդ ՔՌԿ բնակչությանը վերաբերող տվյալներն ու դրա տոկոսային հարաբերակցությունը համաիրաքյան շրջանակներում չափազանցված են եղել:

• Հանրաքվեի արդյունքում միջքրդական հակասությունները ոչ միայն չկարգավորվեցին, այլև խորացան:

• Իրաքյան Քուրդիստանում բնակչության բարոյահոգեբանական ոգին որոշակի անկում ապրեց, և շուրջ մեկ տարի գերիշխում էին եթե ոչ պարտվողական, ապա, համենայն դեպս, Բաղդադի և տարածաշրջանային պետությունների հետ ոչ միայն փոխզիջումների, այլև զիջումների գնալու տրամադրությունները:

• Առկա է Իրաքյան Քուրդիստանի ապակայունացման վտանգը: 2017 թվականի դեկտեմբերին Սուլեյմանիեում տեղ

⁴² Ahmed Rasheed, Raya Jalabi, Iraq cabinet plans to cut Kurdistan share in 2018 federal budget, Reuters (November 6, 2017), <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-iraq-kurdistan-budget/iraq-cabinet-plans-to-cut-kurdistan-share-in-2018-federal-budget-idUSKBN1D627S>.

գտած հակակառավարական ցույցերը⁴³ միայն դրա առաջին նախանշաններն էին:

• Հանրաքվեից անմիջապես հետո գնալով թուլանում էին Քուրդիստանի կոալիցիոն կառավարության դիրքերը: 2017 թվականի դեկտեմբերին կառավարության կազմից դրւու եկան «Գորրան» («Փոփոխություններ») և «Քոմալա-յե Էսլամի» կուսակցությունները⁴⁴: 2018 թվականի հունվարին՝ որոշակի վարանումից հետո, հաշվի առնելով հետագայում նախատեսվող ընտրությունները, կոալիցիոն կառավարության կազմից դրւու եկավ նաև «Քուրդիստանի իսլամական միություն» կուսակցությունը⁴⁵: Մինչ նոր ընտրությունների անցկացումը Քուրդիստանի կոալիցիոն կարինետում ներառված էին բացառապես երկու ամենազդեցիկ կուսակցությունները՝ «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) և «Քուրդիստանի հայրենասիրական միության» (ՔՀՄ) ներկայացուցիչները:

⁴³ Iraqi Kurdish region: Five killed in anti-KRG protests, Al Jazeera Media Network (20 December 2017), <http://www.aljazeera.com/news/2017/12/171220075526896.html>.

⁴⁴ 2013 թվականի սեպտեմբերի 21-ի ընտրությունների արդյունքում ձևավորված Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանում (2013-2018թթ.) «Գորրան» («Փոփոխություններ») և «Քոմալա-յե Էսլամի» կուսակցությունները ունեին համապատասխանաբար 24 (փաստացի 23) և 6 պատգամավորական մանդատ, իսկ կոալիցիոն կարինետում ունեին համապատասխանաբար 5 և 1 նախարարական պորտֆել: Տե՛ս IKYB'de iki parti kabineden çekildi, Hürriyet (21.12.2017), <http://www.hurriyet.com.tr/ikbyde-iki-parti-kabineden-cekildi-40684946>:

⁴⁵ 2013-2018 թվականներին «Քուրդիստանի իսլամական միություն» կուսակցությունը Քուրդիստանի խորհրդարանում ուներ 10 պատգամավորական մանդատ, իսկ կոալիցիոն կարինետում ուներ 5 նախարարական պորտֆել: Տե՛ս Kürdistan İslami Birlik Partisi hükümetten çekilme kararı aldı,- Güneş (17 Ocak 2018) <http://www.gunes.com/dunya/kurdistan-islami-birlik-partisi-hukumetten-cekilme-kararialdi-845417>, IKBY kabinesinde çatlaç devam ediyor (17.01.2018), <http://www.hurriyet.com.tr/ikby-kabinesinde-catlaç-devam-ediyor-40712266>:

- Հանրաքվեին հաջորդած ժամանակաշրջանում ի հայտ եկած ներքաղաքական գոնաժամը, ինչպես նաև ներքին և արտաքին քաղաքական անորոշությունները հանգեցրին Քուրդիստանի հաջորդ խորհրդարանական և նախազահական ընտրությունների հետաձգմանը: Ըստրությունները սկզբնապես նախատեսված էին նոյեմբերի 1-ին, սակայն հետաձգվեցին մինչև 2018 թվականի հունիսի կամ հուլիս ամիսները: Ի վերջո ՔՌԿ խորհրդարանական ընտրություններն անցկացվեցին 2018 թվականի սեպտեմբերի 30-ին: Ինչ վերաբերում է նախազահական ընտրություններին, ապա նպատակահարմար գոտան այն անցկացնել միայն Քուրդիստանի խորհրդարանական ընտրություններից հետո: Հիշյալ իրողությունը մեծացնում է անորոշությունները միջքրդական, քուրդիստանյան և ներիրաքյան հարթությունում՝ հետաձելով նաև հանրաքվեի արդյունքում ի հայտ եկած գոնաժամի հաղթահարումը: 2018 թվականի մայիսի 12-ին Իրաքի և 2018 թվականի սեպտեմբերի 30-ին Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանական ընտրություններից հետո որոշակիորեն սրվել են ՔՌԿ տարածքում գործող քրդական կուսակցությունների միջև հարաբերությունները: Առկա հակասությունները գնալով խորանում են:

- Նախքան հանրաքվեն տարածաշրջանային տերություններն անմիջական հարաբերություններ էին հաստատել ՔՌԿ-ի հետ: Սակայն հանրաքվեին հաջորդած փուլում առկա է բացառապես Բաղդադին բանակցային գործընկեր համարելու միտումը: ՔՌԿ-ն ներկայումս հետևողական քայլեր է ձեռնարկում միջազգային հարթակում նախկինում ունեցած իր դիրքերը վերականգնելու նպատակով:

Եզրակացություն

(Անկախության հանրաքվեն և Քուրդիստանի ներքին դիսկուրսը)

Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի անցկացման որոշմանն առնչվող, ասպարեզում առկա աղյուրների հետազոտումը, ինչպես նաև ՔՌԿ գրեթե ողջ քաղաքական սպեկտրը ներկայացնող բարձրաստիճան քաղաքական գործիչների, քուրդ և քրդագետ գործընկեր փորձագետների հետ Քուրդիստանի հանրաքվեից առաջ և հետո տեղ գտած անմիջական շփումների, հրապարակային և ոչ հրապարակային շարունակական մասնագիտական քննարկումների և ռազմավարական գնահատումների խտացումը թույլ են տալիս կատարել հետևյալ եզրականգումները.

- Միջազգային դերակատարները, մասնավորապես Միացյալ Նահանգները, բավարար չափով չգործեցին ինչպես հանրաքվեին նախորդած, այնպես էլ հանրաքվեին անմիջապես հաջորդած վճռորոշ ժամանակահատվածում: Հիմնականում գերիշխում էին սպասողական կեցվածքն ու հանրաքվեի գաղափարի գուսապ մերժման դիրքորոշումը, ինչը հուսադրող էր ՔՌԿ-ի համար և թյուրքմերումների տեղիք տվեց: Հանրաքվեին դեմ արտահայտվող պետություններն ու միջազգային կազմակերպությունները, բնականաբար, չեին կարող մերժել ազգերի ինքնորոշման գաղափարը: Հետևաբար վերջիններս ոչ թե մերժում էին Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության գաղափարն ու հանրաքվե անցկացնելու ՔՌԿ-ի իրավունքը⁴⁶, այլ պարզապես նշում

⁴⁶ Այս առումով բացառություն էր միայն իրաքյան կառավարության ներկայացմամբ Իրաքի գերագույն դատարանի կողմից ընդունված որոշումը, որի համաձայն Քուրդիստանում հանրաքվեի անցկացումը հակասահմանադրական ճանաչվեց:

էին, որ ճիշտ չեն համարում հանրաքվեի անցկացումը տվյալ պահին, և որ դա կարող է շեղել քրդերին առավել կարևոր խնդրից՝ Իսլամական պետության դեմ պայքարից:

• Իրաքի կենտրոնական կառավարությունից բացի՝ Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեին սկզբունքորեն դեմ էին և իրենց այդ դիրքորոշման մասին հետևողականորեն ու բացահայտորեն հայտարարում էին երկու ռեզիսնալ տերությունները՝ Թուրքիան և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը (ԻԻՀ-ն): Սակայն վերջիններս ոչ թե խնդրի փոխվիզումային կամ ընդունելի լուծում էին առաջարկում, այլ սպառնում դիմել հակաքայլերի: Ավելին, Թուրքիան և Իրանը պահանջում էին ՔՌԿ-ից ոչ թե հետաձել հանրաքվեի անցկացումը, այլ ընդհանրապես չեղյալ հայտարարել այն և ընդմիշտ հրաժարվել Իրաքից անջատվելու գաղափարից: Այդուհանդերձ, քրդական կողմը հույսեր էր տածում, որ Իրանի կտրուկ գործողությունների դեպքում կներգրավվի ԱՄՆ-ն՝ Իրանի ազդեցության հետազա աճը բացառելու նպատակով: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա ՔՌԿ (հատկապես ՔԴԿ) գործիչների մոտ այն տեսակետն էր գերիշխում, որ Թուրքիա-ՔՌԿ աննախադեպ համագործակցությունն ու փոխկախվածությունը իրավական, քաղաքական, տնտեսական, ուսումնական և անվտանգային ոլորտներում, ինչպես նաև այն փաստը, որ ՔՌԿ կիսանկախ կարգավիճակի ամրապնդմանը թերևս ամենից շատ նպաստել էր Անկարան, նվազ հավանական են դարձնում Թուրքիայի կողմից ՔՌԿ նկատմամբ կտրուկ քայլերի և առավելագույն պատժամիջոցների կիրառումը: ՔՌԿ-ն Թուրքիայից չեր ակնկալում աջակցություն, սակայն կտրուկ և ասիմետրիկ հակահար-

ված նույնպես չեր ակնկալում⁴⁷: Այս տեսանկյունից Էրբիլի հաշվարկները, թերևս, մասամբ արդարացված էին:

• Հանրաքվեից հետո հարեւան պետությունների պատժամիջոցների տարբերակն ամեննին չեր բացառվում, սակայն, քրդական դեկավարության համոզմամբ, այն առավելագույնը կտևեր 2-3 ամիս:

Այսպիսով՝ ՔՌԿ դեկավարության սեփական մորֆիզացիոն ներուժի գերազանահատման, միջքրդական հակասությունների թերազնահատման ու դրանց հիման վրա կառուցված հաշվարկների ու հետհանրաքվեական շրջանի զարգացումների արդյունքում ՔՌԿ-ն ունեցավ աննախադեպ կորուստներ: Սակայն միջազգային հանրությունն ու ակտորները նույնպես բավարար չափով չարձագանքեցին հանրաքվեին և նրա հետևանքներին

⁴⁷ Վատահելի աղյուրների համաձայն՝ ՔՌԿ բարձրագույն դեկավարությունը գտնում էր, որ իրադարձությունները կարգանան 1992 թվականի սցենարով: 1992 թվականին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացվեցին առաջին խորհրդարանական և նախազահական ընտրությունները: Դրան նախորդել էին Թուրքիայի կտրուկ արձագանքն ու սպառնալիքները: Սակայն ընտրությունների անցկացումից և Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանի կազմավորումից հետո կրքերը հանդարտվեցին: Արդյունքում Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանն Իրաքի ֆենքարակացման մասին որոշում ընդունեց, ինչը միանշանակ տարու էր Թուրքիայի և մասամբ ԻԻՀ-ի համար: Սակայն այս անգամ ևս ճգնաժամը հաջողվեց հաղթահարել: Այսպիսով՝ 1992 թվականին Իրաքյան քրդերին հաջողվեց հաղթահարել Թուրքիայի կողմից սահմանված մի շարք արգելվներ՝ քրդական ինքնավարություն», «Քուրդիստան» և «ֆենքարակացիա» հասկացությունների շրջանակում: Սակայն քրդական դեկավարությունն անտեսեց այն փաստը, որ իրաքյան քրդերի նշված ձեռքբերումներից որոշ ժամանակ անց տարածաշրջանային պետությունների «ջանքերով» Իրաքյան Քուրդիստանում քաղաքացիական պատերազմ սկսվեց ՔԴԿ-ի և ՔՀՄ-ի միջև (1994-1998 թ.), որի արդյունքը դարձավ Իրաքյան Քուրդիստանի փաստացի պառակտումը նշված երկու կուսակցությունների միջև: Միայն 2003 թվականին՝ հակահարյան պատերազմից առաջ, ՔԴԿ-ին ու ՔՀՄ-ին հաջողվեց համախմբել իրենց ուժերը:

առնչվող մարտահրավերներին: Այդ մասին է վկայում թեկուզեայն փաստը, որ Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի այլընտրանքային իր առաջարկը ԱՄՆ ներկայացրեց միայն քվեարկության անցկացումից երկու օր առաջ: Արդյունքում ԱՄՆ երկու դաշնակիցների՝ Բաղդադի և Էրբիլի միջև կարճատև գինված բախումներ տեղ գտան՝ անկայունություն ստեղծելով Իրաքի առավել կայուն հատվածում՝ Քուրդիստանում, որն ավելի քան մեկ միլիոն փախստականներ է հյուրընկալել (հիմնականում սուննի արաբների) ինչպես Իրաքի մնացյալ շրջաններից, այնպես էլ Սիրիայից:

Կարևորվում է նաև Էրբիլ-Բաղդադ հարաբերություններին առնչվող դիսկուրսը.

- Այն փաստը, որ Իրաքյան խորհրդարանը վարչապետ Հայդեր ալ-Արադիին ազատ գործելու լայն լիազորություններ շնորհեց, քրդական կողմը դիտում էր որպես սպառնալիք, սակայն ոչ թե ՔՈՎ-ի, այլ իր՝ Արադիի համար: ՔՈՎ որոշ պաշտոնյաններ այն կարծիքին էին, որ Նուրի ալ-Մալիքին ցանկանում է վերադառնալ վարչապետի պաշտոնին: Հետևաբար նրա ջանքերով իրաքյան խորհրդարանն Արադիին շնորհում էր աննախադեպ լայն լիազորություններ՝ նախապես հաշվարկելով, որ Արադին չի կարող հաջողության հասնել, կձախողվի և հրաժարական կտա, մինչդեռ Արադին Իրանի և Թուրքիայի աջակցությամբ հասավ հաջողության:

- Ինչ վերաբերում է Բաղդադի, Անկարայի և Թեհրանի ուազմական գործողությունների հավանականությանը, ապա Մասուդ Բարզանին լուրջ չեր վերաբերվում Հայդեր ալ-Արադի՝ ուազմական գործողությունների դիմելու սպառնալիքին: Իրանի (այդ թվում՝ իրանամետ ուժերի) և Թուրքիայի ուազմական գործողությունները թեև չեն չին բացառվում, սակայն, բարզանիականների

կարծիքով, դրանց արդյունքում ՔՈՎ-ն չեր ունենա լուրջ կորուստներ: Նրանց պահեստային տարբերակն այն էր, որ փեշմարզան պետք է առավելագույն դիմադրություն ցույց տա ցանկացած հակառակորդի առաջադիմող զորքերին, որպեսզի ՔՈՎ-ն բավականաշափ ժամանակ ունենա՝ միջազգային միջամտությունն ու խաղաղության հարկադրանքն ապահովելու համար:

- Իրաքյան կառավարության տեղեկատվական արտահոսքի համաձայն՝ Բաղդադը մտադիր էր օգտագործել իր ողջ ներուժը, որպեսզի հաջողի դաշնային բյուջեի ՔՈՎ-ի բաժինը (որը կարող է կրատվել՝ 17 %-ից հասնելով մինչև 13 %-ի) փոխանցել ոչ թե Քուրդիստանի ռեզիսուալ իշխանություններին (ՔՈՎ-ին), այլ ՔՈՎ-ն շրջանցելով՝ ուղղակիորեն բաժանել, այսպես կոչված, երեք «Հյուսիսային շրջաններին» (Էրբիլ, Սուլեյմանիա և Դոհուկ)՝ միաժամանակ ապահովելով որոշակի դաշնային վերահսկողությունն ու թափանցիկությունը և խուսափելով բարգանիականների վերահսկողության ներքո մեծ իշխանական լծակներ ու ռեսուրսներ կենտրոնացնելուց: Սակայն-Բաղդադի համար դժվարին խնդիր էր հիշյալ նպատակին հասնելը: Ի տարբերություն Քուրդիստանում գործող մյուս կուսակցությունների՝ ՔՈՎ ամենաազդեցիկ կուսակցությունները՝ ՔԴԿ-ն և ՔՀՍ-ն, ունեն իրենց զինյալ խմբավորումները: Հետևաբար, ոչ միայն ՔՈՎ-ի շրջանցումը, այլև Քուրդիստան ռեզիսուալ սահմանադրորեն ամրագրված անվանման և ֆեղերալ կարգավիճակի վերացումը, իշեցումը կամ վերջինիս տարածքի տրոհումը կարող են նույնիսկ հանգեցնել Էրբիլի և Բաղդադի միջև լուրջ բախումների: Հաշվի առնելով իրաքյան բանակի ներկայիս վիճակը՝ հաղթել Քուրդիստանի փեշմարզաններին՝ առանց ռեզիսուալ տերությունների աջակցության, Բաղդադը թերևս չի կարող:

- Իրաքյան կառավարության կողմից կարևորվում էր նաև այն փաստը, որ Թալարբանի ընտանիքը փորձում էր վերականգնել ՔՀՄ լեզիտիմությունն ու կուսակցական կարգապահությունը Բաղդադի հետ գործարքների միջոցով՝ ՔՀՄ տարածքներում ստեղծված իրավիճակը կարգավորելու համար: ՔՀՄ-ն վերաբացել է Սուլեյմանիեի միջազգային օդանավակայանը, ձգուում է վճարել քաղաքացիական ծառայողներին, ինչպես նաև ժամանակին աշխատավարձ վճարել և վերացնել Բաղդադի կառավարության պատմիչ միջոցառումները: Սակայն Բաղդադի կողմից անտեսվում էր այն իրողությունը, որ ՔՀՄ-ն նույնպես պառակտված է, և վերջինիս՝ 2019 թվականի ապրիլին կայանալիք կուսակցական կոնգրեսի արյունքում միայն վերջնականորեն պարզ կդառնան ՔՀՄ-ին առնչվող հնարավոր սցենարային զարգացումները:

- Հանրաբվեհց անմիջապես հետո, Իրաքյան կառավարության սուրեկտիվ ընկալմամբ, ակնհայտ էր նաև այն փաստը, որ ՔՌԿ-ն՝ որպես քրութիւն միավորող ինստիտուցիոնալ իրականություն, այլևս գոյություն չունի: Բաղդադի ընկալմամբ, նահանջը տանում էր դեպի ՔՌԿ երկու հին աղմինիստրացիաների մոդել՝ համապատասխանաբար ՔՀՄ և ՔՌԿ վերահսկողության տարածքներ: Սակայն Քուրդիստանում գործող գրեթե բոլոր քաղաքական գործիչները, ընդունելով ավանդական միջքրդական հակասությունները, միաժամանակ գիտակցում էին ՔՌԿ-ի պառակտման հնարավոր կործանարար հետևանքները Իրաքյան Քուրդիստանի և առանձին կուսակցությունների շահերի տեսակյունից:

Այսպիսով՝ անկախության հանրաբվեհ անցկացման արդյունքում ի հայտ եկավ միջքրդական և ներիրաքյան ճգնաժամ, մինչդեռ Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարությունը հայտնվեց որոշակի միջազգային մեկուսացման մեջ: Իրենք՝ քրութիւն, նման

իրավիճակը կանխատեսում էին, սակայն գտնում էին, որ դա կարձատև բնույթ կկրի՝ տևելով առավելագույնը 2-3 ամիս: Այս պահի դրությամբ կարեկի է արձանագրել, որ հիշյալ կանխատեսումներն ու հաշվարկները չիրականացան: Այդուհանդերձ, Իրաքի (տե՛ս Հավելված 1) և Իրաքյան Քուրդիստանի (տե՛ս Հավելված 2)՝ 2018 թվականի մարտի 12-ին և սեպտեմբերի 30-ին կայացած խորհրդարանական ընտրություններում ՔՌԿ-ն և ՔՀՄ-ն ունեցան որոշակի ձեռքբերումներ: Իրաքյան Քուրդիստանի կառավարությանը հաջողվել է կայունացնել իրավիճակը ներքին հարթակում, իսկ արտաքին ասպարեզում՝ նույնիսկ արձանագրել ալնիայտ հաջողություններ:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Քուրդիստանի անկախության հանրաբվեհն հաջորդած ժամանակահատվածում ստեղծված անկայունության ու անորոշության պայմաններում անհրաժեշտ է ոչ միայն իրականացնել քրդական զարգացումների և Բաղդադ-Էրբիլ հարաբերությունների ներքին մշտադիտարկում, այլև օրակարգում պահել Իրաքյան Քուրդիստանի կառույցների հետ համագործակցության հեռանկարը:

- ՀՀ դիրքորոշման մշակման համատեքստում իբրև մեկնակետ պետք է ընդունել այն իրողությունը, որ Իրաքյան Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարությունը, չնայած հեղինակության որոշակի կորստին, ուզմաքաղաքական ու տնտեսական ձախողումներին, շարունակում է մնալ տարածաշրջանային զարգացումների գործոն և դուրս է գալիս մեկուսացումից:

Հավելված 1.

2018 թ. մայիսի 12-ին կայացած Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններում քրդական կուսակցությունների արձանագրած արդյունքները

Կուսակցությունը	Մանդատները	Մանդատների թվի աճը կամ նվազումը՝ նախորդ ընտրությունների համեմատությամբ
«Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ)	25	0
«Քուրդիստանի հայրենասիրական միություն» (ՔՀՄ)	18	-3
«Փոփոխություններ» («Գորրան») շարժումը/ կուսակցությունը	5	-4
«Նոր սերունդ» շարժումը	4	Նոր կուսակցություն է, որն առաջին անգամ էր մասնակցում Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններին:
«Ծողովրդավարության և արդարության կոալիցիա»	2	Նոր կուսակցություն է, որն առաջին անգամ էր մասնակցում Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններին:
«Քուրդիստանի իսլամական խումբ» («Քոմալա-յեէւլամի»)	2	-1
«Քուրդիստանի իսլամական միություն» (ՔԻՄ)	2	-2

2018 թվականի մայիսի 12-ին կայացած Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններում քրդական կուսակցությունների շարքում լավագույն արդյունքն արձանագրեցին ՔՌԿ տարածքում գործող ամենաազդեցիկ երկու կուսակցությունները՝ ՔԴԿ-ն և ՔՀՄ-ն՝ ստանալով համապատասխանաբար 25 և 18 մանդատ: Ըստհանուր առմամբ քրդական կուսակցությունները ստացան Իրաքյան խորհրդարանի 329 մանդատներից 58-ը:

Հավելված 2

2018 թ. սեպտեմբերի 30-ին կայացած ՔՌԿ խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում քրդական կուսակցությունների ստացած թվեներն ու մանդատները՝ 2013 թ. արձանագրած արդյունքների համեմատությամբ

Կուսակցություն կամ այլանում	2013		2018	
	Խորհրդարանում ստացած մանդատները	Ընտրություններում ստացած թվեները	Խորհրդարանում ստացած մանդատները	Ընտրություններում ստացած թվեները
«Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ)	38	743 984	45	688 070
«Քուրդիստանի հայրենասիրական միություն» (ՔՀՄ)	18	350 500	21	319 219
«Գորրան» («Փոփոխություններ») շարժումը	24	476 173	12	186 903
«Նոր սերունդ» շարժումը	---	---	8	127 115
«Քուրդիստանի իսլամական խումբ» («Քոմալա-յեէւլամի»)	6	118 575	7	109 494
«Դեպի բարեփոխումներ» այլանում/դաշինքը	10	186 741	5	79 434
«Քուրդիստանի իսլամական միություն» (Yekgirtû)	1	21 834		
«Քուրդիստանի իսլամական շարժում» (Bizutinewe)				

«Ժամանակակից» (Sardam) այսանը/ դաշնորդ. - «Քուրդիստանի առ- ջալիստական դեմոկ- րատական կուսակ- ցություն» + - «Քուրդիստանի աշ- խատավորական կու- սակցություն» + - «Քուրդիստանի դե- մոկրատական ազ- գային միություն»	1	12 501	1	15 581
Ազատության ցուցակ («Քուրդիստանի կո- մունիստական կու- սակցություն» – Իրաք)	1	8 681		
Ազատության ցուցակ («Քուրդիստանի կո- մունիստական կու- սակցություն» – Իրաք)	1	12 392	1	8 063

Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանում մանդատների թիվը 111-ն է: Վե-
րոհիշյալ աղյուսակում ներկայացված է Իրաքյան Քուրդիստանի խորհրդարանի
100 մանդատների բաշխումը ՔՌԿ տարածքում գործող քրդական կուսակցու-
թյունների միջև: Մնացյալ 11 մանդատներն առանձնացված են ազգային փոքրա-
մասնությունների համար և բաշխվում են հետևյալ կերպ: ասորիներին՝ 5, քուր-
քոմաններին՝ 5 և հայերին՝ 1 մանդատ:

Ուսումնական թարայան

ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների
բաժնի ավագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., դոցենտ

ՔՐԴԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՔՐԴԵՐ-ԱԶԱՐԻՆԵՐ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Բանալի բառեր – քրդեր, «Իրանական Քուրդիստան», ազարիներ (ազե-
րիներ), քուրդ-ազարիական (ազերիական), սուննի, շիա, կրոնադավա-
նական, էթնոլեզվական:

Ключевые слова: курды, “Иранский Курдистан”, азарийцы (азерийцы),
курдо-азерийский (азерийский), суннитский, шиитский, религиозно-кон-
фессиональный, этнолингвистический.

Key words: Kurds, “Iranian Kurdistan”, Azeris, Kurdo-Azeri, Sunni, Shia,
Religious/Confessional, Ethnolinguistic.

ԸՆԴԱՆՈՒՄ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Իրանում Փեկլսի դինաստիայի ներկայացուցիչներին և Իս-
լամական հեղափոխությունից (1978-1979 թթ.) հետո երկրի կա-
ռավարումը ստանձնած հոգևոր-քաղաքական վերնախավին
մտահոգել է քրդերի միջոցով սուննիական ազդեցության հնարա-
վոր մեծացումը, որն ընկալվել է որպես սպառնալիք շիայակա-
նության կրոնաքարաքական գաղափարախոսության համար:
Հետևաբար, սուննի քրդերին առնչվող կրոնադավանական, քա-
ղաքական բնույթի զարգացումները և հարևան էթնոլեզվական

խմբերի, մասնավորապես ազարիների (ազերիների)¹ հետ բարդ փոխհարաբերությունները, որոնց հիմքում եղել են սահմանային խնդիրների շուրջ հակասությունները, Իրանի հասարակական-քաղաքական գործընթացների տեսանկյունից ձեռք են բերել կարևոր նշանակություն: Կենտրոնական իշխանությունները քրդերազերիներ հակասությունների համատեքստում ցուցաբերել են որոշակի տարբերակված մոտեցում հօգուտ ազերիների՝ հաշվի առնելով վերջիններիս շիա լինելու և սուննի քրդերի իրողությունները:

ԽՄՐԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ

Սասնագիտական շրջանակներում լայնորեն կիրառվող «Իրանական Քուրդիստան» պայմանական պատմաշխարհագրական տեղանվանումը նախանշում է Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) արևմտյան քրդաբնակ տարածքները², որոնք հիմնականում ներառում են հետևյալ չորս վարչատարածքային միավորները, կենտրոնում՝ Քուրդիստան, հյուսիսում՝ Արևմտյան Աղրբեջան, հարավում՝ Քերմանջահ, իսկ ավելի հարավում՝ Իլամ նահանգները (օսթան): Հիշյալ նահանգներում քրդերի զբաղեցրած աշխարհագրական դիրքը լեռնային է, այն

¹ «Ազարի» կամ «ազերի» եզրույթը նախանշում է Իրանի հյուսիսարևմտյան նահանգների բյուրախոս տարրը: Եզրույթը ծագել է «Աստրատական» պատմաշխարհագրական տեղանվանումից (տե՛ս **Աստրայան** Գ. Ս., Եթնիկական կոմպոզիցիա Իրան: Օտ «Արևմտյան պատմություն» մասին աշխարհագրական տեղանվանումից): Այս արտահայտում է իրանական մյուս ցեղերի ինքնանվանումներին (բուրդ, գիւանցի, մազանդարանցի) համարժեք իմաստ, քայլ կիրառումն արդարացված է, եթե վերագրվում է բացառապես պատմական Աստրատականի (Իրանի հյուսիսարևմտյան Արար գետից հարավ ընկած տարածքները) բյուրախոս բնակչությանը (տե՛ս 14):

² Տե՛ս **McDowall D.**, A Modern History of the Kurds, I. B. Tauris, London and New York, p. 12:

արևմուտքից սահմանակից է Թուրքիային և Իրաքին, հյուսիսարևելքում հասնում է մինչև Ուրմիա լիճ՝ կազմելով շուրջ 95.000 կմ² մակերեսով տարածք³:

«Իրանական Քուրդիստան» պատմաշխարհագրական սահմաններից դուրս Իրանում քրդեր են բնակվում Հյուսիսային Խորասան, Շեքավի Խորասան (պրով.՝ خراسان رضوی), Զամադրան, Լուրիստան, Գիլան, Մազանդարան, Ալբորզ, Ղում, Ղազվին նահանգներում: Այդ վարչատարածքային միավորներում քրդերը մյուս իրանական էթնոլեզվական խմբերի (հիմնականում պարսկախոս և բյուրախոս) հետ խառն են բնակեցված, որտեղ նաև համեմատաբար ցածր է նրանց էթնորադարձական և կրոնադավանական համախմբվածության մակարդակը:

Իրանի քուրդ բնակչության թվաքանակը, հիմք ընդունելով 2006⁴ և 2011⁵ թվականներին անցկացված մարդահամարի տվյալները, կազմում է 4-6 մլն: Չափումները մոտավոր են, քանի որ դրանք չեն իրականացվել բնակչության էթնոլեզվական հատկանիշների տարբերակման սկզբունքով, որը թույլ կտար հստակ պատկերացում կազմել քրդերի և նրանց հատոր բնակեցված

³ Ըստ «Մրագիր և բյուջե կազմակերպության» 1986 թվականին հրապարակած տվյալների՝ Քուրդիստան նահանգի մակերեսը կազմել է 25.611 կմ². Արևմտյան Աղրբեջանը՝ 32.598.9 կմ², Քերմանջահը՝ 23.621.9 կմ² (տե՛ս Koohi-Kamali, F., The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nationalism, New York, 2003, p. 32):

⁴ Խորասանի քրդերի հստակ թվաքանակն անորոշ է, սակայն որոշ աղյուրներում նշվող 2 մլն ցուցանիշն ակնհայտ չափազանցություն է (տե՛ս Yildiz K. and Tayisi T. B., նշվ. աշխ., էջ 4):

⁵ Տե՛ս **Administrative Divisions of Countries: Statoids** (<http://statoids.com/uir.html>):

⁶ Տե՛ս **Selected Findings of the 2011 National Population and Housing Census, Statistical Center of Iran** (http://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/census-2010_PHC/Iran/Iran-2011-Census-Results.pdf):

իրանական մյուս էթնոդավանական խմբերի թվաքանակի վերաբերյալ:

«Իրանական Քուրդիստանի» քրդական բնակավայրերը, կրոնադավանական և լեզվական նկարագիրը

Արևմտյան Աղրբեջան – Նահանգի հյուսիսում քրդերը բնակվում են Սերոուի շրջանից մինչև Ուրմիայի շահրեստան (իրանական վարչատարածքային միավոր) ընկած տարածքներում, Իրանի, Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններում: Գերազանցապես քրդաբնակ են Բազարգան, Չալդրան, Խոյ, Սալմաս, Սումայ, Բարադուսթ, Ուրմիա բնակավայրերը:

Կրոնադավանական տեսանկյունից Արևմտյան Աղրբեջանի հյուսիսային հատվածի քրդերը հարում են սուննիականության շաֆիական մազհարբին⁷:

Լեզվական առումով տեղի քրդերը տարբերվում են իրանաբնակ մյուս քրդական ցեղերից. նրանց հաղորդակցության լեզուն նման է Թուրքիայի քրդերի կուրմանջի բարբառին:

Արևմտյան Աղրբեջանի հարավային քրդաբնակ շրջանները հայտնի են «Մոքրիյան» պատմաաշխարհագրական տեղանվանումով («Մոքրիյան» ներառում է նաև Քուրդիստան նահանգի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան հատվածը): Այն ընդգրկում է Օշնավիե, Փիրանշահր, Մեհարադ, Սարդաշթ, Բուրքան քաղաքները: Նադադե և Շահինդեժ քաղաքներում քրդերը և ազերիները բնակեցված են խառը:

«Մոքրիյանի» քրդերի հիմնական կրոնադավանական ուղղությունը սուննիականության շաֆիական մազհարն է, թեև նրանց մեջ կան նաև սուֆիականության (խսլամում էզորերիկ ուղղություն է, քարոզում է ճգնակեցություն) հետևորդներ և սուն-

նիականության հանաֆիական մազհարբին հարող խմբեր (Նադադե քաղաքում և շրջակա բնակավայրերում)⁸:

Տեղաբնակ քրդերի հաղորդակցության լեզուն քրդերենի սորանի բարբառն է:

Քուրդիստան – Նահանգի կենտրոնական հատվածը հայտնի է «Արդելան» պատմաաշխարհագրական տեղանվանումով, որի գլխավոր քաղաքը Սենենդջն է: Քրդաբնակ են նաև Սադեգ, Բանե, Մարիվան, Դիվանդարե, Քամյարան քաղաքները:

Տեղի քրդերը հիմնականում հարում են սուննիականության շաֆիական մազհարբին, սակայն նրանց մեջ կան նաև սուֆիական դպրոցների, մասնավորապես նադշրանդիականության և դադիրիականության հետևորդներ:

«Արդելանում» քրդերը հաղորդակցվում են սորանի բարբառով, որը, ի տարբերություն «Մոքրիյանում» տարածված սորանիի, իր վրա առավելապես կրել է պարսկերենի ազդեցությունը:

Քուրդիստանի արևելյան և հյուսիսարևելյան շրջանները հայտնի են «Գերուսի Քուրդիստան» պատմաաշխարհագրական տեղանվանումով, որտեղ կենտրոնական քաղաքը Բիջարն է:

Քուրդիստան նահանգի Բիջարգերուսի շրջանի առանձնահատկություններից է ոչ միայն շիա և սուննի քրդերի, այլև քրդերի և ազերիների խառը բնակեցվածությունը:

«Գերուսի Քուրդիստանում» քրդերի հաղորդակցության լեզուն քրդերենի սորանի բարբառի գերուսական խոսվածքն է, որը մոտ է «Արդելանի» խոսվածքին:

«Ուրամանաթը» գտնվում է Քուրդիստանի և Քերմանշահի արևմտյան՝ Իրանի և Իրաքի սահմանամերձ հատվածում: Այն

⁷ Խալամում՝ կրոնադավագիտական դպրոց:

ران بایخی ایرانشناصی تاریخی، اسماعیل عینیف الدی، هوشمند، س، انتیک، ب ۸ ۱۳۲۹، ص ۱۱۲۹، ۱۱۲۸، شماره ۲، دی خ و جغرافی دبر قوم کرد، کتاب ماه تاریخ تاک

զրադեցում է Քուրդիստան նահանգի Մարիվան և Քերմանշահ նահանգի Ղար-է Շիրին քաղաքների միջև ընկած քրդաբնակ տարածքները: «Ուրամանաթի» Փավե, Նոուսուր, Ռավանսար, Զավանուդ քրդաբնակ քաղաքները Քերմանշահ նահանգի մաս են կազմում:

«Ուրամանաթի» քուրդ բնակչությունը դավանում է սուննիականության շաֆիական մազհաբ:

Տեղի քրդերի հաղորդակցության լեզուն քրդերենի ուրամիական բարբառն է, որը զգալիորեն տարբերվում է քրդերենի մյուս բարբառներից:

Քերմանշահ – Քրդերը հիմնականում բնակեցրել են նահանգի լեռնային շրջանները, իսկ հարթավայրերը զրադեցրել են լուրերը, որոնք քրդերի հետ ունեն էթնոլեզվական ընդհանրություններ: Պատահական չե, որ Քերմանշահի որոշ քաղաքներում (օրինակ՝ Հարսին, Քանգավ և Սահնե) բնակչությունը կրում է «լար» խնքանվանումը, որը «լուր» և «քուրդ» էթնոնիմների միավորման արդյունք է: Լուրերը շիադական են, և նրանց թվաքանակն ամբողջ Իրանում հասնում է 4-5 միլիոն: Նրանք կենտրոնացած են Լուրիստան, Իլամ, Բախրիարյե, Քուհգոլիյե, Բոյերահմադ, Քերմանշահ նահանգներում, Խուզիստան նահանգի հյուսիսում, Ֆարս նահանգի Մամասանի և Քորդշուլի շրջաններում⁹:

Հաճախ լուրերը (նաև բախրիարները¹⁰) քրդական էթնուին հարող ցեղային միավոր են ընկալվել, որոնք չեն առանձնացվել քրդական էթնոսից, բայց արդի էթնոլեզվական զարգացումներն ակնհայտորեն ընթանում են վերոնշյալ խմբերի տարան-

ջատման ձանապարհով, որը չի վրիպել նաև քրդագետ Ն. Զ. Մուսարիի ուշադրությունից: Վերջինս նկատում է, որ «Իրանական Քուրդիստանում բուռն էթնոդոկտրիազրական զարգացումների հիմքում ընկած են լուրական և բախրիարական էթնոլեզվական տարբերի քրդական էթնոսից առանձնացման միտումները»¹¹:

Քերմանշահի քրդերը գերազանցապես շիադական են, բայց նրանց մեջ կան նաև «ահլ-է հաղդի»¹² հետևորդ կրոնադավանական խմբեր: Վերջիններս զրադեցնում են նահանգի արևելյան շրջանները՝ Սահնե և Քարանդ-է Ղարք (Արևմտյան Քարանդ) քաղաքների շրջակա բնակավայրերը¹³:

Հատկանշական է, որ Քերմանշահում «ահլ-է հաղդի» հետևորդ են համարվում նաև գուրանների կամ գուրանախոսների մեծամասնությունը, թյուրքախոս ազերիների և պարսկախոս հանրույթի որոշակի հատվածը: Գուրանները քրդերի հետ ունեն բազմաթիվ էթնոլեզվական ընդհանրություններ, համաձայն որոնց է՝ քրդական աղբյուրներում¹⁴ գուրանները չեն առանձնացվում քրդական հանրույթից: Իրականում գուրանախոսների քրդական ինքնության հարցը վիճահարույց է գիտական շրջանակներում: Օրինակ՝ հետազոտողներ Վ. Ֆ. Սինորսկին և

⁹ Տե՛ս Մօսաք Հ. Յ., Կուրդիստան: ռեսուրսы и политика, часть I, Москва, 2005, с. 20-21:

¹⁰ Բախրիարների թվաքանակն ԽՆՀ-ում հաշվվում է շուրջ 800.000 (տե՛ս Bakhtiaris: Who are they? <http://www.farhangsara.com/bakhtiari.htm>):

¹¹ Տե՛ս Bakhtiaris: Who are they? <http://www.farhangsara.com/bakhtiari.htm>, էջ 12:

¹² Նշանակում է «Ճշմարտության ժողովուրդ», շիայականության ուղղություններից է (մանրամասն տե՛ս Ahl-e Haqq, Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/ahl-e-haqq-people>):

¹³ Տե՛ս Bruinessen M. van, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan, London and New Jersey, 1992, p. 23:

¹⁴ Տե՛ս Ուկանյան Վ., Գորան ցեղամիավորումը, «Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XVI, Երևան 1998, էջ 186-192:

Գ. Ս. Ասատրյանը գուրաններին առանձին կթնողեզվական խումբ են որպակում¹⁵:

Քերմանշահի քրդերի հաղորդակցության լեզուն քրդերենի սորանի բարբառի քերմանշահական խոսվածքն է, որը մոտ է պարսկերենին և լուրերենին:

Իւսիւ – Նահանգի քրդերը համարվում են իրաքյան Խանադինի շրջանի ֆեյլի քրդերի ճյուղավորումը, դավանում են շիայականություն, հաղորդակցության լեզուն առավել մոտ է պարսկերենին և արաբերենին, քան ըրդական որևէ բարբառի¹⁶:

Խորասանյան քրդերը և կրոնադավանական գործոնը քրդերի նկատմամբ կենտրոնական իշխանությունների դիրքորոշման համատեքստում

Խորասանի քրդերը¹⁷ գերազանցապէս շիադավան են, հաղորդակցում են քրդերենի կուրմանջի բարբառով, սակայն պարսկախոս միջավայրի ազդեցությամբ աստիճանաբար կորցնում են իրենց լեզուն՝ նախընտրելով կամ հարկադրված լինելով ընդունել պարսկերենը որպէս հիմնական լեզու¹⁸:

Պատմական աղբյուրներում բացակայում են հավաստի վկայություններն առ այն, թե երբ և ինչպես է «Իրանական Քուրդիստանը» դարձել քրոարքնակ, սակայն քրդերի՝ Խորասանում հայտնվելու վերաբերյալ տեղեկություններն առավել հստակ են:

¹⁵ Ст. у Minorsky V., The Quran, BSOAS, XI/1, 1943, pp. 84-85 // Асатрян Г., Армения, Иран и регион, Асогик, Ереван, с. 176-179:

¹⁶ ج. حق پناه، اقلیم ایرانیان کرد، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، دی ۱۳۹۲، شماره ۱۸۸، ص. ۲۱-۲۲.

¹⁷ Συνταկ թվարանակն անորոշ է, սակայն որոշ աղբյուրներում նշվող 2 մին ցուցանիշն ակնհայտ չափազանցություն է (տե՛ս Yıldız K. and Taysi T. B., նշվ. աշխ., էջ 4):

¹⁸ سید عباس احمدی، الهم سادات موسوی، چغرا فایی شیعه و فرستادهای ایران در قلمروهای شیعی
جهان اسلام، مجموعه مقالات جامع من کنگره بین المللی چغرا فیدانان جهان اسلام، ۲۷-۲۵ فوریه ۱۳۸۹، ص ۴

Ըստ այդմ՝ XVI դարից Իրանի Սեֆյան շահերը (հատկապես Շահ Արքար՝ 1571-1629 թթ.) շիահավան կուրմանջիախոս քրդերին զանգվածաբար տեղափոխել են Խորասան, որպեսզի նրանց միջոցով ամրապնդեն Իրանի հյուսիսարևելյան սահմանների պաշտպանությունը սուննի ուղղեկների հարձակումներից¹⁹:

Սեփյան շահերն այդ քայլով նաև պառակտել են քրդական ցեղերին՝ կանխելով նրանց՝ անջատողական նպատակներով համախմբման հնարավորությունները: Իշխանությունների նախաձեռնած գործողությունները որոշակի արդյունքի են հանգեցրել, քանի որ խորասանյան քրդերը, աշխարհագրորեն կտրվելով Մերձավոր Արևելքի քրդաբնակ հիմնական շրջաններից, անհաղորդ են մնացել Իրանում և նրա սահմաններից դուրս ծավալված քրդական շարժումներին:

Հատկանշական է, որ Խորասանում գերիշխել են իներցիոն (հարաշարժական), այլ ոչ քաղաքական կամ այլ շարժադիթներով պայմանավորված գրիծընթացները, հետևաբար քրդական եթուազգայնական գաղափարների ու շարժումների զարգացման համար առավել բարենպաստ է եղել «Իրանական Քուրդիստանը», որն ընկալվում է որպես քուրդ ժողովրդի երազանք համար-վոր «Քուրդիստանի» արևելյան հատված:

Խորասանյան քրդերն իրանի որևէ կառավարության համար քաղաքական վտանգավոր գործոն չեն ընկալվել, և իշխանությունները Խորասանում քրդական ինքնության պահպանումը վտանգող հատուկ միջոցառումներ չեն իրականացրել, որը հիմնականում բացատրվում է քրդերի՝ շիայական դավանանքի հետևողը լինելու իրողությամբ։ Դրանով է բացատրվում նաև այն,

¹⁹ ک. توحدی، حركت تاریخی کرد به خراسان در دفاع از استقلال ایران، جلد ۲، چاپخانه دانشگاه فردوسی، مشهد، ص. ۱۴۳.

որ էթողավանական զաղափարների ներքո «Բրանական Քուր-դիստան» ներթափանցած անջատողական բնույթի արտաքին ազդակները դժվարությամբ կամ ընդիհանրապես արձագանք չեն ստացել խորասանյան քրոների շրջանում:

Վերոնշյալի համատեքստում նկատելի է որոշակի օրինաչափություն, քանի որ Իրանի՝ շիահավան քրդերով բնակեցված մյուս տարածքներում նույնպես քրդական գործոնն աչքի չի ընկեր ընդգծված անջատողական դրսերումներով։ Խոսքը հատկապես վերաբերում է Իլամ, Քերմանջահ նահանգների, Արևմտյան Աղբքաջանի Շահինդեժ և Քուրդիստան նահանգի արևելյան քաղաքների՝ Բիջարի և Ղորուի շիայական քրդական բնակավայրերին²⁰։

Միանգամայն այլ է եղել իրավիճակը սուննիականություն դավանող քրդերի դեպքում, որոնք առավելապես կենտրոնացած են Քուրդիստան և Արևմտյան Աղբեջան նահանգներում: Սուննի քրդերն Իրանի իշխանությունների կողմից հաճախ են դիտարկվել որպես կենտրոնախույս տարրեր: Դրա վկայություններից է այն, որ իրանական իշխանությունները մշտապես փորձել են օգտագործել «ահլ-է հաղդ» կրոնադավանական համայնքը ներկայացնող գուրանների՝ սուննի քրդերի հետ ունեցած բարդ փոխհարաբերությունները՝ ի վեսա վերջիններիս: Գուրաններին հնարավորություն է ընձեռվել ընդգրկվելու պետական համակարգի տարրեր ոլորտներում, անցնելու զինվորական ծառայության և ստանալու համապատասխան կոչումներ: Այդպիսով փորձ է արվել գուրաններին «անշատելու» սուննի քրուերից՝ և անհետու

նրանց հնարավոր համախմբումն ու կենտրոնական իշխանությունների դեմ միասնական ընդվզումը²¹:

Սուննի քրդերի կենտրոնախույս ակտիվությունը երբեմն իշխանությունների կողմից ստացել է ուժային լրտօնմ, որին տարբեր գնահատականներ են տրվել իրանական պետության և քրդական առանձին խմբերի շահերը ներկայացնող շրջանակների կողմից: Այդուհանդերձ, իրանական իշխանությունների քաղաքական օրակարգում երբնէ չի դրվել քրդերի բնաջնջման կամ էթնիկ միաձուլման խնդիր, ինչպես հարևան Թուրքիայում, քանի որ քրդերը գերազանցապես ընկալվել են որպես իրանական ժողովուրդ²²:

Հակառակ Թուրքիայի՝ իրանական իրականությանը խորը է եղել «սիտդոսակիր ազգ-ազգային փոքրամասնություն» հակադրամիասնությունը, ուստի նաև այդ պատճառով է, որ Իրանի քրդերը կենտրոնական իշխանությունների կողմից չեն դիտարկվել իբրև «կրնիկ փոքրամասնություն»։ Այդ և այլ իրողություններ հաշվի առնելով՝ հարկ է արձանագրել, որ անատոլիական քրդերի նկատմամբ Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականությունն էապես տարրերվել է Իրանում քրդերի հանդեպ ծավալված քաղաքականությունից²³:

²¹ Stéphane Kreyenbroek Ph. G. and Sperl S., *The Kurds: A Contemporary Overview*, Routledge, London and New York, 1992, p. 29:

²² ع. یوسفی، ا. اصغرپور مسلو، قومداری و اثر آن بر روابط بین قومدیرایران، دانشنامه علمی اجتماعی، دوره ۱، شماره ۱، پیاپی ۱۳۸۸، ص ۱۲۵.

²³ Ст'я Курды Хорасана, Интервью члена Национального конгресса Курдистана, председателя Комиссии по делам курдских беженцев, репрессированных и национальных диаспор Шореша Реши корреспонденту редакции газеты «Özgür Politika» Мехмет Шекеру, август 18, 2008 (http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=163).

^{۲۰} سه منه، در باره میلزات کردستان، چاپ دوم، تهران، ۱۳۵۸، ص. ۳. *Stū*

Քրդեր-ազերիներ հակամարտության հիմքերն ու դրսնորումներն արդի փուլում

Իրանում Իսլամական հեղափոխությունից հետո երկրի հոգևոր-քաղաքական վերնախավն էթնոդավանական խմբերի միջև տարաբնույթ հակասությունները փորձել է լուծել առավելապես շիայական կրոնաքաղաքական գաղափարների ուժով, որը նպատակ է հետապնդել երաշխավորելու պետության ամբողջականությունն ու սահմանների անքակտելիությունը: Միաժամանակ պաշտոնական Թեհրանն անհրաժեշտության դեպքում կարողացել է օգտագործել էթնոդավանական տարրերին տարածքային և այլ խնդիրների հարցում միմյանց հակադրել, որը ցայտուն դրսուրվում է քրդեր-ազերիներ հակասությունների համատեքստում:

Որոշ հետազոտողներ այն համոզման են, որ քուրդ-ազերիական անհաշտություններն սկիզբ են առել դեռևս XI դարից, եթե թյուրք-սկզբունքները ներխուժել են Իրան, «Իրանական Քուրդիստանն» ու հարակից տարածները ենթարկել են ասպատակությունների և բնակեցրել թյուրքական ցեղերով: Դա հիմք է հանդիսացել այն թյուրքունման, որ քրդերի և թյուրքական տարրի՝ այդ ժամանակաշրջանից սկսված հակամարտությունն է, որ ցայծմ շարունակվում է²⁴:

Իրականում ազերիները, թյուրքական արմատներից և լեզվական բաղադրիչից զատ, թյուրքական տարրի հետ չունեն այլ ընդհանրություններ, և նրանք ներկայանում են որպես իրանական ինքնազիտակցության կրող: Ազերիներին թյուրքական ինքնազիտակցություն վերագրելը չափազանց վտանգավոր միտում է ստեղծում առ այն, որ դրա հետևանքով կարող է փոխվել նաև XX

դարում առաջացած և ցայծմ լուծում չստացած քուրդ-ազերիական հակասությունների բնույթը, որի հիմքում տարածքային խնդիրներն են: Հստ այդմ՝ քրդերի և ազերիների միջև տարածայնությունները կարող են ստանալ իրանական և թյուրքական քաղաքակրթական աշխարհընկալումների բախման շեշտադրումներ:

Իրանի քրդերի կողմից ստեղծված Մեհաբադի Հանրապետությունը (հիմնումը 1946 թ. հունվարի 24-ին) տարածքային խնդիրներ է ունեցել մինչ այդ՝ 1945 թվականի դեկտեմբերի 12-ին Թավրիզ կենտրոնով անկախ հռչակված Աղրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության հետ, որի կազմի մեջ են մտել Արևմտյան Աղրբեջանի քրդական բնակավայրերը: Հստակեցված չեր երկու «երկրների» միջև անցնող սահմանը, վիճահարույց էր որոշ քաղաքների (Նադադե, Շահինդեժ և այլն) կարգավիճակի հարցը²⁵:

Չնայած սահմանային խնդիրներին՝ Իրանի քրդերը XX դարի 40-ական թվականներին իրենց անկախության կամ ինքնավարության համար պայքարում երթևմն հույսեր են կապել ազերիների հետ առ այն, որ հնարավոր կլինի ընդհանուր ճակատ ձևավորել և միասնական պայքար ծավալել ընդդեմ Թեհրանի կառավարության: Քրդերի այդ մտածելակերպը հավանաբար որոշ չափով պայմանավորվել է այն իրողության գիտակցմամբ, որ ազերիական անջատողական ուժերը, ինչպես և իրենք, պայքարում են «պետական սահմաններով մասնատված ժողովուրդներին միավորելու համար»²⁶. դա առավել մասշտաբային կարող էր դարձնել

²⁴ Տե՛ս Disney D. B., The Kurdish Nationalist Movement and External Influences, Monterey, California, 1980, p. 101:

²⁵ Տե՛ս Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные, под редакцией А. Д. Воскресенского, М., 2008, с. 274:

նրանց պայքարն իշխանությունների դեմ՝ արժանացնելով խնդիրը միջազգային հնչեղության: Այդ քաղաքական գիծն է զարգացրել հատկապես Մեհարադի Հանրապետության ղեկավար և «Իրանի քրդական դեմոկրատական կուսակցության» (ԻՔԴԿ, հիմնադրվել է 1945 թ.) առաջնորդ Ղազի Մոհամադը: Վերջինիս ջանքերն անարդյունք են մնացել քրդերի շրջանում որոշակի դժգոհություն առաջանալու պատճառով, ինչն էլ պառակտել է քրդական ուժերը: Ղազի Մոհամադին ընդդիմադիր քրդական խմբավորումներն այն համոզման են հանգել, որ նա ազերիների հետ համագործակցությամբ ցանկանում է «մի տիրոջը (իրանցիներին) փոխարինել մեկ այլ տիրոջով (ոռուսներ, ազերիներ): Պառակտումներին ոչ պակաս չափով նպաստել են նաև քուրդ մտավորականության ձգումները՝ ուղղված ցեղային առաջնորդների ազդեցության նվազմանը²⁷:

Հատկանշական է, որ այդ տարիներին խորհրդային իշխանությունները հովանավորել են անջատողական շարժումներն «Իրանական Քուրդիստանում» և պատմական Ասրպատականում, ճնշումներ են գործադրել պաշտոնական Թեհրանի նկատմամբ, որպեսզի տարաբնույթ հարցերում վերջինից էական զիջումներ կորցեն, ուստի քուրդ-ազերիական միասնական ձակաս ստեղծելու խնդիրը նաև կարծ ժամանակով հայտնվել է Խորհրդային իշխանությունների քաղաքական օրակարգում²⁸: Այդուհանդեռձ, քուրդ-ազերիական միասնական ձակասի գա-

ղափարը կորցրել է իր գրավչությունը ԽՍՀՄ իշխանությունների համար, որոնք նորաստեղծ քրդական և ազերիական հանրապետությունների նկատմամբ որոշակի տարբերակված քաղաքականություն են զարգացրել: Խորհրդային իշխանությունների կողմից քրդերին չի ցուցաբերել այն օգնությունը, ինչ ազերիներին, որն ունեցել է մի շարք պատճառներ.

1. «Իրանական Քուրդիստանում» աշխարհագրական առումով փոքր-ինչ ավելի կտրված է եղել ԽՍՀՄ-ի տարածքներից,
2. քրդերը չեն ունեցել ինքնակազմակերպվածության բավարար մակարդակ,

3. «Իրանական Քուրդիստանում» սոցիալիստական հեղափոխական շարժման համար բացակայել են համապատասխան նախադրյալները: Մեհարադում հողային բարեկոխման գործընթացն ու բանվորական շարժումը զիջել են դիրքերը քրդական ազգայնական գաղափարներին: Իրանի քրդաբնակ շրջաններում առավել քիչ քանակությամբ արդյունաբերական ենթակառուցվածքներ են եղել, քան Իրանի թյուրքախոս հատվածում:

Ինչ վերաբերում է արևմտյան գերտերությունների դիրքորոշմանն Իրանում քրդերի և ազերիների անջատողական շարժումների վերաբերյալ, ապա մասնավորապես ԱՄՆ-ու ու Մեծ Բրիտանիան ոչ միայն չեն ողջունել այդ փաստը, այլև օժանդակել են շահական իշխանություններին՝ ճնշելու քրդական և ազերիական շարժումները²⁹:

1940-ական թվականներին քուրդ-ազերիական միավորման ապարդյուն փորձերը որևէ վճռորոշ ազդեցություն չեն ունեցել

²⁷ Այդ ժամանակահատվածում ամենազբեցիկը եղել են Շիքար (առաջնորդ՝ Ամմար Խան), Բեզզարէ, Զալայի և Հերքի քրդական ցեղերը (մանրամասն տէ և The Kurdish Minority Problem, Central Intelligence Agency, Copy No. 97, for the Assistant Director // for Reports and Estimates, ORE 71-48, Published 8 December 1948, pp. 9-10):

²⁸ Տե՛ս Disney D. B., նշանակ. աշխ., էջ 13:

²⁹ Տե՛ս Yildiz K. and Taysi T. B., The Kurds in Iran: The Past, Present and Future, London • Ann Arbor, Michigan in association with Kurdish Human Rights Project, 2007, p. 18:

Իրանի ներքաղաքական գործընթացներում³⁰, և հետազայում այդ ուղղությամբ լուրջ ջանքեր չեն գործադրվել: Քրդերի և ազերիների միջև փոխառնչությունների համատեքստում շիա-սուննի (ազերիները շիադավան են) կրոնադավանական հակասությունների և սահմանային խնդիրների գործոնն առավել կենսունակ է գտնվել³¹, որն օգտագործվել է իրանական իշխանությունների կողմից:

Քրդերին մասնատելու և քրդեր-ազերիներ փոխլարվածությունը պահպանելու քաղաքականության հարցում կենտրոնական իշխանությունները որոշակի հետևողական քաղաքականություն են զարգացրել: 1950 թվականին քրդերով և ազերիներով խառը բնակեցված աշխարհագրական տարածքները բաժանվել են երկու՝ Արևմտյան Աղրբեջան և Արևելյան Աղրբեջան նահանգների³², որի ժամանակ հաշվի չեն առնվել քրդական հանրույթի շահերը: Արևմտյան Աղրբեջանում քրդերը զգալի տուկոս են կազմել (որոշ մոտավոր հաշվարկների համաձայն՝ բնակչության շուրջ 37%-ը³³), որը հիմք է տվել նրանց դժգոհելու օսթանն «Արևմտյան Աղրբեջան» անվանակոչելու կապակցությամբ:

1950-1960-ական թվականներին Իրանի իշխանությունների կողմից փորձեր են կատարվել շիա ազերիների օրինակով ինտեղելու սուննի քրդերին երկրի կառավարման համակարգում,

³⁰ St' u Romano D., Խշվ. աշխ., էջ 245:

³¹ St' u Bayat K., Iran and the “Kurdish Question”, Middle East Report, No. 247, The Kurds and the Future (Summer, 2008), Middle East Research and Information Project (MERIP), p. 33:

³² Հետազայում՝ 1993 թվականին, Արևելյան Աղրբեջանը և բաժանվել է երկու մասի՝ Արդարիլ և Արևելյան Աղրբեջան օսթանների (տե՛ս Same Name, Other Side of the Border (Part VI: West Asia), The Basement Geographer: Scattershot slices of the world from Å to Zzyzx, 05 June 2012, <http://basementgeographer.com/same-name-other-side-of-the-border-part-vi-west-asia/>):

³³ St' u (http://www.kordha.ir/?p=611) ۱۳۹۰ թ, Հայաստան մասին գնում:

որը միտում է ունեցել զայելու նրանց անջատողական հավակնությունները և ինտեգրելու հասարակական-քաղաքական գործընթացներին: Սուննի քուրդ քաղաքական գործիչները նույնիսկ զբաղեցրել են կարևոր պաշտոններ կառավարությունում և ունեցել են արտոնյալ կարգավիճակ: Օրինակ՝ նրանց թույլ է տրվել պահել իրենց հողային տիրույթները 1962 թվականի հողային բարեփոխումից հետո:

Դրանով հանդերձ, չի կարելի գերազահատել սուննի քրդերի՝ Իրանում քաղաքական վերնախավի մաս կազմելու իրողության նշանակությունը, քանի որ կառավարության մեջ բարձրաստիճան քուրդ պաշտոնյաների թիվը խիստ սահմանափակ է եղել, և այդ քաղաքականությունը կարծ է տևել՝ մինչև 1978-1979 թվականների իսլամական հեղափոխությունը³⁴:

Սուննի քրդերը եղել են առաջին եթոնդավանական խումբը, որն ապստամբել է Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) դեմ՝ հանուն ինքնավարության իրավունքների ձեռքբերման՝ տեսական ժամանակաշրջանում լուրջ սպառնալիք դառնալով իշխանությունների համար: Շարժումը զիսավորել է ԻԻՀ-ն, որը 1979 թվականի մարտի 2-ին հրապարակել է իր ծրագիրը՝ ԻԻՀ-ի կազմում ինքնավարություն ստեղծելու վերաբերյալ: Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ այաթոլլահ Մուսավի Խումեյնու արտրից վերադառնալուց ընդամենը երեք շաբաթ անց քրդական ուժերը բախվել են ԻԻՀ-ի գորքերին³⁵:

Հեղափոխության տարիներին կրկին սրվել են սուննի քրդերի և ազերիների հակասությունները սահմանային խնդիրների

³⁴ St' u Koohi-Kamali F., Խշվ. աշխ., էջ 171:

³⁵ St' u Rubin M., Are Kurds a Pariah Minority? Social Research, Vol. 70, No. 1, Pariah Minorities (spring 2003), The New School, p. 319:

շուրջ, որոնք ստացել են սուննի-շիա կրոնադավանական պայքարի երանգավորում: Քրդերն այն համոզման են եղել, որ Իրանում ապագա քրդական ինքնավարությունը պետք է ձևավորվի Քուրդիստան, Արևմտյան Աղրբեջան, Իլամ և Քերմանջահ նահանգների տարածքում այն դեպքում, եթե Արևմտյան Աղրբեջանում մեծամասնություն են կազմել թյուրքախոս ազերիները, իսկ Իլամ և Քերմանջահ նահանգներում առավել ուժեղ են եղել շիա քրդերի դիրքերը³⁶, որոնք մերժել են ինքնավարության համար ծավալված շարժմանը միանալու գաղափարը՝ հավատարիմ մնալով Իրամական հեղափոխության սկզբունքներին³⁷:

1979 թվականին, երբ քրդական շարժումը ռազմաքաղաքական զարգացում է ստացել, Ռեզայեի (Ուրմիա) շրջանում քրդերի և ազերիների միջև բախումներ են արձանագրվել³⁸: Նույն թվականի ապրիլին՝ Արևմտյան Ադրբեջանի Նադարե քաղաքում ԻՔԴԿ ներկայացուցչության բացման ժամանակ, որին ներկա է գտնվել մի քանի տասնյակ հազեր քուրդ, ազերիական զինված խմբավորումները գնդացիր զինատեսակով կրակ են բացել խաղաղ ցուցարարների վրա: Զոհվել է 5, վիրավորվել 50 մարդ³⁹:

Հատկանշական է, որ ԻԻՀ-ի բոլոր այն պաշտոնական փաստաթղթերը, որտեղ արձանագրվել են «Քուրդիստան» և «Աղրբեջան» եզրույթները, ավելորդ բարորություններ են առաջացրել քրդական և ազերիական բնակավայրերը սահմանագատելու տևանկյունից: Այդ խնդիրներն առավելապես դրսեորվել են Արևմտյան Աղրբեջան նահանգում, որի արևմտյան հատվածում

մեծամասնություն են կազմել քրդերը, իսկ արևելյան շրջաններում՝ ազերիները: Վերջիններս առավելապես կենտրոնացած են Մակու, Նաղարէ, Բուքան, Միանդոար, Թաքար շահրեսթաններում⁴⁰:

Հետագա տարիներին նշանակալի բախումներ քրերի և ազերիների միջև չեն արձանագրվել, որը պայմանավորվել է նվազագույնը երկու կարևորագույն գործոնով. նախ՝ իրաք-իրանյան պատերազմով, որի ծանր տարիներին (1980-1988 թթ.) ավելի շատ գերիշխել է արտաքին սպառնալիքների դեմ համաժողովրդական համախմբման զիտակցումը, մյուսը՝ ԻԻՀ վարչակարգի՝ իրանական արժեհամակարգային տարրերի միավորման քաղաքականությամբ, որն իրականացվել է պետության՝ հայական ձևաչափով կառավարման սկզբունքների, այլ կերպ ասած՝ «Վելայաթ-և ֆաղիհի» (նշանակում է՝ «Բալամական օրենսգետի կառավարում») հայեցակարգային չափորոշիչների իրացմամբ:

Այդուհանդերձ, արդի փուլում քուրդ-ազերիական սահմանային խնդիրները դեռևս առկա են՝ որոշակի լարվածության մեջ պահելով երկու իրանական էթնոդավանական խմբերին։ Այդ լարվածությունը հիմնականում հետևանք է քրդական ընդհատական կազմակերպությունների և ազերիական համաթուրանական գաղափարներով տողորված տարրերի գործունեության, որոնք փորձում են անջատողական գաղափարներ զարգացնել «Իրանական Քուրդիստանում» և պատմական Ատրպատականում։ Քրդերի առնչությամբ խոսքը վերաբերում է «Իրանական Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցությանը», «Իրանական Քուրդիստանի ազգային կուսակցությանը»։

³⁶ Si'u Entessar N., The Kurds in Post-Revolutionary Iran and Iraq, *Third World Quarterly*, Vol. 6, No. 4, Taylor & Francis, Ltd., (Oct. 1984), pp. 925-926.

³⁷Տես Մըստակ Ա. Իշխանյանի աշխատանքը՝ էջ 67:

³⁸ See Koohi-Kamali F., 1921, 1924, 1926.

³⁹ Ст. у Мрова А. III. № 11, чику, то 66:

⁴⁰ Shū Jalali L., Sameni Keivani F., An Investigation of Historical Geography of Shahindezh Region, *J. Appl. Environ. Biol. Sci.*, 3(12)34-38, 2013, ISSN: 2090-4274, TextRoad Publication, 2013, p. 34:

տանի Քոմալա կուսակցությանը» (ԻՔՔԿ), «Փեժակին» («Քուրդիստանի ազատ կյանք» կուսակցություն):

Հատկանշական է 2012 թվականի օգոստոսի 8-ին ԻՔԴԿ-ի և ԻՔՔԿ-ի կողմից համատեղ ընդունվեց հոչակագիր⁴¹, որը բուռն բացասական արձագանքների և քննարկումների պատճառ դարձավ ազերիական մամուլում: Ազերիները հոչակագիրը որակել են «քրդերի՝ ազերիական տարածքների նկատմամբ ոտնագության հերթական փորձ»: Թեև հոչակագրում հստակորեն չեն հիշատակվել այն բնակավայրերի, քաղաքների անվանումները, որոնց կարգավիճակի խնդիրը վիճահարույց է քրդերի և ազերիների միջև, սակայն ազերիական ամենահեղինակավոր համացանցային ռեսուրսներից մեկը նախընտրել է «քրդական հավակնությունների» մասին առավել հասցեական խոսել: Հոդվածի հեղինակը նշել է. «Վերջին զարգացումները սարսափ են առաջացրել Արևմտյան Աղրբեջանի բնակչության շրջանում: ԻՔԴԿ և ԻՔՔԿ դեկավարները հոչակագիր են ստորագրել, որը նպատակ է հետապնդում Իրանում ստեղծելու էթնոազգային դաշնություն (ֆեղերալիզմ): Նրանց կարծիքով՝ Ուրմիան, Միանդուր, Նադադեն և Արևմտյան Աղրբեջանի մյուս քաղաքները, որոնց բնակչությունը կազմված է շիա ազերիներից և սունի քրդերից, «Քուրդիստանի» անբաժանելի մասն են»⁴²:

Եզրականգումներ

• Սուննի քրդերը, ի տարրերություն ազերիների, Իրանի իշխանությունների ընկալումներում (թեև պաշտոնական փաստաթղթերում այդ մասին չի արձանագրվել) ունեցել են և ունեն կրոնադավանական փոքրամասնության կարգավիճակ, որը նրանց համար որոշակի դժվարություններ է ստեղծել: Շիադավան ազերիներին կենտրոնական իշխանությունները դիտարկել են որպես էթնոլեզվական միավոր:

• ԻԻՀ-ի քրդերի և ազերիների շուրջ ծավալված զարգացումների հիմքում չի կարող դրվել տիտղոսային ազգ-էթնոազգային փոքրամասնություն հակադրամիասնության գործոնը, որը չի կարող ուղղորդել և իրենով պայմանավորել Իրանի ներքաղաքական զարգացումները՝ սեավ իրելով քաղաքական վերնախավին էթնոդավանական, լեզվական խմբերի միջև:

• Իրանի իշխանությունների համապատասխան քաղաքականությամբ պայմանավորված՝ սահմանային խնդիրների շուրջ քրդերի և ազերիների միջև զարգացել են հակասություններ, որոնք երբեմն հանգեցրել են զինված քնիարումների. իրանական քաղաքակրթության մաս կազմելու և իրանական էթնոլեզվական միավորների հետ ընդհանուր էթնոհոգեբանական և պատմամշակութային կազի առկայության գիտակցումը քրդերի և ազերիների համար չի ապահովել խաղաղ համակեցություն:

• Քրդեր-ազերիներ հակասությունների համատեքստում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում Իրանի իշխանությունների որդեգրած հստակ քաղաքականությունը, այն է՝ առաջնորդվել ազգային և կրոնադավանական միասնականության պրազմատիկ հաշվարկներով, որոշակի չափով խրախուսել շիադավան ազերիներին, ժամանակ առ ժամանակ սրել քրդեր-ազերիներ տարածայնությունները:

⁴¹ St. ս և تافق نامه همکاری میان حزب کومله کردستان ایران و حزب دمکرات کردستان ایران (<http://www.asoyroj.com/farsi/detail.aspx?=hewal&jmara=803&Jor=17>):

⁴² St. ս և تأثیر سازی اندی ها در غرب آذربایجان؛ پروژه مشترک قمیت گرایان کرد و ترک (<http://www.azariha.org/?muid=53&item=184>):

- Շահական վարչակարգն առաջնորդվել է պետության կառավարման աշխարհիկ մոդելով, սակայն շիայական կրոնադավանական սկզբունքների անսասանությունն ազգային անվտանգության, երկրի ներքին միասնականության և կայունության պահպանման տեսանկյունից նույնպես կարևոր է համարվել։ Այն նաև եղել է սուննիական ազդեցությանը հակադրվելու արդյունավետ միջոց։ Իսլամական հեղափոխությունից հետո երկրի կրոնաքաղաքական վերնախավն էլ ավելի զարգացրեց շիայական դավանանքի՝ սուննիականության նկատմամբ առավելության գաղափարը։

- Իրանի իշխանությունների՝ քրդերի և ազերիների նկատմամբ որդեգրած քաղաքականությունը XX դարի առաջին քառորդից (երբ Իրանում իշխանության եկան Փեղլիկները) մինչ օրս էական փոփոխությունների չի ենթարկվել։ Ինչպես Ռեզա Փեղլիկ շահի (1925-1941 թթ.) և նրա որդի Մոհամադ Ռեզա Փեղլիկի (1941-1979 թթ.) օրոք, այնպես էլ Իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանի քրդերի և ազերիների հանդեպ կենտրոնական իշխանությունների կողմից ծավալվել է իրանական ինքնազիտակցության ամրապնդման քաղաքականություն, որն ուղեկցվել է շիադավան տարրերին, տվյալ դեպքում՝ ազերիներին որոշակի արտոնություններ շնորհելով։

Սարգսի Գրիգորյան,
պ.գ.թ., ԵԱՀ ՀՀ հայ-քրդական
առնչությունների բաժնի զիտաշխատող

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՔՐԵՐԻՆ ԱՌԱՎՈՂ
ՀԻՄԱԽԱՆԻՐՆԵՐԻ ՔԱՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ «ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԻԳԱՅԻ» ԵՎ «ՔՈՒԱՍԱԿԱՆ
ՀԱՍԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ»
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր – «Իսլամական համագործակցության կազմակերպություն», «Արաբական պետությունների լիգա», Հայաստան, Ղարաբաղյան հակամարտություն, քրդեր, «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» (ՔԱԿ), Քուրդիստանի ուղիղնալ կառավարություն (ՔՈԿ)։

Ключевые слова: «Организация исламского сотрудничества», «Лига арабских государств», Армения, Карабахский конфликт, курды, Рабочая партия Курдистана (РПК), Региональное правительство Курдистана (Рег.ПК).

Key words: «Organisation of Islamic Cooperation», «The League of Arab States», Armenia, Karabakh conflict, Kurds, «Kurdistan Workers' Party» (PKK), Kurdistan Regional Government (KRG).

ԸՆԴԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

2000-2018 թվականների ժամանակահատվածում Հայաստանին և քրդերին առնչվող հիմնախնդիրները քննարկվել են մուսուլմանական վերազգային որոշ կառույցների, այդ թվում՝ «Արաբական պետությունների լիգայի» և «Իսլամական համագործակցության կազմակերպության» շրջանակներում, որտեղ համապատասխան պահանջման մեջ է դնում «Իրաքի Քուրդիստան տարածք» եզրը։

* ԻՀԿ-ն պաշտոնական փաստաթղթերում շրջանառության մեջ է դնում «Իրաքի Քուրդիստան տարածք» եզրը։

տասխան հայտարարություններ են արվել հիշյալ խնդիրների վերաբերյալ:

Հետազոտությունում դիտարկվում են հիշյալ հայտարարությունների քաղաքական նպատակներն ու կարևորությունը՝ «Արաբական պետությունների լիզայի» և «Իսլամական համագործակցության կազմակերպության» կողմից վերոհիշյալ հիմնախնդիրներին առնչվող դիրքորոշումների համատեքսում:

ԽՆԴԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ

XX դարում մուսուլմանական երկրներ-մասնացյալ աշխարհ փոխհարաբերություններում, ինչպես նաև մուսուլմանական աշխարհում գոյություն ունեցող քազմաթիվ խնդիրների լուծման համար երկրեն համակարգի պայմաններում սեփական անվտանգության և զարգացման երաշխիքը մնում էր բնեոներից որևէ մեկին հարելը, որը սահմանափակում էր մուսուլմանական երկրների սեփական նախաձեռնություններով հանդես գալու հնարավորությունները: Այն, իր հերթին, լրացուցիչ խնդիրներ էր առաջացնում մուսուլմանական հասարակական-քաղաքական շրջանակներում՝ հիմք հանդիսանալով առանձին երկրների կառավարող շրջանակների դեմ ուղղված անվտահության մթնոլորտի առաջացմանը ներքաղաքական հարթությունում:

Հիշյալ իրողությունը ստիպեց մուսուլմանական որոշ երկրներին հանդես գալ երկրեն աշխարհակարգի պայմաններում վերազգային կառույցներ ստեղծելու նախաձեռնությամբ, որտեղ մուսուլմանական երկրները կցուցաբերեին ինքնուրույնություն և միասնականություն համամուլմանական հիմնախնդիրներում:

Նշված գործնթացների շրջանակներում իսլամական աշխարհը վերածվեց միջազգային քաղաքականության սուրյեկտի-

առաջին հերթին կապված մի շարք մուսուլմանական միջազետական և վերազգային կառույցների և կազմակերպությունների ստեղծման հետ, որոնցից էին նաև «Արաբական պետությունների լիզայ» (ԱՊԼ)¹ և «Իսլամական համագործակցության կազմակերպությունը» (ԻՀԿ)²: XX դարի երկրորդ կեսին և XXI դարի անցած ժամանակահատվածի ընթացքում վերոհիշյալ կառույցները զգալի կշիռ ձեռք բերեցին Մերձավորակենալ տարածաշրջանում՝ ազդելով քաղաքական այս կամ այն որոշումների կայացման վրա և իրենց դիրքորոշումներն արտահայտելով արաբական և առհասարակ մուսուլմանական երկրներում առկա այս կամ այն հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Ժամանակ առ ժամանակ վերահիշյալ հիմնախնդիրների շարքում են դիտարկվել նաև քրդերին և հայերին առնչվող խնդիրները:

¹ 1944 թվականի հոկտեմբերի 7-ին Սիրիայի, Լիբանանի, Անդրհորդանանի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի, Եմենի և Պաղեստինի ներկայացուցիչների կողմից ստորագրված Ալեքսանդրիայի արձանագրությամբ դրվեց «Արաբական պետությունների լիզայ» (جامعة الدول العربية) հիմքը: Արձանագրության մեջ սահմանվեցին հիմնական սկզբունքներն ու նպատակները, որոնց վրա հետագայում պետք է կառուցվեր ԱՊԼ-ի պազարն: 1945 թվականի մարտի 22-ին Կահիրեում տեղի ունեցավ համարաբական համաժողով, որին մասնակցեց արաբական 7 երկիր (Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը, Իրաքը, Եգիպտոսը, Սաուդյան Արաբիան և Եմենը): Նույն օրը ստորագրվեց համաձայնագիր, որը ուժի մեջ մտավ 1945 թվականի մայիսի 10-ին (տե՛ս Պերսիական Մեջդունարодական կոնվենցիան՝ <http://www.bibliotekar.ru/mezhdunarodnoe-pravo-3/72.htm>):

² 1969 թվականի օգոստոսին Եգիպտոսը հավանություն տվեց Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆեյսալի իսլամական երկրների դեկավարների վեհաժողով հրավիրելու զաղափարին, որի ըննարկման օրակարգում էր դրվելու երուսաղեմը վերադարձնելու հիմնախնդիրը: Այդպես ի հայտ եկավ «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպություն», որը հետագայում՝ 2011 թվականի հունիսի 28-ին ֆերան կազմակերպությունը, որը հետագայում՝ 2011 թվականի մայիսի 10-ին (տե՛ս Ա. Վ. Ջանով, Աստանայում տեղի ունեցած վեհաժողովում, վերանվանվեց «Իսլամական համագործակցության կազմակերպության» (التعاون الإسلامي), Մոսկվա, 2003, с. 48-49):

Հայաստանին և հայերին առնչվող հիմնախնդիրների քննարկումները ԱՊԼ և ԻՀԿ շրջանակներում

ԱՊԼ շրջանակներում ժամանակ առ ժամանակ քննարկվել են Հայաստանին և հայերին առնչվող հիմնախնդիրներ³: Որպես համարաբական վերազգային և ներարաբական երկրների հիմնախնդիրների վրա կենտրոնացած կառույց՝ ԱՊԼ-ին հետաքրքրել է Հայաստանի Հանրապետության հետ իր հարաբերությունները՝ արաբական երկրներում առկա երնիկ-դավանական փոքրամասնություն հանդիսացող հայկական համայնքների առկայության և վերջիններիս առնչվող քաղաքականության և որոշումների տևանկյունից:

Հայաստանի Հանրապետության և «Արաբական պետությունների լիգայի» միջև հարաբերությունների խորացման ու կանոնակարգման քայլեր ձեռնարկվեցին 2000-ական թվականների կեսերից, որոնք պայմանավորված էին նաև Եզիպտոսում ՀՀ դեսպան Ռ. Կարապետյանի հետևողական աշխատանքով:

ՀՀ-ի և ԱՊԼ-ի միջև 2005 թվականի հունվարին ստորագրվեց «Փոխմրոնման հուշագիր»⁴, իսկ արդեն 2007 թվականի ապրիլին տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի այցելությունը ԱՊԼ կենտրոնակայան: Կառույցի գլխավոր քարտուղար Ամր Մուսայի

³ 1997 թ. մարտին Կահիրենու՝ «Արաբական պետությունների լիգայում», Ղարայան հակամարտությանը նվիրված հատուկ նիստ գումարվեց՝ գլխավոր քարտուղար Խամար Արդ Ալ-Մագիդի մասնակցությամբ, որտեղ հայանպատելութեացին (տե՛ս Հարցազրույց Քուվեյթում և Բահրեյնում ՀՀ դեսպան Արշակ Փոլադյանի հետ, «Նորավանք» հիմնադրամ, նոյեմբերի 9, 2006 թ. (http://www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=2396, Սուսար հոկտեմբերի 3, 2014 թ.):

⁴ Տե՛ս ՀՀ նախարար Վ. Օսկանյանի խոսքը «Արաբական պետությունների լիգայում» ՀՀ ԱԳՆ և ԱՊԼ գլխավոր քարտուղարության միջև «Փոխմրոնման հուշագիր» ստորագրման վերաբերյալ, 25 հունվարի, 2005 թ., <http://www.mfa.am/hy/speeches/item/2005/01/25/vo/>:

հետ առանձնազրույցից հետո ՀՀ նախագահը հանդիպեց ԱՊԼ-ում հավատարմագրված արաբական երկրների դեսպանների հետ, որտեղ հանդիս եկավ ելույթով՝ ընդգծելով ՀՀ պատրաստակամությունը արաբական երկրների հետ հարաբերությունները զարգացնելու ուղղությամբ: 2008 թվականի մարտի 3-ին ԱՊԼ անդամ 22 երկրների արտօքրծնախարարների խորհուրդը միաձայն համաձայնություն տվեց Եզիպտոսում ՀՀ դեսպանին ԱՊԼ-ում որպես ՀՀ լիազոր ներկայացուցիչ հավատարմագրմանը: Հիշյալ որոշման հիման վրա ՀՀ նախագահի հրամանագրով Եզիպտոսում ՀՀ դեսպանը համատեղության կարգով նշանակվեց ԱՊԼ-ում ՀՀ լիազոր ներկայացուցիչ: Հատկանշական է, որ այդ պահին ոչ արաբական երկրներից ԱՊԼ-ում դեսպանի մակարդակով ներկայացված էին միայն Չինաստանը, Շուտաստանի Դաշնությունը, Ինդիան և Մալտան:

Առաջին անգամ արաբական հեղինակավոր կառույցում՝ ԱՊԼ-ում, դեսպանի մակարդակով ՀՀ ներկայացվածությունը կարևոր քայլ էր ՀՀ-արաբական երկրներ հարաբերությունների հետագա խորացման ուղղությամբ: Հիշյալ ներկայացվածությունը հնարավորություն էր ընձեռում տարբեր բնույթի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային նախաձեռնություններով հանդիս գալու, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի ու միջազգային կարևոր այլ հիմնախնդիրների վերաբերյալ ՀՀ դիրքորոշումը ներկայացնելու և պարզաբանելու համար⁵:

⁵ ՀՀ լիազոր ներկայացուցիչը հնարավորություն էր ստացել ներկա գտնվելու ԱՊԼ զարգացնածողովին, մասնակցելու կառույցի շրջանակներում բոլոր քննարկումներին և նստաշրջաններին (քաջազրությամբ փակ նիստերի) (հողվածի հեղինակի հարցազրույցը Եզիպտոսում ՀՀ նախագահի դեսպան, պ.գ.դ. Ռ. Կարապետյանի հետ (13 մայիսի, 2016 թ.)):

ԱՊԼ-ի շրջանակներում հնչել են նաև հակահայկական ելույթներ. եղել են Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ քննարկումներ, ընդունվել են համապատասխան քանաձներ, որտեղ շեշտվել է տարածքային ամբողջականության սկզբունքի կարևորությունը, և կարևորվել են ԵԱՀԿ Սինսկի խմբի ջանքերը Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործում⁶:

Տետագայում ՀՀ-ի և ԱՊԼ-ի կողմից գիտակցվել է փոխադարձ այցելությունների և շփումների կարևորությունը: 2016-2017 թվականներին ԱՊԼ-ի և Հայաստանի միջև տարբեր ձևաչափերով փոխադարձ այցելություններ են գրանցվել ինչպես Երևան, այնպես էլ Կահիրե: Նշված այցելությունները ընդգծել են Հայաստանարաբական երկրներ հարաբերությունների հետագա ամրապնդման ու ընդլայնման առաջնահերթ լինելու գործունը⁷: Սակայն Հայաստանի համար արաբական աշխարհի, մասնավորապես ԱՊԼ-ի հետ մերձենալու հնարավորությունն առաջին հերթին հիմնավորված էր նաև համամուսուլմանական վերազգային ազդեցիկ կառույցի՝ «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության» (2011 թվականից՝ «Իսլամական համագործակցության կազմակերպության»՝ այսուհետ՝ ԻՀԿ) հետ հարաբերություններում ծագած դժվարություններով:

⁶ League of Arab States support OSCE Minsk Group efforts, Panarmenian.net, Desember 12, 2009 (<http://www.panarmenian.net/eng/details/42890/>, Սուլո՞ւ մարտի 2, 2015 թ.):

⁷ 2017 թվականի ապրիլին Եզիդանոսում ՀՀ դեսպան Արմեն Մելքոնյանը հանդիպել է ԱՊԼ գլխավոր քարտուղարին, որի ընթացքում քննարկվել են Հայաստանի ու ԱՊԼ-ի միջև փոխգործակցության ու հարաբերությունների ամրապնդմանը միտված քայլերը (Ambassador Melkonian met with Ahmed Aboul Gheit, Secretary General of the Arab League, April 14, 2017 (http://www.mfa.am/en/press-releases/item/2017/04/18/amb_arableague/):

Աղբբեջանի և Թուրքիայի ակտիվության և որոշակի նախաձեռնությունների արդյունքում ԻՀԿ-ն բազմից անդրադարձել է Հայաստանին և հայերին առնչվող հիմնախնդրներին: Մասնավորապես Ղարաբաղյան հակամարտության հարցում Աղբբեջանը փորձել է օգտագործել կրոնական համերաշխության զաղափարները՝ մուսուլմանական աշխարհի համակրանքը շահելու նպատակով: Աղբբեջանական իշխանությունները նման վարքագիծ են դրսեորդել հատկապես ԻՀԿ շրջանակներում, որի դերը կարևորվել է պաշտոնական Բարձի կողմից որպես իսլամական աշխարհի ամենամեծ ու ազդեցիկ կազմակերպություն⁸: Կազմակերպության շրջանակներում հայերին առնչվող խնդիրների քննարկումներում որոշակի ակտիվություն է ցուցաբերել հատկապես Թուրքիան⁹: Թուրքական իշխանությունները փորձել են օգտագործել իսլամական կառույցները և այսուեղ հնչող իսլամական համերաշխության կարգախոսները ինչպես Թուրքիայի անմիջական, այնպես էլ համաթուրքական նպատակների իրականացման համար¹⁰: Այս համատեքստում Թուրքիան նախաձեռ-

⁸ 1991 թվականի դեկտեմբերի 9-12-ը Սենեգալի մայրաքաղաք Դաքարում տեղի ունեցած իսլամական պետությունների զագաթնաժողովի ընթացքում Աղբբեջանը դարձավ «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության» լիիրավ անդամ, որը հիմնավորություն տվեց Աղբբեջանին ոչ միայն օգտագործելու կազմակերպության ներուժը, այլև աշակցություն ստանալու Լեռնային Ղարաբաղի հարցում (տե՛ս Փաշայան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտությունը և «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպություն», «Հանրապետական», թիվ 6, 2003, էջ 21-23):

⁹ 1990-ական թվականներից սկզբնավորված Աղբբեջանը սկսել է ակտիվ միջազգային քաղաքացիական փորձելով լուծում տալ Ղարաբաղյան հիմնախնդրին, իսկ Թուրքիայի գործնական միջամտության պայմաններում 1992 թվականից սկսած հայ-աղբբեջանական հակամարտության թեման հատկապես ԻՀԿ Ստամբուլում տեղի ունեցած համաժողովից հետո դարձել է կառույցի քաղաքական օրակարգի բաղկացուցիչ մաս:

¹⁰ Տէ՛ս Bulut E., The Role of Religion in Turkish Reactions to Balkan Conflicts, «Turkish Policy Quarterly», Spring 2004, pp. 71-83:

նություն է դրսնորել իսլամական կառույցներում թյուրքական պետությունների անդամակցության գործում: 1992 թվականին թուրքական իշխանությունների ակտիվ օժանդակությամբ Աղրբեջանը դարձել է ԻՀԿ անդամ երկիր: Շուտով նաև Թուրքիայի անմիջական աջակցությամբ Աղրբեջանը ընդգրկվել է «Տնտեսական համագործակցության կազմակերպության»¹¹ կազմում, որը ստեղծվել էր Իրանի, Պակիստանի և Թուրքիայի մասնակցությամբ:

ԻՀԿ-ն իր ուշադրության կենտրոնում է պահել Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը: ԻՀԿ կանոնադրական մարմիններում հայ-աղրբեջանական հակամարտության հարցն առաջին անգամ քննարկվել է 1992 թվականի հունիսի 14-ին՝ Ստամբուլում իսլամական պետությունների արտգործնախարարների հանդիպման ընթացքում, որտեղ Հայաստանը մեղադրվել է Աղրբեջանի նկատմամբ ազրեսիա իրականացնելու մեջ: Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ ԻՀԿ դիրքորոշման մեջ որոշակի փոփոխություններ նկատվեցին 2001 թվականի սեպտեմբերի 11-ին՝ ԱՄՆ դեմ իրականացված ահաբեկչական բռնարարքներից հետո, որոնց իրականացման մեջ մեղադրվեց իսլամական ծայրահեղ արմատական «ալ-Կահիդ» կառույցը: Դա պայմանավորված էր վերոհիշյալ ահաբեկչական հարձակման հետևանքով աշխարհում մուսուլմանական երկրների և իսլամական կառույցների հանդեպ աճող բացասական տրամադրություններով: Բայց նկատմամբ անհանդուրժեականության խորացման պայմաններում իսլամական բարձրագույն քաղաքական մարմինը ձգտում էր ցույց տալ, որ չափավոր մոտեցում ունի և կողմնակից է իսլամական աշխարհում առկա խնդիրների խաղաղ կարգավորմանը:

¹¹ Տե՛ս Դանիլով Վ., Տուրեցկий վեկտոր Կարաբախ, «Правда», 14.05.1993:

Այդ համատեքստում Հայաստանին առնչվող ԻՀԿ նախկին կոչտղիքորշման մեջ նկատվեցին որոշ մեղմ գնահատականներ: Սասնավորապես ԻՀԿ-ն Աղրբեջանի իշխանություններին դիմեց Հայաստանի հետ ռազմական բախումից խուսափելու կոչով¹²:

Շեշտադրումները փոխվեցին 2005 թվականից սկսած: ԻՀԿ-ն իր ընդունած հետագա բանաձևերում խստորեն դատապարտել է Հայաստանին՝ բնորոշելով «իբրև ազրեսոր, Աղրբեջանի նկատմամբ տարածքային հավակնություններ ունեցող և աղրբեջանական մշակութային արժեքներն ու ռեսուրսները ոչնչացնող երկիր և պահանջելով, որ Հայաստանն առանց վերապահումների վերադարձնի Լեռնային Ղարաբաղը, գրավյալ բոլոր շրջանները, իրականացնի խնդրի վերաբերյալ ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված բանաձևերը»¹³: ԻՀԿ-ն «գրավյալ տարածքներում աղրբեջանական ազգաբնակչության դեմ գործողությունները որակել է որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն, կոչ արել իսլամական պետություններին և միջազգային հանրությանը օգտագործել քաղաքական և տնտեսական ազդեցություն միջոցները՝ վերջ դնելու հայկական ազրեսիային, զերծ մնալ Հայաստանին զինուժ և սպառազինություններ կամ այդ նպատակով տարանցիկ տարածք տրամադրելուց, որպեսզի Հայաստանը հնարավորություն չունենա ընդլայնելու հակամարտությունը»¹⁴:

¹² Տե՛ս Փաշայան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտությունը և «Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը», «Հանրապետական», թիվ 6, 2003, էջ 21-24:
منظمة التعاون الإسلامي، كلمة معلقى الأمين العام في افتتاح اجتماع كبار الموظفين التحضيري للمرة الثالثة والثلاثين¹³ للمؤتمر الإسلامي لوزراء الخارجية، 06/05/2006 (http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=2392&t_ref=1019&lan=ar):

¹⁴ Վարդանян Ա., ОИК и конфликт в Нагорном Карабахе, Обозреватель, 12 декабря, 2010 г., с. 97-99 (http://observer.materik.ru/observer/N12_2010/096_106.pdf, Սույնը մարտի 3, 2014 թ.):

2015 թվականի մայիսի 28-ին՝ Քուվեյթում ԻՀԿ-ի անդամ երկրների արտգործնախարարների հանդիպման ժամանակ ընդունված բանաձևում տեղ գտավ նաև «Հայաստանի ազգեստան ընդդեմ Ադրբեջանի» վերտառությամբ հոդվածը, որտեղ նշվում էր, որ «Հայաստանի կողմից ադրբեջանական հոդերը բոնազավելուց հետո քաղաքական առաջընթաց չի գրանցվել, և անդամ թերկրները պետք է առաջարկություններ ներկայացնեն այդ հոդերն ազգատարկելու վերաբերյալ»¹⁵: Հիշյալը խոսում է այն մասին, որ ԻՀԿ շրջանակներում, քննարկումներից զատ, հայ-ադրբեջանական հիմնախնդիրը այլ գործնական լուծումներ չի ստացել:

ԻՀԿ-ն նաև հանդես է եկել առանձին հայտարարություններով, որտեղ անընդունելի է համարել Լեռնային Ղարաբաղում անցկացված նախազահական ընտրությունները¹⁶: 2015 թվականի սեպտեմբերին Լեռնային Ղարաբաղում սպասվող տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների վերաբերյալ ԻՀԿ հայտարարության մեջ հիշյալ ընտրությունները որակվել են իրքի անօրինական, և կառույցն իր աջակցությունն է հայտնել հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացին մի-

¹⁵ Armenia's aggression against Azerbaijan condemned in OIC session, Azernews.az, Sara Rajabova, 28 May, 2015, <http://www.azernews.az/azerbaijan/82725.html>, Սուտք հունիսի 2, 2015 թ.:

¹⁶ Հայտարարություններում նշվել է, որ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների ձևակորման և կազմակերպման միջոցները պետք է հիմնվեն իրավական գործընթացների վրա հաշվի առնելով այդ տարածքի հայկական և ադրբեջանական բնակչության շահերը:

(منظمة التعاون الإسلامي، الأمين العام لمنظمة المؤتمر الإسلامي يرفض ما يسمى "الانتخابات الرئاسية" في ناغورنو كاراباخ، 19/07/2007،

http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=479&t_ref=203&lan=ar):
Հայտարարություններում նաև շեշտվել է Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև հաշվառության խաղաղ և արդար լուծման անհրաժեշտությունը՝ հիմնվելով կամարտության խաղաղ և արդար լուծման անհրաժեշտությունը՝ հիմնվելով տարածքային ամբողջականության և միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների անքակտելիության սկզբունքների վրա:

շազգային կառույցների կողմից ընդունված բանաձևերի և որոշումների շրջանակներում¹⁷:

Ղարաբաղյան հակամարտության լարվածության նոր շրջափուլ¹⁸ քննարկվեց 2016 թվականի ապրիլի 14-15-ին Թուրքիայի Ստամբուլ քաղաքում՝ ԻՀԿ 13-րդ գագաթնաժողովում, որի շրջանակներում դարձյալ հնչեցին հակահայկական ելույթներ, և ընդունվեցին ադրբեջանամետ որոշումներ:

Մասնավորապես գագաթնաժողովի ընթացքում Ադրբեջանի նախազահայ Իլհամ Ալիևը հանդես եկավ ելույթով, որտեղ քննադատեց հայկական կողմին ապրիլի սկզբին շփման գծում ուղարկություններ սկսելու համար, որոնց հետևանքով սպանվել էին ադրբեջանցի զինծառայողներ և խաղաղ բնակիչներ¹⁹:

Բացի այդ՝ ԻՀԿ եզրափակիչ հոչակագրի 16-րդ և 17-րդ կետերում Հայաստանին ուղղված կոչեր հնչեցին՝ ամբողջությամբ դուրս բերել զինուժը Ադրբեջանին պատկանող Ղարաբաղի տարածաշրջանից: Հիշյալ կետերում քննադատվում էին բռնակցված ադրբեջանական տարածքներում հայկական ուժերի ուղմական գործողությունները, որոնց հետևանքով սպանվել էին խաղաղ բնակիչներ, ոչնչացվել՝ պատմամշակութային հուշարձաններ: Կառույցի արտգործնախարարների մակարդակով ձևավորվում

منظمة التعاون الإسلامي، منظمة التعاون الإسلامي تعتبر الانتخابات فيإقليم ناغورنو كاراباخ غير شرعية، 17 10/09/2015 (http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=10435&ref=4118&lan=ar&x-key=%D9%86%D8%A7%D8%BA%D9%88%D8%B1%D9%86%D9%88%20%D9%83%D8%A7%D8%B1%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%AE)

¹⁸ 2016 թվականի ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշերը ղարաբաղա-ադրբեջանական սահմանի ողջ երկայնքով Ադրբեջանի կողմից սանձազերծվեց լայնածավալ հարձակում, որը կասեցվեց հայկական ուժերի կողմից:

¹⁹ Տե՛ս Prezident İlham Əliyev İstanbulda İİTH-in XIII Sammitinin birinci sessiyasında çıxış edib. Video, http://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Istanbulda_IAT_in-XIII_Sammitinin_birinci_sessiyasinda_chixis_edib-943010, 14.04.2016, Սուտք ապրիլի 21, 2016 թ.:

էր համակարգող խումբ՝ Հայաստանի Հանրապետության կողմից Աղքադականի Հանրապետության դեմ բռնություններն ուսումնասիրելու նպատակով²⁰:

2017-2018 թվականների ընթացքում ԻՀԿ-ն ևս հանդես է եկել Հայաստանին առնչվող հայտարարություններով: Մասնավորապես 2017 թվականի փետրվարի 2-ին կազմակերպության գլխավոր քարտուղար Յուսուֆ ալ-Ութայմիի՝ Խոջալուի դեպքերի վերաբերյալ հայտարարությունում նշվեց, որ 25 տարի առաջ տեղի ունեցած Խոջալուի իրադարձությունները տեղի են ունեցել Հայաստանի կողմից Աղքադականի տարածքի բռնազավթման պատճառով՝ աջակցություն հայտնելով տարածքային ամբողջականության վերականգնմանը միտված Աղքադականի ջանքերին²¹: Սայիսի սկզբին ԻՀԿ գլխավոր քարտուղարը եռօրյա այցելություն կատարեց Բաքու, որտեղ Աղքադականի նախագահ Իլհամ Ալիևի հետ հանդիպման ժամանակ դարձյալ շեշտեց Աղքադականի տարածքային ամբողջականության աջակցության մասին²²:

2018 թվականի փետրվարի 21-ին կազմակերպությունը դարձյալ հայտարարություն տարածեց՝ դատապարտելով Խոջալուի դեպքերը և դրանց պատճառ տեսնելով Հայաստանի կողմից Աղքադականի որոշ հատվածների բռնակցումը²³: Աեպտեմբերի 24-ին Նյու Յորքում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ կազմա-

կերպության գլխավոր քարտուղար Յուսուֆ ալ-Ութայմինը իր խոսքում ևս մեկ անգամ անդրադակ Հայաստանին՝ վերջինիս որակելով որպես ազգեստ երկիր հարևան Աղքադականի նկատմամբ²⁴:

Վերոհիշյալը վկայում է, որ ԻՀԿ-ն չի շրջանցել և շարունակում է իր ուշադրության կենտրոնում պահել Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, իսկ Աղքադականն էլ օգտագործում է հեղինակավոր ԻՀԿ-ի հարթակը՝ հակահայկական քննարկումներ և բանաձևեր անցկացնելու համար:

Քրդերին առնչվող հիմնախնդիրների քննարկումները ԱՊԼ և ԻՀԿ շրջանակներում.

Քրդերին առնչվող քննարկումները ևս տեղ են գտել ԱՊԼ և ԻՀԿ շրջանակներում: Սակայն, ի տարբերություն Հայաստանին և հայերին առնչվող մոտեցումներին, ԱՊԼ-ի և ԻՀԿ-ի հարթակներում քրդերին առնչվող քննարկումները առանձնացել են նրանով, որ դրանք իրենց բնույթով ներարարական կամ ներխալմական են եղել՝ կախված քննարկումների հարթակից: Հետևաբար, ԱՊԼ-ն ու ԻՀԿ-ն քրդերին առնչվող իրենց դիրքորոշումներում փորձել են հնարավորինս գերծ մնալ լրացուցիչ շահարկումներից, ինչը կարող էր բացասական վերաբերմունքի արժանանալ մուսուլմանական առանձին պետությունների կողմից:

Քրդական հիմնախնդիրը եղել և ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում է «Արարական պետությունների լիգայի» (ԱՊԼ) օրա-

²⁰ Final Communique of the 13th Islamic Summit Conference (Unity and Solidarity for Justice and Peace) Istanbul, Turkey 14-15 april 2016 (http://www.oic-oci.org/oicv3/upload/conferences/is/13/en/13_is_final_com_en.pdf, Սուսուր՝ ապրիլի 20, 2016 թ.):

²¹ OIC Secretary General commemorates Khojaly Massacre, February 2, 2017 (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=13169&ref=5769&lan=en).

²² OIC Secretary General Meets the President of the Republic of Azerbaijan, May 3, 2017 (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=13476&ref=5875&lan=en).

²³ OIC Commemorates the 1992 Khojaly Massacre, February 21, 2018, (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=17386&ref=9227&lan=en).

²⁴ Secretary General Delivers Address at Nelson Mandela Summit for Peace OIC Holds Four Meetings in NY on Armenia, Mali, Sierra Leone and Friends of Mediation, September 24, 2018 (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=20043&ref=11481&lan=en).

կարգում²⁵: Այդուհանդերձ, կառույցի գործունեության շրջանակում քրդական խնդիրը երբևիցեւ չի եղել օրակարգային առաջնահերթությունների շարքում: ԱՊԼ-ի՝ քրդական խնդրին առնչվող հայտարարությունները հիմնականում վերաբերել են արաբական երկրներից Իրաքին, որտեղ հիշյալ հիմնախնդիրը սուր դրսնորումներ է գտել²⁶, սակայն պետք է նշել, որ Սահմանադրության սունիական իշխանության տարիներին արաբական վերազգային կառույցների, այդ թվում ԱՊԼ-ի ակտիվությունները կարգացումներում չեզոքացվում եր պաշտոնական իրաքան զարգացումներում

Դարսից ծոցի պատերազմից հետո (1991 թ.) Իրաքի հյուսիսում քրդերը որոշակի ինքնավարություն ստացան՝ հավակնելով

²⁵ Զեավորվելով 1945 թվականին՝ ԱՊԼ-ն դարձավ ազդեցիկ կառույց արաբական երկրների միջև ծավալվող հարաբերություններում: ԱՊԼ-ն կոչված է համակարգելու միջարաբական հիմնախնդիրների կարգավորման գործնթացը և իր ստեղծման պահից դարձավ արաբական երկրների միջև միասնության և հարաբերությունների ամրապնդման կարևոր գործիք: Այս նաև հանդես եկավ որպես կարևոր մի հարթակ, որի շրջանակներում քննարկվում էին միջարաբական հարաբերությունների կարգավորման, փոխգործակցության խորացման և ռազմավարական բնույթի կարևոր հիմնախնդիրները: Տարբեր ձևաչափերով հիշյալ հանդիպումների ընթացքում (արաբական երկրների առաջնորդների, արտգործնախարարների, կառույցում ներկայացված արաբական երկրների ներկայացուցիչների հանդիպումներ) մշակվում և ընդունվում էին արաբական երկրների անկախության ու ինքնիշխանության պահպանմանը, ինչպես նաև այդ երկրների տնտեսական զարգացմանը միտքած միասնական կարևորագույն որոշումներ:

²⁶ Առանձին դեպքերում Իրաքի քրդերի հետ կապված որոշ իրողություններ անտեսվել ու համապատասխան զնահատականի չեն արժանացել ԱՊԼ-ի կողմից: Մասնավորապես իրաքյան իշխանությունների կողմից 1988 թվականին Հայարձայում քրդերի հանդեպ քիմիական գենքի կիրառումը շղատապարտվեց ԱՊԼ-ի կողմից (League of The Arab States, Study Guide, Oxford International Model United Nations, November 15, 2015, p. 8, <http://www.oximun.org/downloads/-StudyGuides/Arab%20League.pdf>, Սույու նոյեմբերի 27, 2015 թ.):

²⁷ Տե՛ս Moran M., The Arab League and Iraq, Council on Foreign Relations, October 20, 2005 (<http://www.cfr.org/iraq/arab-league-iraq/p9061>, Սույու հոկտեմբերի 23, 2014 թ.):

ֆեդերալ կառույցի կարգավիճակի, ինչն ընդունելի չէր հիմնականում ավտորիտար և կենտրոնական ամուր իշխանությամբ դեկավարվող արաբական երկրների համար²⁸: Այդ համատեքստում Իրաքի վերաբերյալ ԱՊԼ-ի հայտարարություններում նկատվեց կողմնակալ վերաբերմունք (Իրաքի միասնականության շեշտումներ, էքնիկ-դավականական զանազանության իրողության շրջանումներ և այլն), որոնք բացասական վերաբերմունքի արժանացան Իրաքի քրդերի կողմից²⁹:

2005 թվականի հոկտեմբերին Եզիդոսուի նախկին արտգործնախարար Ամր Մուսայի գլխավորած ԱՊԼ պատվիրակությունը Իրաքում ազգային համերաշխությանն ուղղված համաժողով գումարեց, որին վերապահումներով մոտեցան հատկապես իրաքյան իշխանություններն ու քրդերը: ԱՊԼ-ի ակտիվությունը հետսադամյան Իրաքում պայմանավորված էր նրանով, որ լիգայի մեջ մտնող արաբական երկրները ցանկանում էին ակտիվություն ներգրավվել շիայական իշխանությամբ փոխարինված և դաշնային կարգավիճակ ձեռք բերած Իրաքի ներքաղաքական զարգացումներում³⁰:

²⁸ Barkey H. J., Preventing Conflict over Kurdistan, Carnegie Endowment, 2009, pp. 11-12, http://carnegieendowment.org/files/preventing_conflict_kurdistan.pdf:

²⁹ 2003 թվականի սեպտեմբերին լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ, Իրաքի քուրդ առաջնորդներից Զալալ Թալարանին նշեց, որ սահմանադրության մեջ Իրաքը իսլամական և արաբական պետություն նշելու ԱՊԼ-ի պահանջը կողմնակալության դրսնորում է (տե՛ս Moran M., The Arab League and Iraq, Council on Foreign Relations, October 20, 2005 (<http://www.cfr.org/iraq/arab-league-iraq/p9061>, Սույու հոկտեմբերի 23, 2014 թ.)):

³⁰ 2005 թվականին ընդունված Իրաքի սահմանադրության 117-րդ հոդվածում ճանաչվում էին Քուրդիստան ու գիլանը ու որա իշխանությունները որպես դաշնային տարածք («الدستور العراقي المادة 117»): http://www.iraqinationality.gov.iq/attach/constitution_ar.pdf:

Բացի Իրաքում առկա քրդական հիմնախնդրի վերաբերյալ ակտիվությունից՝ ԱՊԼ-ն հետաքրքրված է եղել նաև Թուրքիայում «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» հետ կապված զարգացումներով, որոնք ևս եղել են թուրքական իշխանությունների և ԱՊԼ-ի քննարկումների շրջանակում: Քրդական հիմնախնդրում պաշտոնական Անկարային գորավիզ լինելով՝ ԱՊԼ-ն ի ցույց է դրել սեփական վերաբերմունքը արարական երկրներում ևս առկա հիշյալ խնդրին առնչվող դրսնորումներին³¹:

XXI դարի առաջին տասնամյակի երկրորդ կեսից ԱՊԼ կողմից Իրաքում խաղաղության հաստատմանն ուղղված քայլերը հանդիպեցին որոշակի խոչընդոտների, քանզի Իրաքում իշխանության եկած շիաները մտավախություն ունեին, որ ԱՊԼ կազմում ընդգրկված գերազանցապես սուննիական երկրներն իրենց արտաքին քաղաքականության և կայացրած որոշումներում կառաջնորդվեն հակաշիայական տրամադրություններով: Քրդերը նույնպես մեծ հույսեր չեն կապում ԱՊԼ-ի հետ, որը կենտրոնացած էր համարաբական հիմնախնդիրների լուծման վրա: Իրաքի շիայական և քրդական որոշ շրջանակներ մատնանշում էին այն հանգամանքը, որ Սահամ Հուսեյնի սուննիական իշխանության տարիներին ԱՊԼ-ը խուսափում էր իրենց հետ հանդիպումներից՝ կողմնակալ վերաբերմունք ցուցաբերելով շիայական և քրդական համայնքների հանդեպ՝ շրնջադատելով շիաների և

քրդերի հանդեպ բասարական իշխանությունների բռնությունները³²:

XXI դարի երկրորդ տասնամյակի սկզբին «Արաբական գարնան» հետ կապված զարգացումները դրդեցին ԱՊԼ-ին ավելի ակտիվ ներգրավվածություն ունենալ համարաբական հիմնախնդիրների կարգավորման գործընթացներում: ԱՊԼ-ն որոշ քայլեր ձեռնարկեց արարական երկրներում առկա հիմնախնդիրների կարգավորման և այսուեղ քրդական հիմնախնդրի հետ կապված որոշակի դիրքորոշում ունենալու առումով:

2011 թվականի մարտից սկսված սիրիական հակամարտության մեջ որպես հակամարտող կողմ հանդես եկող սիրիական քրդերը եղել են ԱՊԼ-ի ուշադրության կենտրոնում: Վերջինս սիրիական հակամարտության խաղաղ կարգավորմանն ուղղված իր նախաձեռնություններում փորձել է ներգրավել նաև Սիրիայի քրդերին³³: Նրանց դիտարկելով սիրիական խնդրի հանգուցալումմանը նպաստող կարևոր կողմերից մեկը:

Վերոհիշյալ գործընթացների ազդեցության տակ հայտնված Իրաքն ու իրաքյան քրդերը նույնպես գտնվել են ԱՊԼ-ի ուշադրության ներքո: Վերջինիս կողմից նաև քրդական հիմնախնդրին առնչվող հայտարարություններ են եղել, որոնք նպատակ են հետապնդել պահպանելու Իրաքի տարածքային ամբողջականությունը³⁴:

³² St. u Moran M., The Arab League and Iraq, Council on Foreign Relations, October 20, 2005 (<http://www.cfr.org/iraq/arab-league-iraq/p9061>, Սույն հղումը բերել 23, 2014 թ.):

³³ Peace in Kurdistan, Transitional self-management in West Kurdistan-PYD statement, 30 November, 2013 (<http://peaceinkurdistancampaign.com/2013/12/03/transitional-self-management-in-west-kurdistan-pyd-statement/>, Սույն դիտարկերի 5, 2015 թ.):

³⁴ Մասնավորապես 2014 թվականի մարտին ԱՊԼ-ն դիմել է Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանիին ետ կանգնել Իրաքյան Քուրդիստանի

³¹ 2007 թվականի նոյեմբերի 3-ին Թուրքիայի փոխվարչապես Ալի Բարաքանի և ԱՊԼ գլխավոր քարտուղար Ամբ Մուսայի միջև ստորագրվեց անվտանգության, քաղաքական և տնտեսական ոլորտներում համագործակցության ամրապնդման համաձայնագիր (Turkey and Iraqi Kurds, Conflict or Cooperation? Crisis Group Middle East Report №81, 13 November 2008, p. 5):

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում նախատեսված անկախության հանրաքվեի անցկացման դեմ ԱՊԼ-ն ևս հանդես է եկել հայտարարությամբ։ Մասնավորապես սեպտեմբերի 12-ին տարածված հայտարարությունում ԱՊԼ-ն դատապարտեց Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացվելիք հանրաքվեն՝ այն դիտարկելով Իրաքի ինքնիշխանության, տարածքային ամբողջականության ու տարածաշրջանում կայունության պահպանման դեմ քայլ³⁵։

ԻՀԿ-ն մշտապես փորձել է չմիջամտել անդամ երկրների միջև առկա տարածայնությունների լուծման գործին, որոնց շարքում էր նաև քրդական իիմնախնդիրը³⁶։ Այնուամենայնիվ, քրդական խնդիրը ժամանակ առ ժամանակ քննարկվել է նաև ԻՀԿ շրջանակներում։ Քրդերի վերաբերյալ քննարկումներում և կառույցի դիրքորոշման մեջ նկատելի են եղել առանձնահատկություններ՝ պայմանավորված տարածաշրջանում քրդական քա-

անկախության հանրաքվեից՝ ընդգծելով, որ նման գործողությունները խախտում են Իրաքի սահմանադրությունը (տե՛ս Kurdpress, Arab League rejects Kurdistan Region's independence, March 7, 2014 ([http://www.kurdpress.com/En/NSite/Full-Story/News/?Id=7716#Title=%0A%09%09%09%09%09%09%09%09%09Arab League rejects Kurdistan Region's independence%0A%09%09%09%09%09%09%09%09%09%09%09](http://www.kurdpress.com/En/NSite/Full-Story/News/?Id=7716#Title=%0A%09%09%09%09%09%09%09%09Arab League rejects Kurdistan Region's independence%0A%09%09%09%09%09%09%09%09%09)), Սուսպարմայիսի 3, 2014 թ.))։ 2015 թվականին ԱՊԼ-ն հանդես է եկել հայտարարություններով, որոնցում քննադատել է Թուրքիային Իրաքի հյուսիսում ՔԱԿ-ի դիրքերին ուղղված ավիահարվածների համար կը անելով հարգել Իրաքի ինքնիշխանությունը և համազործակցել իրաքյան իշխանությունների հետ երկրի հյուսիսում անցկացվող ռազմական գործողությունների դեպքում (տե՛ս Veteranstoday, Arab League Condemns Turkish Airstrikes on Kurds in Iraq, August 6, 2015 (<http://www.veteranstoday.com/2015/08/06/arab-league-condemns-turkish-airstrikes-on-kurds-in-iraq/>, Սուսպարմայիսի 3, 2015 թ.))։

³⁵ Arab League Rejects Kurdistan Independence Referendum- Iraq's PM, NRT, September 12, 2017 (<http://www.nrttv.com/En/Details.aspx?Jimare=16526>)։

³⁶ Ahsan A., Conflict Among Muslim Nations: Role of the OIC in Conflict Resolution, Intellectual Discourse, 2004, pp. 142-143, <http://journals.iium.edu.my/intdiscourse/index.php/islam/article/viewFile/268/259>.

դաքական կուսակցությունների դերակատարմամբ և առանձին երկրներում այդ ուժերի քաղաքական ներգրավվածությամբ։

ԻՀԿ-ում քրդական խնդրին առնչվող քննարկումներում ակտիվություն է ցուցաբերել Թուրքիան, որը փորձել է ել ավելի հնչեղություն տալ հատկապես «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ)³⁷ խնդրին համամուսուլմանական հարթակի վերածված ԻՀԿ-ում։ Վերջինիս կողմից ՔԱԿ-ին ուղղված հոետորաբանությունը հատկապես սրվեց այն ժամանակ, երբ կառույցի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց ծագումով թուրք Էրմելեդին Իհսանօղլուն՝ այդ պաշտոնում մնալով 2004-2014 թվականներին³⁸։ Իրաքի հյուսիսում ՔԱԿ-ի ռազմական և օժանդակ հենակետերի դեմ ուղղված թուրքական ռազմուժի գործողությունները նույնպես չվրիպեցին ԻՀԿ-ի և վերջինիս գլխավոր քարտուղարի ուշադրությունից³⁹։

³⁷ ՔԱԿ-ը ձևավորվել է Թուրքիայում 1978 թվականին Ա. Օջալանի կողմից։ Կուսակցության գաղափարախոսությունը ձևավորման սկզբնական փուլում խարսխվում էր առավելապես սոցիալական պահանջների վրա, սակայն հետագայում այն ընդունեց քաղաքական ուղղվածություն, ինչը սկսեց անհանգություն առաջացնել Անկարայի համար։ ՔԱԿ-ի դեմ սկսված համընդիմանուր բռնաճշումների պատկերում Թուրքիայում կառույցը հայտարարվեց ահարեկշական, իսկ 1984 թվականին ՔԱԿ-ը պատերազմ հայտարարեց թուրքական իշխանություններին։

³⁸ 2007 թվականի հոկտեմբերի 2-ին Իհսանօղլուն քննադատել էր ՔԱԿ-ի գինյալների կողմից նույն տարվա սեպտեմբերի 29-ին Թուրքիայի հարավարևելյան Շրաբ նահանգում իրականացրած ահարեկշական բռնարարը իր համեմաշխանությունը հայտնելով թուրքական իշխանություններին ահարեկշության դեմ (منظمة التعاون الإسلامي، الأمانة العامة لمنظمة المؤتمر الإسلامي تدين الهجوم الدموي الذي شنته بيكانا في تركيا، الأمانة العامة لمنظمة المؤتمر الإسلامي تدين الهجوم الدموي الذي شنته بيكانا في تركيا, 02.10.2007, http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=556&t_ref=276)։

&lan=ar

³⁹ 2008 թվականի փետրվարի 27-ին Իհսանօղլուն հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ նշվում էր, որ ԻՀԿ-ն ուշադրությամբ հետևում է թուրք-իրաքյան սահմանին ՔԱԿ ահարեկշական կառույցի գինյալների դեմ թուրքական գլխուժի ռազմական գործողություններին։ Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ ԻՀԿ-ն

Հետաքրքրական է Է. Իհսանօղլուի 2013 թվականի մարտի 23-ի հայտարարությունը, որտեղ հստակորեն նշմարվել են ԻՀԿ գլխավոր քարտուղարի՝ իսլամական համերաշխության զաղափարներին չառնչվող և գերազանցապես թուրքամետ դիրքորոշումը: Տարածված հայտարարության մեջ նշվել էր, որ ԻՀԿ-ն բարձր է գնահատում թուրքական իշխանությունների վճռականությունը երկրում կայունության և խաղաղության հասնելու գործում: ԻՀԿ-ն ողջունում էր ՔԱԿ-ի կողմից ահաբեկչական բռնարարքների դադարեցումն ու Թուրքիայի տարածքից հիշյալ կառույցի զինյալների հեռացումը⁴⁰:

Թուրքիայի կողմից ԻՀԿ հարթակը օգտագործվել է նաև ոչ մուսուլմանական երկրներին կոչ հղելու և այդ համատեքստում եվրոպական երկրներին մեղադրելու համար: 2014 թվականի նոյեմբերի 25-28-ը Ստամբուլում կայացած ԻՀԿ «Տնտեսական և առևտրային համագործակցության մշտական կոմիտեի» նիստի ժամանակ Ռ. Թ. Էրդողանը քննադատություններ հնչեցրեց որոշ եվրոպական երկրների հասցեին՝ մեղադրելով վերջիններիս «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցությանը» աջակցու-

մշտապես հանդէս է եկել Իրաքի տարածքային ամբողջականության, ազգային միասնականության և ինքնիշխանության օսին՝ ընդգծելով, որ Թուրքիան և Իրաքը պետք է շարունակեն համագործակցությունը ահաբեկչության դեմ պայքարում (տե՛ս Organization of Islamic Cooperation, OIC Secretary General calls for continuation of dialogue between Turkey and Iraq, 27.02.2008 (http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=861&ref=406&lan=en&x_key=PKK, Սույութ մարտի 3, 2013թ.):

⁴⁰ Այդ հայտարարությունում, ըստ Եության, անտեսվում էր ՔԱԿ-ի զինյալների հետազա գործունեությունը մուսուլմանական այլ երկրներում, ինչը նույնպես պետք է դիտարկել Իհսանօղլուի թուրքամետ դիրքորոշմամբ (տե՛ս Organization of Islamic Cooperation, OIC Secretary General welcomes the recent calls for peace and stability in Turkey, 23.03.2013 (http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=7880&ref=3199&lan=en&x_key=PKK, Սույութ ապրիլի 12, 2013թ.):

թյուն ցուցաբերելու և Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ՔԱԿ-ին հարող այլ քրդական ուժերին սատարելու գործում⁴¹:

Միևնույն ժամանակ Թուրքիան ԻՀԿ շրջանակներում փորձել է առանձնահատուկ դիրքորոշում ձևավորել քրդական այլ կառույցների և կազմավորումների, մասնավորապես Իրաքի Քուրդիստանի ռեզիոնալ կառավարության (ՔՌԿ) հանդեպ՝ ձգտելով համատեղել ԻՀԿ և Թուրքիայի դիրքորոշումները ՔՌԿ-ի հարցում: Թուրքական իշխանությունների նման վարքագիծը միտված էր նաև տարբերակում մտցնել ՔԱԿ-ի և ՔՌԿ-ի միջև:

ԻՀԿ-ն բազմիցս դիտորդական խմբեր է ուղարկել՝ Իրաքի Քուրդիստան տարածքում անցկացված խորհրդարանական ընտրություններին հետևելու նպատակով: ԻՀԿ հայտարարություններում վերոհիշյալ ընտրությունները մշտապես գնահատվել են որպես «արդար և թափանցիկ», որոնք արտահայտել են տարածաշրջանի բնակչության կամքը⁴²: Ընտրությունների անցկացման գործընթացը ԻՀԿ-ին շահագրգորել է նրանով, որ կառույցը հետաքրքրված է եղել մուսուլմանական Իրաքի կազմում դաշնային կարգավիճակ ունեցող իրարյան քրդարնակ հատվածում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներով և այդտեղ գործող քաղաքական ուժերի և էթնիկ-դավանաբանական հատվածի ակտիվությամբ: Իրաքյան Քուրդիստանում տեղի ունեցող ընտրություններին «մոտ լինելու» և հիշյալ ընտրությունները «վերահսկելի» դարձնելու միջոցով ԻՀԿ-ն, ըստ Էության, «Իրաքի քրդարնակ տա-

⁴¹ Տե՛ս Todayszaman, Foreigners do not like us, only oil, Erdogan tells OIC gathering, November 27, 2014 (http://www.todayszaman.com/anasyafa_foreigners-do-not-like-us-only-oil-erdogan-tells-oic-gathering_365530.html, Սույութ հունվարի 14, 2015թ.):

منظمة التعاون الإسلامي، منظمة التعاون الإسلامي تشارك في مراقبة الانتخابات البرلمانية في إقليم كردستان ⁴², 22/09/2013, http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=8446&t_ref=3400&lan=ar):

բածրում» իր ներկայությունն ապահովելու նպատակ էր հետապնդում⁴³:

2017 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Իրաքյան Քուրդիստանում նախատեսված անկախության հանրաքվեի մասին ԻՀԿ-ի սեպտեմբերի 23-ի հայտարարությունում քննադատություն հնչեց Իրաքյան Քուրդիստանի իշխանությունների հասցեին։ Կոչ հնչեց չեղյալ հայտարարելու հանրաքվեն, քանզի այն հակասում էր Իրաքի սահմանադրությանը և բացասաբար ազդում ահաբեկչության դեմ պայքարի, Իրաքի ամբողջականության ու կայունության հաստատման վրա⁴⁴։

Այսպիսով՝ Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ԱՊԼ-ն ու ԻՀԿ-ն ունեն բավական ազդեցիկ դիրքեր։ Միևնույն ժամանակ

⁴³ 2015 թվականի հունվարի 13-ին ԻՀԿ գլխավոր քարտուղար Իյադ Ամին Մադանիի գլխավորած պատվիրակությունը Իրաք կատարած իր այցելության ժամանակ հանդիպումներ է ունեցել նաև «Իրաքի Քուրդիստան տարածքի» ղեկավար շրջանակի հետ քննարկելով ներիրայխան զարգացումները։ Միևնույն ժամանակ ԻՀԿ պատվիրակությունը հանդիպումներ է ունեցել նաև Իրաքի այլ էթիկ-դասվանական փորրամասնությունների ներկայացուցիչների հետ նպատակ հետապնդելով շեշտելու մուտուլմանական Իրաքի էթնիկ-դասվանական մدنی ներկայացուցիչների հետ նպատակ հանդիպումներ (տե՛ս՝ Հաջի այդ՝ ԱՊԼ-ի և Հայաստանի միջև տարբեր ձևաչափերով փոխադարձ այցելություններ են գրանցվել, որոնց ընթացքում նշվել է Հայաստան-արաբական երկրներ հարաբերությունների հետազա ամրապնդման ու ընդլայնման առաջնայնությունների մասին)։

Հիշյալ համատեքստում հատկանշական է նաև իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանիի հետ ԻՀԿ գլխավոր քարտուղար Ամին Մադանիի հանդիպման ժամանակ վերջինիս կողմից Իրաք պետության ամբողջական և միասնական լինելու կարևորության ընդգծումը ԻՀԿ-ի համար (տե՛ս՝ Հաջի այդ՝ ԱՊԼ-ի և Հայաստանի միջև տարբեր ձևաչափերով փոխադարձ այցելություններ են գրանցվել, որոնց ընթացքում նշվել է Հայաստան-արաբական երկրներ հարաբերությունների հետազա ամրապնդման ու ընդլայնման առաջնայնությունների մասին)։

«منظمة التعاون الإسلامي، جدد استنكاره اضطهاد الإيزيديين وتشريد أبنائهم مدني بلتفي رئيس "كردستان العراق" ورئيس حكومته، ورئيسي حكومة، 15/01/2015، http://www.oic-oci.org/oicv2/topic/?t_id=9691&t_ref=3853&lan=ar»

⁴⁴ OIC Voices Deep Concern Over the Referendum of Kurdistan Region in Iraq and Reaffirms Support for Iraq, September 23, 2017 (https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=15782&ref=7998&lan=en)։

հիշյալ կառույցներից յուրաքանչյուրը տիրապետում է տարածաշրջանային հիմնախնդիրների լուծման առանձնահատկությունների։ ԱՊԼ-ի գործունեությունն ուղղված է ռազմաքաղաքական հարցերի լուծմանը, մինչդեռ ԻՀԿ-ն առավել ազդեցիկ կառույց է, որը մասնակցում է տարածաշրջանային տարբեր խնդիրների լուծմանը՝ ունենալով ծանրակշիռ ներկայություն նաև միջազգային ասպարեզում։

Հայաստանին և քրդերին առնչվող քննարկումները ԱՊԼ և ԻՀԿ կառույցներում ունեն իրենց առանձնահատկությունները։

ԱՊԼ-ի շրջանակներում Հայաստանին և հայերին առնչվող քննարկումներ ևս ժամանակ առ ժամանակ տեղ են գտել։ 2005 թվականին Հայաստանի և ԱՊԼ-ի միջև հարաբերությունների կանոնակարգման քայլեր ձեռնարկվեցին, որի հետևանքով Հայաստանը կառույցում ստացավ հատուկ հրավիրյալի կարգավիճակ։ ԱՊԼ-ի շրջանակներում եղել են նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդիրի վերաբերյալ քննարկումներ, ընդունվել են բանաձևեր, որոնցում նկատելի են եղել աղբբեջանամետ դիրքորոշումներ։ Բացի այդ՝ ԱՊԼ-ի և Հայաստանի միջև տարբեր ձևաչափերով փոխադարձ այցելություններ են գրանցվել, որոնց ընթացքում նշվել է Հայաստան-արաբական երկրներ հարաբերությունների հետազա ամրապնդման ու ընդլայնման առաջնայնությունների մասին։

Հայ-աղբբեջանական հակամարտության խնդրում ԻՀԿ-ի կողմից տարածված հայտարարությունները բովանդակային առումով շեն տարբերվում։ Այդ հայտարարություններում Հայաստանը բնորոշվում է աղբբեջանական տարածքները բոնազավթած ազրեսոր երկիր։ Վերջինս պետք է դուրս բերի իր զինուժը բոնազավթած աղբբեջանական տարածքներից, Ղարաբաղում իրականացվող համապետական և ՏՀՄ ընտրությունները որակ-

վում են անօրինական, դարաբաղյան հակամարտությունը պետք է լուծվի խաղաղ ճանապարհով՝ հիմնվելով միջազգային կառույցների բանաձևերի և որոշումների վրա:

ԻՆԿ դիրքորոշումներում նկատվող առանձնահատկությունները պայմանավորված են նրանով, որ վերոհիշյալ կազմակերպության կողմից որևէ կոնկրետ քայլ չի ձեռնարկվել դարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ իր հոչակած սկզբունքները գործնականում իրականացնելու ուղղությամբ: Բացի այդ՝ հայ-աղբբեջանական հակամարտությունը շատ հաճախ դուրս է մնացել ԻՆԿ անդամ իսլամական երկրների դեկավարների և կազմակերպության զյլամակոր քարտուղարի ուշադրությունից: Որոշ դեպքերում ԻՆԿ կողմից ընդունված բանաձևերում նաև նկատվել են հայ-աղբբեջանական հիմնախնդրի շրջանցումներ, ինչը վկայում է, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի իսլամական երկրներում շունի լայն հնչեղություն, հետևաբար տարբեր են իսլամական պետությունների աշխարհաքաղաքական հետաքրքրություններն ու շահերն այդ թվում նաև Հայաստանին առնչվող մոտեցումներում: Այդուհանդեռձ, ԻՆԿ-ն չունի գործուն մեխանիզմներ ու համապատասխան ռեսուրսներ իր որոշումներն իրականացնելու համար: Բացի այդ՝ ԻՆԿ որոշումներն իրավական առումով պարտադիր չեն անդամ պետությունների համար: Սակայն ԻՆԿ-ի ուշադրության տակ են Ղարաբաղյան հիմնախնդրին ու Լեռնային Ղարաբաղում ընթացող զարգացումները՝ ընդունելով հակահայկական բանաձևեր, իսկ Աղբբեջանն իր հերթին շարունակում է ակտիվ պահել հայ-աղբբեջանական հակամարտության թեմատիկան ԻՆԿ շրջանակներում, որտեղ ժամանակ առ ժամանակ տեղ են գտնում հակահայկական հայտարարություններ:

Քրդերին առնչվող իրենց դիրքորոշումներում ԱՊԼ-ն ու ԻՆԿ-ն փորձել են հնարավորինս գերծ մնալ լրացուցիչ շահարկումնե-

րից, ինչը կարող էր բացասական վերաբերմունքի արժանանալ մուսուլմանական առանձին երկրի կամ երկրների կողմից:

ԱՊԼ-ն չկարողացավ իրականացնել արաբական երկրների միասնությանը հասնելու առաքելությունը, որը բացատրվում է ԱՊԼ-ին ուղղված հիմնադիր երկրների վերաբերմունքով, անդամ երկրների վրա ազդելու արդյունավետ մեխանիզմների ու միասնական քաղաքական կուրսի բացակայությամբ: Դա նկատվեց նաև քրդական հիմնախնդրին առնչվող քննարկումներում, որոնք առանձին ժամանակահատվածում առավել ակտիվ, որոշ փուլերում առավել պասիվ ձևերով նկատելի դարձան ԱՊԼ-ի վարքագծում և քրդական հիմնախնդրին առնչվող հայտարարություններում ու ընդունված որոշումներում: ԱՊԼ-ի՝ քրդական հիմնախնդրին առնչվող հայտարարություններում նկատվել է կողմնակալ վերաբերմունք՝ արաբական երկրների տարածքային ամբողջականության շեշտադրումներով:

Քրդական խնդիրը ժամանակ առ ժամանակ արծարծվել է նաև ԻՆԿ շրջանակներում: ԻՆԿ-ում քրդական խնդրին առնչվող քննարկումներում ակտիվություն է ցուցաբերել հատկապես Թուրքիան, որը փորձել է էլ ավելի հնչեղություն տալ «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ) խնդրին: Միևնույն ժամանակ Թուրքիան ԻՆԿ շրջանակներում փորձել է առանձնահատուկ դիրքորոշում ձևավորել քրդական այլ կառույցների և կազմավորումների, մասնավորապես Իրաքի Քուրդիստանի ռեզինալ կառավարության (ՔՌԿ) հանդեպ՝ ձգտելով համատեղել ԻՆԿ-ի և Թուրքիայի դիրքորոշումները ՔՌԿ-ի հարցում:

ԻՆԿ-ն բազմիցս դիտորդական առաքելություններով է հանդես եկել «Իրաքի Քուրդիստան տարածքում» անցկացված խորհրդարանական ընտրություններում: Իրաքյան Քուրդիստա-

նում տեղի ունեցող ընտրություններին «մոտ լինելու» և հիշալ ընտրությունները «վերահսկելի» դարձնելու միջոցով ԻՀԿ-ն, ըստ եռության, «Իրաքի քրդաբնակ տարածքում» իր ներկայությունն ապահովելու նպատակ էր հետապնդում:

Հարկ է նկատել, որ 2017 թվականի սեպտեմբերին Իրաքյան Քուրդիստանում անցկացված անկախության հանրաքվեի վերաբերյալ թե՝ ԱՊԼ-ն, թե՝ ԻՀԿ-ն հանդես եկան դատապարտողական հայտարարություններով, ինչը կարելի է դիտարկել նաև արաբական համերաշխության, մերձավորարևելյան տարածաշրջանային պետությունների (մասնավորապես Թուրքիայի, Իրաքի, Իրանի ու Սիրիայի) ու արտատարածաշրջանային երկրների (ԱՄՆ, Ռուսաստան, ԵՄ և այլն)՝ այդ հարցում միասնական դիրքորոշման համատեքստում:

Ուղղիկ Յարայան

ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի ավագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., դրցենտ

ՔՐԴԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՋՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ

Բանալի բառեր - Լիբանանի քրդեր, Լիբանանի հայեր, հայ-քրդական համագործակցություն, քրիստոնյա, սուննի, շիա, արաբական, կրոնակավանական, էթնոքրաղաքական:

Ключевые слова: Ливанские курды, ливанские армяне, армяно-курдское сотрудничество, христианский, суннитский, шиитский, арабский, религиозно-конфессиональный, этнополитический.

Key words: Lebanese Kurds, Lebanese Armenians, Armenian-Kurdish Cooperation, Christian, Sunni, Shia, Arabic, Religious Confessional, Ethnopolitical.

ԸՆԴԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Արդի փուլում ներքին և արտաքին մի շարք գործոնների ազդեցությամբ ներլիբանանյան իրականության մեջ որոշակի փոփոխություններ է կրում քրդական համայնքի դերը, որի արդյունքում հայկական և քրդական համայնքների փոխշփումները ստանում են որակական առումով նոր դրսերումներ: Հիշյալ համատեքստում կարևորվում է Լիբանանի քրդական համայնքին առնչվող խնդիրների, քրդերի քաղաքացիական իրավունքների և ներքաղաքական զարգացումներում վերջիններիս ներգրավվածությանն առնչվող հարցերի ուսումնասիրությունը: Այն հնարավորություն է տալիս համակողմանիորեն ընկալելու Լիբանանում հայ-քրդական առնչությունների պատմական, իրավական, քա-

դաքական ու տնտեսական հիմքերը, զարգացման տրամաբանությունն ու հեռանկարները:

ԽՆԴՐԻ ԷՌԵԹՅՈՒՆԸ

Լիբանանի ներկայիս աշխարհագրական սահմաններում քրդական էթնիկ տարրի երևան գալու վերաբերյալ պատմական վկայությունները թվազրպում են XII դարով: Ինչպես հայտնի է, 1139 թվականին Մոսուլի կառավարիշ Զանգի թին Աքսունքուրը նվաճել է Բաալբեկը¹ և հանձնել այն իր գորավարներից մեկին՝ քուրդ ցեղապետ Այյութ իրն Շադիին՝ ի նշան երախտազիտության Զանգիների նվաճումներին և տարածքների գրավմանը մասնակցելու համար²:

Այյությաններն արդի Լիբանանի աշխարհագրական տարածքում բնակություն հաստատած, մեզ հայտնի առաջին քրդական հանրույթն են ներկայացնում, որոնք հետազոյում չեն սահմանափակվել Բաալբեկին ու հարակից շրջաններին տիրելով և ընդարձակել են իրենց տիրույթները: Հատկապես նշանակալի են եղել Այյութի որդի Սալահինի (Սալահ աղ-Դին) նվաճումները, որոնց արդյունքում քրդերի տիրապետության տակ են անցել Եզիդուսից մինչև Եփրատ գետն ընկած հսկայածավալ տարածքները³:

Օսմանյան տիրապետության ներքո (1516-1918 թթ.) Լիբանանում հաստատված քրդական ցեղերը կորցրել են իրենց երեմնի ինքնուրույնությունը, սակայն նրանց թվաքանակի հարաբե-

րական աճը դրանից չի տուժել, քանի որ կենտրոնական իշխանությունների՝ քրդական տարրի նկատմամբ իրականացրած տեղահանման և վերաբնակեցումների քաղաքականության արդյունքում քրդերի հոսքը Լիբանան չի դադարել: Այդ քաղաքականության հիմքում դրվել է այն տրամաբանությունը, որ քրդերին կենտրոնացնելով կայսրության անհանգիստ հատվածներում՝ նրանց միջոցով հնարավոր է ձնշել այլադավան ժողովուրդների ապստամբություններն ու վերացնել ընդվզումների ցանկացած միտում: Օսմանյան հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ քրդերը ստանձնել են պատժից գործառույթ՝ դրա համար օգտագործելով իրենց տրված գենքն ու ընձեռված հնարավորությունները:

Լիբանանում վիճակն էապես չի տարբերվել Օսմանյան կայսրության վյուս շրջաններից, որտեղ քրդերը կենտրոնական իշխանությունների շահերը պաշտպանելու և կարգ պահպանելու առաքելություն են իրականացրել⁴: Քրդերին որոշակի արտօնություններ տալու և իշխանություններից կախվածության մեջ գցելու իրողությամբ է մասամբ պայմանավորվել այն, որ Լիբանանի միջնադարյան քրդական հանրույթը շրարձագ ինքնուրույն էթնոքաղաքական գործոն, իսկ դա առաջին հերթին ձեռնտու կը օսմանյան վերնախավին: Մյուս կողմից, օսմանյան իշխանությունները խստագույնս հակազդել են քրդական ինքնության դրսևորման այն թույլ նշույններին, որոնք ենթադրել են համարդական զաղափարների շուրջ համախմբում, քրդական պետականության ստեղծում և այլն:

¹ Լիբանանի հնագույն ամրոցներից է, ներկայում ունի քաղաքի կարգավիճակ, գտնվում է մայրաքաղաք Բեյրութից 80 կմ հեռավորությամբ՝ դեպի հյուսիսարևելք:

² St. u Minorsky V., Studies in Caucasian History, Taylor's Foreign Press, London, 1953, p. 131:

³ St. u Lane-Poole S., History of Egypt in the Middle Ages, Charles Scribner's Son, 153-157 Fifth Avenue, New York, 1901, p. 200:

⁴ St. u Загорнова Е. В., О курдской общине в Ливане, Институт Ближнего Востока, 22.08.2005 (<http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/22-08-05.htm#top>):

Քրդերի միջոցով ներքին խնդիրներ լուծելու մարտավարության վրա հիմնված օսմանյան քաղաքականությունը շոշափելի արդյունավետությամբ է ծառայել թյուրքական պետության վերնախավի շահերին, քանի որ ցեղակլանային⁵ սկզբունքով առաջնորդվող քրդական հանրությի կառավարումը վերահսկելի և համեմատաբար հեշտ է հաջողվել: Ի տարբերություն պետականության ավանդույթներ ունեցող այլ ժողովուրդների՝ քրդերն օսմանյան իշխանությունների համար լուրջ սպառնալիք չեն ներկայացրել, որովհետև չունենալով ազգային ինքնազիտակցության պատշաճ մակարդակ՝ նրանք չեն կարող լուծել ազգային համախմբման, համազգային ընդունակության և այլ խնդիրներ: Քրդերը հիմնականում բավարարվել են այն սահմանափակ արտոնություններով, որոնց արդյունքում հնարավորություն են ստացել զենք կրելու և դրա կիրառման շնորհիվ որոշակիորեն բարելավելու իրենց սոցիալական վիճակը:

Քրդերի մոտ էթնոազգային ինքնազիտակցության ցածր մակարդակի և ցեղակլանային կենսակերպի առկայության պայմաններում նրանց հնագան պահելու համար բավարար է եղել քուրդ ցեղապետերին կամ ցեղակլանային վերնաշերտին տնտեսական և ռազմական որոշակի հնարավորություններ տալը: Վերջիններս իրենց ուժով և հեղինակությամբ կարողացել են ազդել ցեղի շարքային անդամների մտածողության և վարքի վրա՝ ուղղորդելով նրանց: Քրդական ցեղերի շարքային անդամներն անվերապահուեն ենթարկվել են ցեղակլանային վերնաշերտի ներկայացուցիչ-

⁵ Ցեղակլանային հարաբերությունները լայն իմաստով ենթադրում են հովանավորչական սկզբունքով ցեղակիցների ներգրավվում կառավարման գործերում, որն ուղեկցվում է ցեղապետի հետ արյունակցական կապ չունեցող անձանց իշխանությունից օտարմամբ (տե՛ս Կրացին Հ. Ա., *Политическая антропология*, Մ., 2004, с. 210-211):

ներին, որոնք նույնիսկ կենաց և մահու պատերազմների են մոել նրանց՝ առանց նյութապես շահազգրուելու կամ հետագա բարեկեցիկ կյանքի ու լուսավոր ապագայի վերաբերյալ խոստումներ շոայլելու:

Քրդական տարրին վստահություն ներշնչելու և քրդական գործոնն առավել նպատակային օգտագործելու համար Օսմանյան իշխանությունները շրջանառության մեջ են դրել թուրք և քուրդ ժողովուրդների կրոնադավանակցության գաղափարը՝ փորձելով քրդերի մոտ ձևավորել և զարգացնել երկու ժողովուրդների՝ միմյանցից շտարբերվելու կամ միևնույն եթուկրոնական խնդիրներն ունենալու միտքը: Այդ համատեքստում էական նշանակություն չի տրվել նրանց՝ սուննիական տարբեր մազհարների (ուղղություն, դպրոց) հարելու իրողությանը, այն փաստին, որ օսմանյան վերնախավն ընդունել է սուննիական իսլամի հանաֆիական մազհարը, իսկ քրդերի ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում՝ լիբանանյան քրդերը, եղել են շաֆիական մազհարի հետևորդներ:

XVI դարին հաջորդած ժամանակաշրջանում քրդական ցեղական հարաբերի տեղաշարժերը դեպի Լիբանան առավել հաճախակի բնույթ են կրել: Վերաբնակեցված քրդական ցեղերից են եղել Տրիպոլիի Սայֆանները, Աքքարի Միրբինները, Լեռնալիբանանի Զումբլաթներն⁷ ու Խմանները, Բաալեկի Համիլենները, որոնց սերունդները դարերի ընթացքում միաձուվել են տեղաբնիկ

⁶Տե՛ս Asatrian G., *Prolegomena to the Study of the Kurds, Iran and the Caucasus* 13, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2009, p. 17:

⁷ Արդի փուլում ջումբլաթները ներկայացնում են դրուզական համայնքը: «Ջումբլաթ» ինքնանվանումը քրդերեն նշանակում է «պողպատյա անձ»: Լիբանակի նորագոյն քաղաքական պատմության մեջ կարևոր դեր են խաղացել Քամալ Զումբլաթը և նրա որդի Վալիդը:

արաբներին՝ կորցնելով քրդական էթնիկ ինքնազիտակցությունը⁸:

Ի տարբերություն քրդերի՝ Լիբանանում հայերի և հայկական համայնքի վերաբերյալ պահպանված տեղեկություններն առավել վաղ ժամանակաշրջանի են վերագրվում: Հայկական համայնքի ձևավորմանն ու զարգացմանը մեծապես խթանել են Հայաստանի և Սիրիայի⁹ միջև առևտրային հնագույն կապերը, որոնց մասին տեղեկությունները որոշակիանում են՝ սկսած պարսից Աքեմենյան արքայատիկի ժամանակաշրջանից (մ.թ.ա. VI-V դդ.): Այդուհանդեռ, առևտրային կապերի առկայության փաստի վրա հիմնվելով՝ չի կարելի արձանագրել, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում արդի Լիբանանի աշխարհագրական տարածքում գոյություն է ունեցել կայուն հայկական համայնք:

Հին Արևելիք խոշորագույն տերություններից մեկի՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի Արքայական ճանապարհի մի հատվածն (56.6 փարսախ կամ շուրջ 320 կմ) անցել է Հայաստանով: Այդ ճանապարհը կապել է Պարսից ծոցը Սիցերկրական ծովին և ունեցել է ոչ միայն վարչաքաղաքական ու ռազմավարական նշանակություն, այլև նպաստել է լայնարձակ Աքեմենյան տերության հեռավոր ծայրամասերի, այդ թվում՝ Հայաստանի և Սիրիայի միջև առևտրային կապերի ընդլայնմանը¹⁰:

Սիրիայի և Հայաստանի միջև կապն առավել ամուր հիմքերի վրա է դրվել հայոց Տիգրան II Մեծ արքայի իշխանության օրոք

⁸ Տե՛ս Meho L. I., Maglaughlin K. L., Kurdish Culture and Society: an Annotated Bibliography, CT: Greenwood Press, Westport, 2001, p. 27:

⁹ Պատմական Սիրիան կամ Ասորիքը տարածվել է Ամանոսյան լեռներից մինչև Եգիպտոսի սահմանները, Միջերկրական ծովից մինչև Սիրիական անապատ, իսկ հյուսիս-արևելքից սահմանակցել է պատմական Հայաստանին:

¹⁰ Տե՛ս Թոփուզյան Հ. Խ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986, էջ 7-8:

(մ.թ.ա. 95-55 թթ.): Տիգրան Մեծը մ.թ.ա. 82-64 թթ. նվաճել է Սիրիան և Աստիորը դարձրել արքայական նստավայր: Նրա կառավարման տարիներին հայ բնակչության հոսք է արձանագրվել դեպի Սիրիա և հարակից շրջաններ:

Հետազոյում՝ մ.թ. IV դարում, Սիրիայի Անտիոք, Եղեսիա և Ամիդ քաղաքներում հիմնվել են մեծ հոչակ վայելող բարձրագույն դպրոցներ, որտեղ սովորել են զգալի թվով հայ ուսանողներ, որոնցից ոչ բոլորն են ուսումն ավարտելուց հետո վերադարձել հայերը:

Հստ պատմական աղբյուրների՝ պարսից Խոսրով արքան 539/540 և 544 թթ. հարձակվել է Բյուզանդիայի վրա, գրավել Անտիոքը, Եղեսիան և մեծ թվով քրիստոնյա գաղթականների, որոնց մեջ զգալի թվաքանակ են ներկայացրել հայերը, տեղափոխել Սիրիա: Դրան հաջորդած ժամանակաշրջանում այնտեղ են տեղափոխվել և իրենց գաղթական հայրենակիցներին միացել բյուզանդական քաղաքականությունից դժողո հայազգի մի շարք գործիչներ՝ իրենց հարազատների ու մերձավորների հետ միասին¹¹:

Սիրիայում հայերի թիվը ստվարացել է VII դարում՝ արաբական տիրապետության հաստատումից հետո (մեծ թվով հայեր ծառայության են անցել արաբական արքունիքում և բանակում), նաև հայոց Բագրատունիների թագավորության անկման (1064 թ.), սեղուկյան թուրքերի (1064-1220 թթ.) ասպատակությունների, մոնղոլ-թաթարական (1220-1468 թթ.) բազմամյա տիրապետության և Կիլիկյան հայկական պետության անկման (1375 թ.) հետևանքով¹²:

¹¹ Տե՛ս Աքրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 428-429:

¹² Տե՛ս Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., Սիրիայի հայ համայնք. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2011, էջ 9:

Լիբանանում հայտնված հայերը կայուն հայկական համայնքի բացակայության պայմաններում չեն կարողացել համախմբվել և ժամանակի ընթացքում ձուլվել են տեղի արաք բնակչությանը՝ կորցնելով լեզուն, հավատը և ազգային մյուս որակները։ Տարբեր ժամանակներում, մասնավորապես 1828-1830 թվականներին, Լեռնային Լիբանանն ընդունել է հայ, հույն, ասորի՝ գերազանցապես կաթոլիկ գաղթականների, որոնք խուսափել են Էրզրումում, Տարոնում և այլուր կաթոլիկների նկատմամբ իրականացվող հետապնդումներից ու հալածանքներից։ Լիբանանում նրանց հետազա կենսագործունեության և ճակատազրի վերաբերյալ որպես ազգային ինքնազիտակցությունը պահպանած տարրեր, ըստ էության, գոյություն չունեն հավաստի տեղեկություններ։ Միայն հայտնի է, որ ներգաղթածներին օգնության ձեռք են մեկնել և իրենց հովանավորության տակ վերցրել մարոնիականները։ Դա թույլ է տալիս ենթադրել, որ Լեռնային Լիբանանի հայ գաղթականները, լինելով ճնշող մեծամասնությամբ կաթոլիկներ, ձուլվել են դավանակից քրիստոնյա արաբներին։ Այդ է հավաստում մինչ օրս Լիբանանի տարբեր գյուղերում հայկական ծագում ունեցող լիբանանցի արաբների կամ արաբացված հայերի գոյությունը, որոնց շարքին են դասվում Բեյր Արմանի, Բեյր Բիթար, Բեյր Զուեյն, Բեյր Մրադ և այլ անվանումներ կրող բազմաթիվ հայտնի ընտանիքներ¹³։

Փաստորեն՝ արաբացման միտումները Լիբանանում հավասարաշափ սպառնալիք են համարվել ինչպես մուտքման քրդերի, այնպես էլ քրիստոնյա հայերի համար, որոնց էթնիկ ինքնազիտակցության վրա արաբական տարրին միաձուլվելը ճակատագրական հետք է թողել։ Լիբանանի արաբացված հայերի և

քրդերի կրոնադավանական ու լեզվամշակութային ակունքներն այսօր այլևս որոշիչ նշանակություն չունեն նրանց էթնիկ ինքնազիտակցության որոշման մեջ, իետևաբար նրանք չեն կարող համարվել հայկական և քրդական էթնոմշակութային խճանկարի բաղկացուցիչ մաս՝ սուսկ հիշողություն պահպանելով իրենց պատմական անցյալի և արմատների վերաբերյալ։

Մինչև XX դարը հայ-քրդական փոխառնչությունների և համատեղ անցած պատմական ուղու վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել։ Այդօրինակ տեղեկությունների բացակայությունը նաև օրինաչափ է, քանի որ քրդերը Լիբանանում հայտնվել են որպես նվաճողներ, իսկ հայերը՝ առնետրի կամ խաղաղ բնույթի այլ գործունեության նպատակներով։

Հայ-քրդական փոխառնչությունների պատմությունը Լիբանանում սկսվում է առավել ուշ՝ Թուրքիայի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությանն անմիջապես հաջորդած ժամանակաշրջանից, երբ արևմտահայության որոշակի հատկածը (հստակ թվաքանակը հայտնի չէ, սակայն «Սուրբահայ տարեցոյցի» համաձայն՝ 1924 թ. Բեյրութում եղել է 15.000 հայ¹⁴) հարկադրաբար լրել է իր բնօրքանը և վերաբնակվել Լիբանանում։ Գրեթե միննույն ժամանակ՝ 1920-ական թվականներին, Թուրքիայից ներգաղթայի քրդերը ձևավորել են Լիբանանի արդի քրդական համայնքը, որի արդյունքում էլ հայ-քրդական որոշակի մակարդակի փոխառնչություններն անխուսափելի են դարձել։

XX դարի 20-ական թվականներից Թուրքիայում քրդերի նկատմամբ ծավալվել է բռնաճնշումների և զանգվածային հետապնդումների քաղաքականություն, որի հետևանքով հազարավոր քրդեր ստիպված են եղել բնակավայրի փոփոխություն կա-

¹³ Տե՛ս Թոփուզյան Հ. Խ., նշվ. աշխ., էջ 50-51։

¹⁴ Տե՛ս «Սուրբահայ տարեցոյց», 1924, Հալեպ։

տարել և հաստատվել այլ երկրներում, այդ թվում՝ Լիբանանում: Քեմալական Թուրքիան քրդերի հարցում փորձում էր կրկնել երիտրուրքերի այն քաղաքականությունը, որի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը հայարափվեց: Քրդերի բնաջնջման հարցը Թուրքիայի քաղաքական վերնախավի կողմից ժամանակի խնդիր էր ընկալվում, բայց փոխադարձ կորուստներով ուղեկցված քրդական ապստամբությունների (Շեյխ Սայիդի՝ 1925, Արարատի՝ 1926-1930, Դերսիմի՝ 1937-1938 թթ.) դաժանորեն ճնշելը թուրքական իշխանությունների կողմից սկզբունքորեն չփոխեց այդ երկրի ժողովրդագրական պատկերը՝ չնայած այն իրողությանը, որ տեղահանությունների հետևանքով Թուրքիայի քրդերի մի մասը հայտնվեց երկրի սահմաններից դուրս¹⁵:

Հետագայում՝ 1940-1960-ական թվականներին, քրդական հոծ զանգվածների արտահոսք դեպի Լիբանան արձանագրվել է նաև Սիրիայից, որի հիմնական պատճառը Լիբանանի՝ նպաստավոր թվացող սոցիալ-քաղաքական և կրոնադավանական կենսապայմաններն են եղել: Ներգաղթյալ քրդերը հույս են տածել առ այն, որ Լիբանանում հնարավոր է ձեռք բերել տնտեսական, քաղաքան և կրոնամշակութային գործունեության անհամեմատ լայն հնարավորություններ և ազատություններ¹⁶:

XX դարի 20-ական թվականներից Լիբանան ներգաղթած քրդերի հիմնական հատվածը հաստատվել է Բեյրութում, գերազանցապես մայրաքաղաքի արվարձաններում, հայ և սիրիացի, իսկ 1948 թվականից՝ Բեյրութում և նրա շրջակա տարածքներում պաղեստինցի գաղթականների համար կառուցված ճամբարնե-

րում (Վրանաքաղաքներ): Ներկայումս Լիբանանի նախկին քրդական բնակավայրերի աշխարհագրության մեջ որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունեցել:

Մինչև 1976 թվականը լիբանանյան քրդերի ճնշող մեծամասնությունը բնակվել է Բեյրութի Կարանտինա թաղամասում, որը հենց հիշյալ տարեթվին դադարել է գոյություն ունենալ, իսկ քրդերը վերաբնակվել են այլ թաղամասերում¹⁷: Հատկանշական է, որ Կրանտինան գտնվել է մայրաքաղաքի հյուսիսարևելյան հատվածում: Թաղամասի հիմքը դրվել էր 1922 թվականին որպես առաջին հայկական վրանաքաղաք: Այնտեղից հայերը, սկսած 1926 թվականից, տարբեր հայկական կազմակերպությունների հովանավորությամբ և Լիբանանի մանդատային իշխանությունների օժանդակությամբ վերաբնակվել են հարակից թաղամասերում, մասնավորապես Բուրջ Համուդում, Խալիլ Բաղավիլում, Կարմ ազ-Զեյթունում և այլուր՝ իրենց տեղը զիջելով քրդերին¹⁸:

Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի (1975-1990 թթ.) սկզբին Կարանտինան լքելուց հետո լիբանանյան քրդերը հաստատվել են մայրաքաղաքի հարակից աղքատ թաղամասերում (Այն ալ-Մրեյսեհ, ալ-Բաստա, Բուրջ ալ-Բարաշնեհ, Ֆուրն ալ-Շուրակ, Ռամլ ալ-Զարիֆ, Զուկակ ալ-Բիլատ, ալ-Մասլախ և այլն)՝ բավարարվելով ցածր վարձատրվող աշխատանքով և

¹⁵ Տե՛ս «Թուրք-քրդական դիմակայությունը և Արևմտյան Հայաստանի ճակատագիրը», «Վեմ» համահայկական հանրես, թիվ 3 (51), Երևան, 2015, էջ 2:

¹⁶ Տե՛ս Meho L. I., Kawtharani F. W., The Kurdish Community in Lebanon, International Journal of Kurdish Studies, Vol. 19, Issue 1/2, p. 137:

պահպանելով նվազագույն կենսամակարդակ: Այդ պատկերը՝ որոշակի փոփոխություններով, առայսօր պահպանվում է:

Փաստորեն՝ տարբեր տարիներին բազմաթիվ վայրերից զարդականներ ընդունած Կարանտինան, որը նաև առանձնացել է Բեյրութի այլ թաղամասերից իր համախմբվածության և կարգապահության բարձր մակարդակով, կենսական նշանակություն է ունեցել ինչպես հայերի, այնպես էլ քրդերի համար որպես անվտանգ և ապահով բնակավայր: Թեև Կարանտինայում հայերն ու քրդերն ունեցել են համակեցության և հարևանության կարճատև փորձ, սակայն միմյանց նկատմամբ հասցրել են դրսնորել բարիդրացիական վերաբերմունք և փոխփումների հավասարակշռված վարքագիծ՝ զերծ լուրջ ընդհարումներից և միջադեպերից:

Հետագայում, ինչպես կարելի է նկատել, Կարանտինայի հայքրդական համերաշխ համակեցության դրական փորձը փոխանցվել է Բեյրութի այլ թաղամասեր (մասնավորապես՝ Բուրջ Զամուղ թաղամասի Սիս, Արազած և Մարաշ, ինչպես նաև Բուրջ Զամուղի շրջակայքում գտնվող Դորա, Նարիա և Բավշրիե բնակավայրեր), որտեղ հայերն ու քրդերը համատեղ ապահովել են զգալի ներկայություն: Նրանք, բնակվելով կողք կողքի, կարողացել են տարիներ շարունակ պահպանել խաղաղ գոյակցության որոշակի մակարդակ, որը վկայում է նրանց միջև կրոնադաշտանական տարբերությունների գործոնը փոխփումների հիմնաքար ընկալելու անընդունելիության մասին:

Լիբանանում հայ-քրդական փոխառնչության և համագործակցության առաջին փորձն արձանագրվել է 1927 թվականին քրդական կազմակերպությունների համագումարում «Հոյքուն» (անկախություն) ռազմաքաղաքական կառույցի ստեղծմամբ, որը թեև ներլիբանանյան խնդիրների լուծման նպատակ չի հետապնդել, սակայն դրական ազդեցություն է ունեցել Լիբանանում

հայկական և քրդական համայնքների՝ միմյանց հանդեպ բարիդրացիական վերաբերմունքի և տարբեր իրավիճակային պայմաններում փոխօգնության հասնելու հարցում: «Հոյքունի» գործունեությունն ուղղված է եղել Թուրքիայի դեմ՝ հանուն հայ և քուրդ ժողովուրդների կրնոազգային իրավունքների վերահստատման:

«Հոյքունի» կանոնադրության մեջ մտցվել է հայերի հետ համագործակցության վերաբերյալ հատուկ կետ, որտեղ հետևյալն է նշվել: «Բարեկամություն և համագործակցություն հայ ժողովրդի՝ որպես բախտակից ազգի հետ՝ հանդեպ հասարակաց թշնամին՝ Հայաստանի և Քուրդիստանի անկախության ու հողային ամբողջության փոխադարձ ձանաշումն ընդունելով որպես անվիճելի նախադրյալ»¹⁹:

«Հոյքունի» առաջին համագումարին իր մասնակցությունն է ցուցաբերել ՀՅԴ ներկայացուցիչ Վ. Փափազյանը («Հոյքունի» և Դաշնակցության ռազմական կառույցի միջն կապն իրականացրել է Ռ. Տեր-Մինասյանը): Այդ ժամանակ «Հոյքունը» հանդես է եղել համապատասխան հայտարարությամբ, որի 4-րդ կետում նշվել է: «Համագումարը կը հայտարարե հրապարակավ, որ Հայաստանը ու Քուրդիստանը, ուր դարերով բնակված են այս երկու ժողովուրդները, կը մերժեն ենթարկվիլ որևէ օտար իշխանության, ձգտելով իրենց անկախության: Եվ որ այդ երկու երկրները կը պատկանին միայն հայ և քուրդ ժողովուրդներուն»²⁰:

Այդուհանդեռձ, հարկ է նկատել, որ «Հոյքունի» շրջանակներում ձևավորված հայ-քրդական համագործակցությունը, փո-

¹⁹ Տե՛ս Հատիկյան Հ., Թուրքիայի հատուկ ծառայությունները՝ հայ-քրդական համագործակցության դեմ (1920-1930 թթ.), «21-րդ դար», «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի հանդես, թիվ 5 (57), Երևան, 2014, էջ 82:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82-83:

խանցվելով ներկիրանանյան իրականություն, չեր կարող երկու ժողովրդի համար ապահովել հարաբերությունների բարձր մակարդակ: Պատճառներից մեկն այն է, որ Լիբանանում հայկական և քրդական համայնքներն ունեցել են անհամաշափ կարգավիճակ:

Եթուլրուսարավանական և քաղաքացիական իրավունքների ճանաչման ոլորտում, ի տարբերություն հայերի, լիբանանյան քրդերը բախվել են լրջագույն դժվարությունների: Այդ համատեքսում կրոնադավանական մյուս խմբերն ունեցել են որոշակի դերակատարում:

1920-1960-ական թվականներին Թուրքիայից և Սիրիայից քրդական զանգվածների ներգաղթը Լիբանան վերականգնել էր քրդական համայնքի կենսագործունեության վաղեմի և մոռացված ավանդույթները՝ լուծելով ներգաղթյալների որոշ խնդիրներ, բայց նաև կանգնեցնելով նրանց նոր մարտահրավերների և սպառնալիքների առջև, որոնք հիմնականում պայմանավորվել են Լիբանանի կրոնադավանական խմբերի միջև ռազմաքաղաքական, տնտեսական մրցակցության իրողությամբ: Այդ զարգացումների համատեքսում համեմատաբար փոքրաթիվ, կազմակերպչական խիստ սահմանափակ հնարավորություններ և ցածր կենսամակարդակ ունեցող քրդական զանգվածներն ստիպված են եղել համակերպվել «խաղի» ընդհանուր կանոններին՝ գրկված լինելով տարրական, այդ բվում՝ Լիբանանի քաղաքացիության իրավունքից:

Լիբանանում անցկացված վերջին մարդահամարի տվյալները վերաբերում են 1932 թվականին²¹, սակայն քրդերը՝ որպես

առանձին էթնիկ խումբ, չեն ընդգրկվել վիճակագրական այդ կարևոր փաստաթղթում: Պատճառներն առավելապես քաղաքական են. շիայական համայնքի ներկայացուցիչներն առաջնորդվել են այն մտավախությամբ, որ քրդերի իրավունքների ամրագրմամբ հնարավոր է խախտվի Լիբանանի կրոնադավանական խմբերի համամասնությունը՝ դիտարկելով խնդիրը սուննիների և շիաների միջև ավանդական մրցակցության հայեցակետից²²:

Լիբանանի քրիստոնեական քաղաքական շրջանակները, իրենց հերթին, որոշակի վտանգներ են տեսել քրդերի կարգավիճակի փոփոխության դեպքում, մասնավորապես առ այն, որ նրանց էթնուրուսարավանական և քաղաքացիական իրավունքները ճանաչելուց հետո երկրի պետական կառավարման օղակներում մուտքմանական տարրը կարող է առավելություն ստանալ քրիստոնյաների նկատմամբ: Քրդերի իրավունքների հարցում նմանօրինակ վերաբերմունք նկատվել է նաև հետազա տարիների ընթացքում, որի հետևանքով նրանք զրկվել են երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին լիարժեք մասնակցություն ցուցաբերելու հնարավորությունից:

Լիբանան ներգաղթած քրդերն ունեցել են իրավագիտակցության ցածր մակարդակ, որի վկայություններից է այն, որ մարդահամարի ժամանակ նրանց որոշակի հատվածը չի բացահայտել սեփական գոյությունը (այդպիսիք կոչվել են «ծպտյալ քրդեր», արաբ. «al-maktumin»), իսկ մյուս մասը չի ունեցել և առանձնակի ջանք էլ չի գրձադրել ունենալու անձի ինքնությունը հաստատող որևէ փաստաթուղթ (կոչվել են «զրկյալ քրդեր» արաբ. «al-

²¹ Տե՛ս «The Lebanese Demographic Reality», Lebanese Information Center, Statistics Lebanon, January 14, 2013, p. 1:

²² Տե՛ս Kreyenbroek Ph. G., Sperl S., The Kurds: A Contemporary Overview, Routledge, London and New York, 1992, p. 130:

mahrumin»)²³: Մյուս կողմից, քրդական համայնքի զգալի թվով ներկայացուցիչներ դրսորել են երկիրը մեկընդմիշտ լրելու «ձամպրուկային» տրամադրություններ, որը թույլ չի տվել նրանց Լիբանանը ընկալել որպես մշտական բնակավայր, իսկ Լիբանանի լիբրավ քաղաքացի դառնալու անհրաժեշտության գիտակցումը մղվել է երկրորդական պլան:

Նշված փաստը հնարավորինս օգտագործվել է լիբանանյան այն ուժերի կողմից, որոնք շահագրգուված չեն եղել քրդական համայնքի իրավունքները ճանաչելու հարցում:

1961 թվականին Լիբանանի կառավարության կողմից քրդերի ճնշող մեծամասնությանը շնորհվել է «անորոշ քաղաքացիության» իրավունք և նրանց տրվել է նույնականացման քարտ: Նախնական սահմանմամբ՝ նույնականացման քարտ ունեցող անձանց զավակները հնարավորություն են ունեցել ապագայում ստանալու Լիբանանի քաղաքացիության իրավունք, սակայն 1962 թվականին հիշյալ օրենքը որոշ քաղաքական շրջանակների, հատկապես շիայական համայնքի շահերը ներկայացնող ուժերի միջամտությամբ փոփոխության է ենթարկվել: Արդյունքում շրջանառության մեջ են դրվել փոխարինող նույնականացման քարտերը, որոնք լիբանանյան քրդերին ազատ տեղաշարժման և հանրային դպրոցներում կրթություն ստանալու իրավունք են ընձեռել, սակայն չեն ապահովել նրանց մյուս քաղաքացիական, մասնավորապես քվեարկելու և օրինական զբաղվածություն ունենալու իրավունքները²⁴:

²³ Տե՛ս՝ Maktabi R., The Lebanese Census of 1932 Revisited. Who are the Lebanese? British Journal of Middle Eastern Studies, 26 (2), Taylor & Francis, 1999, p. 229:

²⁴ Տե՛ս՝ Hourani G. G., The Kurds of Lebanon: Socioeconomic Mobility and Political Participation via Naturalization, The Lebanese Emigration Research Center (LERC), November 2011, p. 37:

Լիբանանի թիվ 5247/1994 օրենքն (ըստ այդմ՝ քրդերին քաղաքացիության իրավունք է տրվել) ուժի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո (1994 թ. հունիսի 20) այդ երկրի լիբրավ քաղաքացի դառնալու աննախադեպ հնարավորությունից կարողացել է օգտվել շուրջ 10.000 քուրդ²⁵, և քաղաքացիության իրավունք ստանալու գործընթացը նաև հետագա տարիներին է շարունակվել, սակայն քրդերի որոշակի հատվածն առ այսօր զուրկ է այդ իրավունքից: Դա նշանակում է, որ վերջիններս օրիենտիվ և սուրյեկտիվ պատճառներով հնարավորություն չունեն ընդգրկվելու պաշտոնական վիճակագրական փաստաթղթերում, ներկայանալ իրքի քրդական ինքնություն ունեցող Լիբանանի քաղաքացիներ, օգտվել մյուս էթնոկրոնադավանական խմբերին տրված իրավունքներից, ստանալ բարձրագույն կրթություն և ունենալ բարձր վարձատրվող աշխատանքը:

Նախքան 1994 թվականին լիբանանյան քրդերին քաղաքացիության իրավունք շնորհելը պաշտոնական փաստաթղթերում և արձանագրություններում բացակայել են քրդական էթնիկությունն ընդգծող ձևակերպումները, և քրդերի ու սուննի արաբների միջև որևէ տարբերակում չի դրվել²⁶, որը եթե ոչ քրդական էթնիկության ժխտում, ապա առնվազն դրա անտեսում կարելի է որակել: Քրդական էթնիկ հանրույթի՝ մյուս խմբերից տարանջատումը կատարվել է բացառապես կրոնադավանական շափանիշներով, որի հետևանքով քրդերն ստիպված են եղել համակերպվել սուննի արաբ ներկայանալու իրողության հետ: Նման մոտեցումն եականորեն աղճատել է լիբանանյան քրդերի թվաքանակի իրական պատկերը:

²⁵ Տե՛ս՝ Hourani G. G., նշվ. հոդ., էջ 12:

²⁶ Տե՛ս՝ Загорнова Е. В., նշվ. հոդ.:

Քրդերի թվաքանակի վերաբերյալ գիտական շրջանառության մեջ կան տարբեր չափումներ: Քրդագետ Մ. Գանթերի ներկայացրած տվյալների համաձայն՝ նրանց թվաքանակը Լիբանանում կազմում է 75.000-100.000²⁷:

XX դարի անբարենպաստ կենսապայմանները, հատկապես քաղաքացիական պատերազմի ժամանակահատվածում, լիբանանյան քրդերի շրջանում արտազայթի ալիք են բարձրացրել քացասաբար ազգելով նրանց թվաքանակային ցուցանիշի վրա: Հետազոտող Դ. Մաքդաուելի վկայությամբ՝ մինչև 1994 թվականը քրդերի թիվը Լիբանանում շարունակաբար նվազել է՝ 100.000-ից հասնելով շուրջ 60.000-ի, որի 30%-ը կազմել են Լիբանանի լիբրակ քաղաքացիները, 5%-ն անձը հաստատող որեւէ փաստաթությ չի ունեցել, իսկ 65%-ը փոխարինող նույնականացման քարտեր է կրել²⁸:

Լիբանանահայության համար ստեղծված պայմանները տարբերվել են, որի արդյունքում նրանք զգալիորեն կարողացել են խուսափել այն խնդիրներից, որոնց բախվել են քրդերը: 1924 թվականի օգոստոսից ֆրանսիական իշխանությունների որոշմամբ նրանց հնարավորություն է տրվել ձեռք բերելու Լիբանանի քաղաքացիության իրավունք, որն էլ հայկական համայնքը վերածել է լրջագույն գործունի:

1920-ական թվականներից լիբանանահայության առաջնային խնդիրներից է դարձել այդ երկրի կրոնադավանական տարբեր խմբերի, այդ թվում՝ քրդերի հետ խաղաղ համակեցության համար անհրաժեշտ կենսապայմաններ ապահովելը, որն

ընկալվել է որպես հայկական համայնքի պահպանության և անվտանգության կարևորագույն նախապայման: Այդ նպատակի իրականացումն ուղեկցվել է որոշակի դժվարություններով, որոնք հիմնականում պայմանավորվել են Լիբանանի տարբեր կրոնադավանական հանրույթների միջև գոյություն ունեցած հակասություններով, տարածաշրջանային կրոնաքաղաքական, ռազմական և տնտեսական զարգացումների վերաբերյալ հակադիր դիրքորոշումներով, արտաքին ազդեցություններով և այլն:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալ խնդիրները՝ հայ-քրդական փոխառնչությունները Լիբանանում թեև դյուրին է դիտարկել հակադրությունների հայեցակետից, սակայն դա միակողմանի և պարզունակ մոտեցում է հարցին, որի տրամարանությամբ առաջնորդվելը երկու համայնքի հետագա փոխշփումները կարող է կանգնեցնել փակուղու առջև: Հատ այդմ՝ առավել կարևոր է շեշտադրել և ուշադրության կենտրոնում պահել այն գաղափարական գիծը, որը ըննության է վերցնում հայ-քրդական համազործակցության ներուժի և իրական հնարավորությունների բացահայտման խնդիրները, որոնց լուծումները կարող են դառնալ լիբանանյան հայերի ու քրդերի անվտանգության և խաղաղ համակեցության երաշխիք:

Հայերն ու քրդերը Լիբանանում ունեցել են միմյանց մերձենալու և տարբեր հարցերի շուրջ համագործակցելու բազմաթիվ հնարավորություններ: Հայկական և քրդական համայնքների առջև ծառացած խնդիրները ենթադրել են ընդհանուր ձևաշափերի մշակում և համալիր լուծումներ, բայց այդ ուղղությամբ բացթողումներն ակնհայտ են, և հայ-քրդական փոխառնչությունները ցայծմ առավելապես աչքի են ընկել իրենց պասիվությամբ: Մինչդեռ հայերի և քրդերի՝ առնվազն էթնոլեզվական և կրոնամշակութային խնդնության պահպանման հրամայականը, որը մշտապես

²⁷ Տե՛ս Gunter M. M., The A to Z of the Kurds, The A to Z Guide Series, No. 35, Scarecrow Press, Lanham • Toronto • Plymouth, UK, 2009, p. 92:

²⁸ Տե՛ս McDowall D., A Modern History of the Kurds, I.B.Tauris & Co Ltd, London-New York, 1996, p. 488:

օրակարգային խնդիր է համարվել, կարող էր դառնալ նրանց համայնքների մերձեցման և համագործակցության կարևոր ելակետ:

Այդուհանդեռձ, հարկ է նկատել, որ հայ-քրդական փոխառնչությունների պասիվության սուբյեկտիվ դրդապատճառները բխել են օբյեկտիվ հիմքերից:

Ինչպես հայտնի է, գեռևս XX դարի առաջին կեսին Լիբանանի անկախ պետականության կայացման և ամրապնդման նպատակով այդ երկրի քաղաքական վերնախավը ձգտել է քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև ձևավորել փոխհամաձայնության ու համերաշխության մրնուրություն: Արդյունքում 1943 թվականի սեպտեմբերին քրիստոնյա համայնքի շահերը ներկայացնող քաղաքական գործիչ Բիշարա ալ-Խուրիին և մուսուլման-սունիների ներկայացուցիչ Ռիյադ Սոլիհը կնքել են «Ազգային դաշինք», որը սահմանել է Լիբանանի տարբեր կրոնադավանական համայնքների փոխհարաբերությունների, պետական կառուցվածքում նրանց գրավելիք տեղի, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության սկզբունքները²⁹: «Ազգային դաշինք» 4-րդ կետը պարունակել է հետևյալ ձևակերպումը. «Ուժուական պաշտոններն արդար կերպով բաշխվում են կրոնական համայնքների միջև: Պաշտոնների նշանակման ժամանակ նախապատվություն պետք է շնորհել թեկնածուի գործնական որակներին՝ անկախ նրա կրոնադավանական համոզմունքներից: Բայցևայնպես, հակառակ կրոնադավանական տարանջատումը մերժելու բոլոր միտումներին՝ երեք կարևորագույն պետական պաշտոնները բաշխվել են հենց այդ տրամաբանությամբ. հանրապետության նախագահը՝

մարոնի (քրիստոնյա), վարչապետը՝ սուննի, խորհրդարանի նախագահը՝ շիա»³⁰:

Փաստորեն՝ Ազգային դաշինքը, որի սկզբունքներն առ այսօր չեն կորցրել իրենց արդիականությունը, որևէ կերպ չի սահմանել այս կամ այն խմբի էթնոպազային իրավունքները, իսկ իշխանության բաշխումը, ըստ կրոնադավանական սկզբունքների, զրկել է համեմատաբար փոքր և ցածր մակարդակի կազմակերպվածությամբ համայնքներին, ինչպիսին, օրինակ, քրդական համայնքն է, ինքնադրսեռման և հասարակական-քաղաքական գործընթացներին լիարժեքորեն մասնակցելու հնարավորությունից:

«Ազգային դաշինքի» միջոցով փորձ է կատարվել խաղաղություն և համագործակցություն հաստատելու տարբեր կրոնադավանական համայնքների միջև, սակայն իրականում այն չի լուծել կրոնադավանական խմբերի միջև գոյություն ունեցող անջրպետի խնդիրը, այլ ընդհակառակը՝ նույնիսկ խորացրել է նրանց միջև տարածայնությունները՝ շշրջանցելով հայ-քրդական փոխառնչությունների ոլորտը: Այդօրինակ զարգացումների հետևանք են դարձել Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմները, որոնց, անկախ իրենց կամքից, որոշակի մասնակցություն են ցուցաբերել հայերն ու քրդերը:

Լիբանանի հայկական համայնքը Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին որդեգրել է «դրական չեղորության» սկզբունքը, և հայկական քաղաքական կառուցները հայտնել են տեղի հայության ցանկությունը քաղաքացիական բախումներին չմիջամտելու վերաբերյալ: Դա, սակայն, չի նշանակում, որ քա-

²⁹Տե՛ս Հովհաննեսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. III, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2006, էջ 586:

³⁰Տե՛ս Պրիմակով Ե. Մ., Լեbedev Ե. Ա., Նայմկին Վ. Վ., Յոբլիկով Դ. Բ., Սեյրանյան Բ. Գ., Սоловьевева Զ. Ա., Новейшая история арабских стран Азии 1917-1985, Москва, 1988, с. 112:

դաքացիական պատերազմի տարիներին լիբանանահայությունը, չեղոք դիրքորոշում որդեգրելով, կորուստներ չի կրել կամ տարբեր խմբավորումների կողմից ճնշումների չի ենթարկվել: Այդուհանդեռ, նման ծանրագույն պայմաններում հայությունը կարդացել է պահպանել իր բարձր մակարդակի ինտեգրվածությունը լիբանանյան հասարակական-քաղաքական կյանքում և հաղթահարել պատերազմական ժամանակաշրջանը նվազագույն մարդկային և նյութական կորուստներով:

Հատկանշական է, որ պատերազմի տարիներին հայկական համայնքի չեղորությունը հաճախ բացասական ընկալման է արժանացել ռազմական գրծողություններին մասնակից կրոնադավանական որոշ խմբավորումների, նույնիսկ՝ հայերին դաշնակից համարվող արևմտամետ կողմնորոշում ունեցող քրիստոնյա արար մարոնիների կողմից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ բացեիրաց արտահայտել են իրենց դժգոհ վերաբերմունքը լիբանանահայության որդեգրած դիրքորոշման հարցում: Օրինակ՝ 1978-1979 թվականներին մարոնիական «Քաթայիր» կուսակցության գորամիավորումները Բեյրութի արևելյան արվարձաններում ստիպողաբար իրենց վերահսկողության տակ են վերցրել հայկական կուսակցությունների ոստիկանական ուժերը՝ մեղադրելով հայկական կողմին պատերազմում չեղոք դիրքորոշման և հարկեր չվճարելու մեջ³¹:

Հակառակ հայերի՝ քրդերն անհամեմատ ակտիվորեն են մասնակցել ռազմական գործողություններին: Նրանք կովել են ինչպես դրուզների, հատկապես Քամալ Ջումբարի գլխավորած «Առաջիմական-սոցիալիստական կուսակցության», այնպես էլ «Անկախ նասերիականների շարժման» կողմնակիցների շարքե-

րում: Սակայն քրդերի մասնակցությունը պատերազմական գործողություններին չի լուծել Լիբանանի քրդական համայնքի առջև ծառացած այնպիսի հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են՝ քրդական համայնքի անվտանգության ապահովման, համայնքի հետագա զարգացման համար նպաստավոր կենսապայմաններ ստեղծելու, քրդերի մարգինալ կարգավիճակի փոփոխության³² խնդիրները:

Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին լիբանանարնակ քրդերը տարբեր սուննիական գորամիավորումների (մասնավորապես կարելի է նշել «Անկախ նասերիականների շարժմանը» հարող զինված խմբավորումները, արաբերեն՝ «Harakat al-Nasiriyin al-Mustaqlin» կամ ուղղակի՝ «al-Murabitun») կազմում մասնակցել են կրոնադավանական հողի վրա սանձազերծված արյունավի բախումներին³³: Կրոնադավանական տարանջատման գաղափարաքարոզչական բաղադրիչը լավագույն միջոց է դարձել՝ համախմբելու քրդերին արար-սուննիական ռազմաքաղաքական դրոշի ներքո:

Լիբանանի քրդական համայնքի ներկայացուցիչները մեծ հոժարակամությամբ են ընդունվել սուննիական տարբեր զինված խմբավորումների շարքերը, քանի դեռ խոսր վերաբերել է հակառակորդի նկատմամբ թվային առավելություն ստանալուն, բայց դա չի նշանակում, որ քրդերի երնորդադարձական և քաղաքացիական իրավունքներին օրենքի ուժ հաղորդելու խնդիրն արար սուննիների կողմից արժանացել է միևնույն ընկալման: Այդ հար-

³¹ Տե՛ս Traboulsi F., A History of Modern Lebanon, Pluto Press, London, 2007, p. 209:

³² «Մարգինալ կարգավիճակը» մարդու այն հակասական դիրքն է հասարակության մեջ, որտեղ նա հաճախ ատիպած է լինում միննույն սոցիալական բնամարթակի վրա խաղաղ երկու հակադիր դեր: Այդ երևույթը դեռևս XX դարի առաջին կեսին ուսումնասիրել են երնորդերանները, այդ թվում՝ ամերիկացի հայտի մասնագետ է: Սրովունքը խստ:

³³ Տե՛ս Meho L. I., Kawtharani F. W., նշվ. հոդ., էջ 160:

ցում քրդերն անտեսվել են արաք սուննիների կողմից որպես ոչ արաբական տարրեր:

Հատկանշական է, որ արհամարհական վերաբերմունք քրդերի հանդեպ դրսուրվել է նույնիսկ 1975-1990 թվականների պատերազմի տարիներին: Արաք սուննիական խմբավորումները Եվրոպայից և այլ երկրամասերից ստացված պարենային ու դեղորայքային օգնությունից չեն ցանկացել քրդերին մասնաբաժին հատկացնել՝ անտեսելով նրանց՝ սուննիական համայնքի ներկայացուցիչներ լինելու իրողությունը³⁴:

Լիբանանում քրդական համայնքի ներկայացուցիչների նկատմամբ պարբերաբար կիրառվել են տարատեսակ սահմանափակումներ, որոնք միտված են եղել զրկելու նրանց քրդական եթոնազգային ինքնությունից, և դա իրականացվել է նաև այն ուժերի կողմից, որոնց քրդերը համարել են իրենց դաշնակիցը: Այդ ուժերի շարքում առանձնանում են «Անկախ նասերիականների շարժման» հետևորդները, որոնք առաջնորդել են այն տրամաբանությամբ, որ քրդերն ու արաբները տարբեր եթնիկ միավորներ են³⁵:

Պատերազմի տարիներին հայերն ու քրդերը, չգտնվելով միևնույն ճամբարում, կարողացել են գերծ մնալ միմյանց հանդեպ ատելություն սերմանելուց, որի արդյունքում էլ հայ-քրդական բախումներ, որպես այդպիսիք, չեն արձանագրվել: Լիբանանի հայկական քաղաքական կուսակցությունները («Հայ հեղափոխական դաշնակցություն», «Շամկավար ազատական կուսակցություն», «Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն») երբեք

չեն հակվել հայ-քրդական փոխառնչությունների ապագան պայմանավորելու կրոնադավանական իրողություններով՝ հաշվի առնելով նման դիրքորոշման ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին սպառնալիքները: Վերջինիս համատեսքում հարկ է նկատել, որ Լիբանանում հայ-քրդական հակասությունների խորացման դեպքում որոշակի հակահայկական ակտիվություն կարող են դրսութել Թուրքիայի, Իրաքի և Սիրիայի քրդերը:

Չնայած տարբեր իրողություններով պայմանավորված դժվարություններին՝ XX դարի երկրորդ կեսին լիբանանյան քրդերը կարողացել են ստեղծել մի շարք հասարակական կազմակերպություններ և քաղաքական կուսակցություններ, որոնց միջոցով փորձել են ամրապնդել իրենց համայնքի դիրքերը որպես ինքնուրույն էթնոկրոնադավանական միավոր: Հիմնադրումից կարծ ժամանակ անց Լիբանանի քրդական կազմակերպությունների մեծամասնությունը, սակայն, կամ դադարեցրել է հետագա գործունեությունը, կամ զգալիորեն նվազեցրել հասարակական-քաղաքական ակտիվությունը՝ ինքնակազմակերպչական ներուժի բացակայությամբ և այլ գործուներով պայմանավորված:

Քրդական կազմակերպություններն ու կուսակցություններն ի սկզբանե գործել են տարբեր արտաքին ուժերի ակնհայտ հովանավորությամբ և աջակցությամբ, որը որոշ չափով շեղել է լիբանանյան քրդերին ներկրանանյան խնդիրներն իրենց ուշադրության կենտրոնում պահելուց: Իրաքի, Թուրքիայի և Սիրիայի քրդական քաղաքական կառույցների և խմբավորումների հետ սերտ առնչությունները մշտապես ազդել են լիբանանյան քրդերի քաղաքական-զաղափարական հայցքների և գործունեության վրա: Հետևաբար խոսելով Լիբանանի քրդական համայնքին առնչվող քաղաքական գործընթացների մասին՝ հնարավոր չեն հակվել վերը նշված երկրներում քրդական զարգացումներին

³⁴ Տե՛ս Meho L. I., Kawtharani F. W., նշվ. հոդվ., էջ 162:

³⁵ Տե՛ս Abramson S., Lebanese Armenians: a Distinctive Community in the Armenian Diaspora and in Lebanese Society, The Levantine Review, Volume 2, Number 2 (Winter 2013), p. 211:

վերաբերող գործընթացները: Այնուամենայնիվ, Լիբանանում քրդական կառուցների ստեղծման փաստն ինքնին հարկ է որակել դրական երևույթ քրդերի կյանքում:

Քրդական հասարակական-քաղաքական կառուցների շնորհիվ հնարավոր է դարձել առավել կազմակերպված և ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերել ներլիբանանյան գործընթացներին՝ կրոնադավանական տարբեր միավորների հետ բավարար մակարդակի երկխոսության ու փոխգործակցության նախադրյաներ ստեղծելով: Այլ հարց է, թե հետագայում քրդերն ինչքանով են կարողացել օգտվել այդ նախադրյաներից:

Առաջին քրդական քաղաքական կուսակցությունը Բեյրութում 1970 թվականին Զամիլ Միհոյի հիմնադրած «Լիբանանի քրդական դեմոկրատական կուսակցությունն» (հապավումը՝ ԼՔԴԿ, որը հայտնի է նաև «ալ-Փարթի» անվանումով, արար.՝ «Al-Hizb al-Dimuqrati al-Kurdi fi Lubnan») է եղել, որի գործունեությունն սկզբնական ժամանակաշրջանում գերազանցապես ուղղողդվել է Իրաքում քրդական շարժմանն առնչվող զարգացումների տրամաբանության համապատասխանությամբ: ԼՔԴԿ-ի ստեղծման հարցում զգալի նշանակություն է ունեցել «Սիրիայի քրդական դեմոկրատական կուսակցության» (ՍՔԴԿ) անմիջական աջակցությունն ու հովանավորությունը, իսկ վերջինիս նկատմամբ մեծ է եղել «Իրաքի քրդական դեմոկրատական կուսակցության» (ՔԴԿ) ազդեցությունը: Հստ այդմ՝ կարելի է արձանագրել, որ ԼՔԴԿ-ն ներկայացրել է ՔԴԿ-ի լիբանանյան թևը:

Հետագայում, երբ Զ. Միհոյի և ՔԴԿ առաջնորդ Մուստաֆա Քարզանի փոխհարաբերություններում որոշակի խնդիրներ են առաջացել (Զ. Միհոյ մեղադրվել է Բաղդադի իշխանություններից փինանսական օժանդակություն ստանալու մեջ և Ս. Քարզանի որոշումով մոտ երեք տարի տնային կալանքի է ենթարկվել),

իսկեւ են ԼՔԴԿ-ի կապերն Իրաքի քրդական շարժման առաջնորդների հետ: 1982 թվականին՝ Զ. Միհոյի մահվանից հետո, կուսակցությունը դադարեցրել է իր գործունեությունը, իսկ 1991 թվականին Սիրիայի իշխանությունների միջամտութամբ Վերջնականապես գրկվել է օրինական դաշտում գործելու իրավունքներից:

Կարճ է տեսել նաև ԼՔԴԿ-ից առանձնացած «Լիբանանի քրդական դեմոկրատական կուսակցություն-կենտրոնական կառավարություն» կուսակցության գործունեությունը (1971-1980 թթ.), որի հետևորդները համակողմանի և լիարժեք համագործակցության մեջ են եղել ՔԴԿ-ի հետ:

Լիբանանում նաև այլ քրդական քաղաքական միավորումներ են ստեղծվել, որոնց շարքում կարելի է նշել «Մըզզարի II» կուսակցությունը, «Լիբանանի ձախ կողմնորոշման քրդական դեմոկրատական կուսակցությունը», «Լիբանանի քրդական առաջադիմական կազմակերպությունը», «Լիբանանի քրդական դեմոկրատական կուսակցություն-ժամանակավոր կառավարությունը», որոնք դադարեցրել են իրենց գործունեությունը 1982 թվականին՝ Խորայելի կողմից Լիբանանի դեմ ռազմական գործողությունների ժամանակահատվածում:

Լիբանանի միակ քրդական քաղաքական կուսակցությունը, որը ցայծմ շարունակում է իր գործունեությունը, Ֆայսալ Ֆայսալի՝ 1975 թվականի ապրիլի 3-ին հիմնադրած «Մըզզարի» (շվեյց՝ լ «Մըզզարի II»-ի հետ) կուսակցությունն է: Այն ստեղծվել է իբրև «ալ-Փարթիին» հակակշռող քաղաքական ուժ, որի նպատակներն են՝ Լիբանանի քուրմանշիախոս զանգվածների համախմբումը, հնարավորության սահմաններում Իրաքում ծահամախմբումը, կազմակերպության առաջնորդությունը և Լիբանանի քրդական համայնքի ընդհանուր շահերն արտահայտող այնպիսի կական համայնքի ընդհանուր շահերն արտահայտող այնպիսի կա-

ոռույցի վերածվելը, որը «ալ-Փարթիի» օրինակով չէր հիշեցնի «ընտանեկան կազմակերպություն»³⁶:

«Ռոզզարի» կուսակցությունը կարողացել է պահպանել իր հետագա գործունեության իրավունքները Լիբանանում, սակայն այդ կառույցի քաղաքական ակտիվությունը հեռու է բավարար մակարդակից: Դրա վառ ապացույցն է այն, որ «Ռոզզարին» այսօր ներկայացված չէ Լիբանանի խորհրդարանում որպես քրդական էթնոկրոնադավանական միավորի շահերն արտահայող կուսակցություն:

Քրդական հասարակական կազմակերպություններից հարաբերական ակտիվություն է դրսենորել «Լիբանանյան քրդական բարեգործական միությունը» (ԼՔԲՄ), որը հիմնադրվել է 1963 թվականի սեպտեմբերի 19-ին³⁷ և շարունակում է առ այսօր գործել: Հիշյալ կազմակերպությունը վերջին տարիներին ակտիվ փորձեր է կատարել սիրիացի քուրդ գաղթականներին օգնության ձեռք մեկնելու: Այդուհանդերձ, ԼՔԲՄ-ն սերտորեն համագործակցել է Լիբանանի ոչ քրդական մուսուլմանական կազմակերպությունների հետ և գտնվել է նրանց ստվերում, ինչն այդ կառույցի գործունեությանը հաղորդել է քազմաքովանդակություն՝ զգալիորեն հեռացնելով քրդական համայնքի շահերի սպասարկման առաջնային խնդրից:

Լիբանանում քրդական քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների՝ հայ համայնքի և հայկական կուսակցությունների հետ փոխառնչությունները մշտապես պայմանավորվել են արտաքին հանգամանքներով, որոնք չեն բավարարել հայ-քրդական փոխառնչությունների գարգաց-

ման բնականոն պահանջը: Մշտապես ստվերվել է հայ-քրդական ներկիբանանյան խնդիրները կարգավորելու և հայ-քրդական փոխառնչությունները որակական նոր աստիճանի բարձրացնելու կարևորությունը: Արտաքին գործոնի բացասական ազդեցության վառ վկայությունն են նաև Բեյրութի Բուրջ Համուդ բաղամասի՝ 2011 թվականի դեպքերը, որոնք ուղղակի կապ չունեն հայ-քրդական ներկիբանանյան փոխառնչությունների հետ:

2011 թվականի հոկտեմբերին Բուրջ Համուդ հայաշատ թաղամասում տեղի ունեցած միջադեպը հայ-քրդական առնչություններում որոշակի լարվածության պատճառ է դարձել: Հայերի և քրդերի միջև կրքերը շիկացել են այն քանից հետո, եթե տեղական ինքնակառավարման մարմինները ժամանակավոր կացության թույլտվություն չունեցող քրդերից պահանջել են լրել իրենց զբաղեցրած բնակարանները: Քրդական որոշ շրջանակներ փորձել են քաղաքականացնել արձանագրված միջադեպը և լիբանանահայերի օրինական պահանջը պատճառաբանել են Սիրիայի գործող իշխանությունների նկատմամբ լիբանանյան քրդերի որդեգրած ընդդիմադիր կեցվածքով:

Տեղի ունեցած միջադեպը լայնորեն լրասարանել են լիբանանյան ԶԼՄ-ները՝ հավասարապես ներկայացնելով ինչպես հայկական, այնպես էլ քրդական կողմերի հնչեցրած կարծիքներն ու մեկնաբանությունները: Քրդական կողմը միջադեպը մեկնաբանել է հիմնականում այն տրամաբանությամբ, որից ակնհայտ է դառնում հայ-քրդական փոխառնչություններում կրոնադավանական և քաղաքական հակասություններ զարգացնելու արտաքին ազդեցությունը: Այդօրինակ մեկնաբանություններում նշվել է. «Բուրջ Համուդում բնակվող քրդերը Սիրիայի նախագահ Բաշար ալ-Ասադի վարչակարգի ակտիվ հակառակորդներն են եղել և մասնակցել են Բեյրութում Սիրիայի դեսպանատան մոտ կազմակացել են Բեյրութում Սիրիայի դեսպանատան մոտ կազմա-

³⁶ Տե՛ս Meho L. I., Maglaughlin K. L., նշանակությունը՝ էջ 40-44:
³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151:

կերպված բողոքի ակցիաներին: Հակառակ քրդերի՝ լիբանանահայերի զգալի մասը 1970-ական թվականներից աշքի է ընկել Սիրիայի իշխանությունների նկատմամբ դրական վերաբերմունքով: Հայերի և քրդերի միջև լարվածությունը գագաթնակետին է հասել, եթե սիրիական դեսպանատան մոտ կազմակերպված հերթական հանրահավաքից հետո Բուրջ Համուդ վերադառն քրդերը բախվել են տեղաբնակ հայերի հետ: Որպես հետևանք՝ մեկական վիրավոր է եղել յուրաքանչյուր կողմից»³⁸:

Լարվածության լիցքարթափման նպատակով հայտարարություններով են հանդես եկել Լիբանանի հայ քաղաքական գործիչները, որոնք քննադատել են տեղի ունեցած իրադարձությունների քաղաքականացումը: Մասնավորապես, Լիբանանի խորհրդարանի դաշնակցական պատգամավոր Հակոբ Բագրատունին «Աշ-Շարկ ալ-Առաք» օրաթերթի թղթակից Սահիբ Այյուբի հետ հարցազրույցի ընթացքում հիմնավոր կերպով բացատրել է եղելությունը՝ նշելով, որ Բուրջ Համուդի տեղական ինքնակառավարման մարմինները հրահանգել էին անխտիր բոլոր օտարերկրացիներին՝ սիրիացիներին, եգիպտացիներին, ֆիլիպինցիներին, Շրի Լանկայից ներզադթյալներին, որոնք չունեն տվյալ վայրում բնակության համար անհրաժեշտ փաստաթղթեր, լրել տարածքը, հետևաբար քրդերի հետ հայերը խնդիրներ չունեն, քանի որ նրանք միշտ բարեկամական կապեր ու պատմական դաշինքներ են ունեցել³⁹:

³⁸ Տե՛ս «Սիրիայի քրդերը բողոքում են Բեյրութի արվարձաններից իրենց հեռացնելու ժամանակ կառավարության որդեգրած դիրքորոշման դեմ», 30.09.2011 (<http://m.aawsat.com/content/1319932075254461500/aaa%20News%20and%20Politics>):

³⁹ Տե՛ս վերը նշվ. հոդ.:

Համապատասխան հաղորդագրություն է տարածել նաև «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցությունը՝ դատապարտելով խնդիրը քաղաքականացնելու յուրաքանչյուր փորձ: ՀՅԴ հայտարարության մեջ նշվել է. «Բուրջ Համուդը տարբեր էր նորավանական խմբերի խաղաղ գոյակցման կենտրոն է, իսկ տեղի ունեցածը Բուրջ Համուդի տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեության ընթացքում առաջացած խնդիրների հետևանք է՝ պայմանավորված Բուրջ Համուդում բնակություն հաստատած օտարերկրյա աշխատուժի թվաքանակի աճով»⁴⁰:

Բեյրութի Բուրջ Համուդ թաղամասի միջադեպը «հայ-քրդական քաղաքական տարածայնությունների» համատեքստում մեկնաբանելը կարելի է որակել իբրև հայերի և քրդերի միջև արհեստական լարվածություն առաջացնելու անհաջող փորձ կամ, առնվազն, իրականության վերաբերյալ աղոտ իրազեկվածության հետևանք: Թեև հարևան Սիրիայում տեղի ունեցող զարգացումների վերաբերյալ լիբանանահայության և քրդերի հայացքները տարբեր են, սակայն այդ տարածայնությունները վճռորոշ ազդեցություն չեն ունեցել երկկողմ առնչություններում: Առավելապես գերիշխել է այն գիտակցումը, որ հայ-քրդական բախումները Լիբանանում չեն կարող որևէ եական խնդիր լուծել սիրիական զարգացումներում, փոխարենը կարող են վտանգել երկու համայնքի խաղաղ համակեցությունը:

Հայերին և քրդերին Սիրիայի զարգացումներում ներգրավելու և Լիբանանում ապակայուն իրավիճակ ստեղծելու անհաջող փորձերն արտաքին գործուներով են պայմանավորվել, որոնք

⁴⁰ Տե՛ս «Քրդերի վտարումը Բուրջ Համուդից բնակավայրում կարգ պահպանելու», թե՛ք՝ քաղաքական դրագապատճաններ է հետապնդում, Իրանի դեսպանը տեսակցել է դաշնակներին», 01.11.2011 (<http://center-lcrc.com/index.php?s=news&id=5044>):

հայ-քրդական առնչություններում սոսկ ժամանակավոր լարվածության պատճառ են դարձել: 2011 թվականից Սիրիայից (գործող կառավարության դեմ խռովություններ սկսվելու ժամանակաշրջանից) Լիբանան են ներթափանցել հազարավոր քուրդ ներգաղթյալներ⁴¹, որոնք իրենց գաղափարական ազդեցությանն են ենթարկել լիբանանյան քողերին:

Եզրականգումներ

- Ներկայումս քրդական արմատներ ունեցող, սակայն արաբացած քրդերի թիվը Լիբանանում փոքրաթիվ է: Նրանք թեև պահպանել են պատմական աղոտ հիշողությունն իրենց քրդական արմատների և ծագման վերաբերյալ, սակայն դա բավարար հիմքեր չի տալիս արձանագրելու, թե այդ խմբերը քրդական ինքնազիտակցության կրող են կամ պատրաստ են ներկայացնելու ու պաշտպանելու Լիբանանի քրդական համայնքի շահերը: Հետեաբար, տարածված այն տեսակետը, համաձայն որի «Լիբանանի քրդերը լեզվական առումով բաժանվում են երկու հիմնական՝ քրդախոս (այն ներառում է հյուսիսային կուրմանջի և սորանի խոսվածքները) և արաբախոս (վերջիններս բաժանվում են երկու խմբի՝ «մարդալի» և «մուհամմադյեն»⁴², որոնք ունեն լեզվական որոշակի տարրերություններ, և որոնց խոսվածքում շատ են թյուրքական ծագման և քրդերեն բառերը) խմբերի, իր մեջ լրջագույն վերապահում է պարունակում: Օրինակ՝ Լիբանանի «Առա-

⁴¹ Վերջին տարիներին Սիրիայից Լիբանան գաղթած հազարավոր քրիստոնյաց համայնքների մասին պաշտոնական վիճակագրություն չկա:

⁴² «Սարդալի» անվանում են հարավարևելյան Թուրքիայի Մարդինի շրջանից Լիբանան եկած քրդերին, իսկ «մուհամմադյեկ» կոչում է հարավարևելյան Թուրքիայի այն էրողութական միավորը, որը բնակչություն է հաստատել Մեղիարի ու Մարդինի միջև ընկած տարածքներում և հաղորդակցվում է «մուհամմադ» արաբական խոսվածքով (տե՛ս Hourani G. G., Խոշ. աշխ., էջ 13):

շաղիմական-սոցիալիստական կուսակցության» (ԱՍԿ) հիմնադիր Քամալ Զումբլաթը (1917-1977 թթ.), որը ծագումով Զանփոլադների քրդական հայտնի տոհմի (XVI դար) ներկայացուցիչ է, իր քաղաքական գործունեության ընթացքում հանդես է եկել իբրև Հիրանանի արարախոս դրուզների կրոնադավանական համայնքի առաջնորդ:

- Լիբանանյան քրդերի կողմից ստեղծված քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների՝ երկրի ներսում կրոնադավանական որոշ խմբերից և արտաքին ուժերից կախյալ կարգավիճակի պայմաններում ցայծմ չեն լուծվել նրանց հիմնական խնդիրները՝ կապված քրդական համայնքի անվտանգության, պահպանության հաստատուն երաշխիքների, քրդերի իրավունքների և այլ հարցերի հետ։ Դա, ինքնաբերաբար, առաջ է քաշում նոր մարտափարությամբ առաջնորդվելու և դաշնակիցներ գտնելու հրամայականը, որն օրակարգային է դարձնում նաև հայ-քրդական փոխառնչությունների խնդիրը։

- Լիբանանի արար-սուննիական խմբավորումների ազգայնական քաղաքականության համատեքստում քրդերն ընկալվել են որպես խոչընդուն: Հստ այդ ընկալման՝ նրանք խանգարել են արաբական ազգայնականության նպատակների իրականացմանը, որոնց հիմքում եղել է Լիբանանն «արաբական աշխարհին» վերամիավորելու գաղափարը: Արդյունքում, ինչպես լիբանանահայերի, այնպես էլ քրդերի շահերից չի կարող բխել Լիբանանի սուննի արաբական տարրերին աջակցելը, որոնք համարաբականացման քաղաքականությունից չեն հրաժարվել:

- Լիբանանի հայության և քրերի կողմից ստեղծված հասարակական-քաղաքական կառուցների փոխգործակցությունը ցայծմ չի տվել ցանկալի արդյունք, սակայն հայ-քրդական փոխառնչությունների զարգացման անհրաժեշտության գաղափարը,

որն աստիճանական հասունացման փուլում է, կարող է նպաստավոր պայմաններ ապահովել այդ փոխգործակցության համար:

•Քրդական համայնքը Լիբանանում դրսնորում է հաստատուն բնակության լրջագույն պատրաստակամություն: Քրդերի զիտակցության մեջ հասունանում և ամբողջանում է երկրի լիիրավ քաղաքացի դառնալու զաղափարը, որը միանգամայն տրամաբանական է, այդ իրավունքից գրկված լինելու իրողությունը տարիներ շարունակ խանգարել է նրանց անհատական և համայնքային իրավունքների իրացմանը: Եթե մինչև Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի ավարտը հազարավոր լիբանանաբնակ քրդեր ցանկություն չեն դրսնորել օգտվելու քաղաքացիական իրավունքներից, ապա այժմ նման միտումներ նկատելի չեն: Քրդերի ճնշող մեծամասնության զիտակցությունից դուրս են եկել այն պատկերացումները, համաձայն որոնց՝ Լիբանանը սուկ «ժամանակավոր կացարան» է, որը վաղ թե ուշ պետք է լրեն և վերաբնակվեն «Անկախ Քուրդիստանում»:

Անգելինա Գարրիկյան
ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների
բաժնի զիտաշխատող

ՔՐԴԵՐԵՆԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿՆ ԻԻՀ-ՈՒՄ

Բանալի բառեր - ԻԻՀ, քրդերեն, լեզվական քաղաքականություն

Ключевые слова: ИРИ, курдский язык, языковая политика

Key words: IRI, kurkish language, language policy

ԸՆԴԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Հոդվածում ուսումնասիրվում է ԻԻՀ-ում քրդերենի կարգավիճակի և դրա առանձնահատկությունների խնդիրը: Այն ներկայացվում է ներքաղաքական զարգացումների և պետության էթնիկ ու լեզվական քաղաքականության համատեքստում, ինչի արդյունքում ուրվագծվում են քրդերենի կարգավիճակի և կոյուցիայի փուլերն ու ներկայիս իրադրությունը:

ԽՍՀԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ

Մերձավոր Արևելքի՝ քրդական մեծ բնակչություն ներառող չորս հիմնական պետություններում (ԻԻՀ, Իրաք, Թուրքիա, Սիրիա) քրդերենի շուրջ զարգացումները ունեցել են տարբեր դիմանիկա և տարբեր ճակատագրեր:

ԻԻՀ-ում քրդերենի կարգավիճակի ուսումնասիրության համատեքստում հարկ է նկատի ունենալ Իրանում քրդերենի խնդրի որոշ առանձնահատկություններ.

1. Չնայած ուսումնասիրվող խնդրի ձևակերպմանը՝ ԻԻՀ-ում քրդերենը ներկայացված չէ մեկ միասնական և նորմատիվ լեզվի տեսքով: Բարբառային խճողված պատկերն առավել տարրալուծվում է այն իրողությամբ, որ բարբառները չեն սահմանափակվում մեկ բարբառային խմբով, ինչի հետևանքով Իրանում գործ ունենք միաժամանակ քրդերենի բոլոր երեք բարբառային խմբերի հետ հյուսիսային՝ կուրմանջի, կենտրոնական՝ սորանի և հարավային: Հետևաբար քրդերենի շուրջ ստեղծված իրավիճակը և դրա առաջնորդությունը պետք է դիտարկել ու գնահատել՝ հաշվի առնելով բարբառային համապատասխան սահմաններն ու տարբերությունները:

2. Ի տարբերություն Մերձավոր Արևելքի՝ քուրդ լայն ազգաբնակչություն ընդգրկող մյուս երեք հանրապետությունների՝ ԻԻՀ-ում քրդերենը պետական պաշտոնական լեզվի՝ պարսկերենի հետ ցեղակից է, ինչը, անկասկած, որոշակիորեն դրական ազդեցություն է լեզվի պահպանման գործընթացի վրա:

3. ԻԻՀ-ի եթիկ ոչ միատարր կառուցվածք ենթադրում է, որ քրդերենի հարցը բնույթով ու բովանդակությամբ առածին և եզակի ներքաղաքական խնդիր չէ՝ երկրում առկա այլ լեզուների հետ գտնվելով պետության լեզվական և եթիկ քաղաքականության առջև ծառացած մեկ ընդհանուր (եթիկ խմբերի լեզուներ) խնդրի շրջանակներում: Այդուհանդեռձ, մյուս լեզուների շարքում իրենց քննարկման և պահանջարկի մասշտարով առանձնանում են քրդերենի և ազարիի շուրջ առկա գործընթացները:

XX դարավերջին Գ. Կրեյնբրուկն ԻԻՀ-ում քրդերենի կարգավիճակը բնորոշել է որպես միջին՝ «ոչ այնպես ողբերգական, ինչ-

պես Թուրքիայում և ոչ այնպես հաջողակ, ինչպես Իրաքում»¹: Սակայն այս կարգավիճակն ու իրողությունն արդյունքն է XX դարում Իրանում քրդերենի կարգավիճակի ունեցած էվոլյուցիայի, ինչն էլ ընթացել է Իրանում դարասկզբից մեկնարկած «իրանականության, իրանական ինքնության, պանիրանիզմի» զաղափարի ստեղծման գործընթացի (1) ու պետության եթիկ և լեզվական քաղաքականության (2) համատեքստում:

Իրանականության և իրանական ինքնության խնդրի տարատեսակ արձարձումները նկատելի են Իրանի պատմության տարբեր շրջաններում, սակայն դրա վերաբերյալ հայեցակարգային մոտեցումը ի հայտ է եկել XX դարի 20-ականներին, եթե Իրանում տեղի ունեցած իշխանափոխության արդյունքում երկրում հաստատված նոր արքայատոհմի հիմնադիր Ռեզա Չահը, ոգևորվելով Թուրքիայում զուգահեռաբար ընթացող զարգացումներից և Մուստաֆա Քեմալի քաղաքականությունից, նախաձեռնեց երկրում բարեկիրականների լայնածավալ ծրագիր:

Ծրագրի նպատակը երկրի արդիականացումն ու արևմտականացնում էր, սակայն դրա հիմքը իրանական նոր ինքնության կերտումն էր: Որպես նոր ինքնության հիմնայուներ ընտրվեցին Իրանի պատմական անցյալը (հատկապես նախախւամական և ոչ իշխանական) և պարսկերենը՝ որպես միակ ազգային լեզու: Ռեզա Չահի նախաձեռնությամբ և անմիջական հսկողությամբ 1935 թվականին ստեղծվեց և սկսեց ակտիվ գործունեություն ծավալել Իրանի լեզվի ակտումիան², որի գլխավոր նպատակն էր ստեղծել դասական և բարբառային բառերի ցուցակներ, հատկա-

¹ Kreyenbroek P. G. & Sperl S. (Ed.), The Kurds: A Contemporary Overview, London, 1992, p. 61.

²Տե՛ս <http://www.iranicaonline.org/articles/farhangestan>:

պես պարսկերենի համապարփակ բառարան, կանոնակարգել բառակազմական ձևաբանությունը, որի հիման վրա պետք է ստեղծվեին նոր տերմիններ և բառեր, լեզվին մատակարարվեին անհրաժեշտ նորաբանություններ և պարսկերենից գտվեին անտեղի օտար բառերը³:

Պարսկերենի գերակա դիրքերի հաստատման քաղաքականությունը վարվում էր ոչ միայն օտար լեզուների և հատկապես արաբերենի նկատմամբ, այլև զգալիորեն ազդում էր երկրում տարբեր էթնիկ խմբերի լեզուների ունեցած կարգավիճակի վրա, ինչի արդյունքում այդ լեզուները ձեռք էին բերում փաստացի արգելված լեզուների կարգավիճակ⁴: Կրթական, արմինիստրատիվ, գիտական և մեդիայի ոլորտներում պարսկերենի միանձնյա կիրառության խրախուսումը ուղեկցվում էր մյուս լեզուների գործածությունը խստորեն սահմանափակելու կոշտ քաղաքականությամբ: Հատկապես դա խոսուն արտահայտում էր ստանում քրդերենի և ազգարիի դեպքերում: Քուրդ գրող Մոհամմադ Նուրին իր հուշերում նկարագրում է ոստիկանության կողմից նրանց տան խուզարկությունը քրդերեն գրքերի բացահայտման նպատակով, որոնք նրա հայրը հասցնում էր քարցնել կամ հրի մատ-

³ Տե՛ս Perry R. J., Language reform in Turkey and Iran, Middle East Studies, Vol. 17, 1985, 302:

⁴ Ուեզա շահի՝ էթնիկ խմբերի նկատմամբ կիրառվող տվյալ լեզվական խիստ քաղաքականության համար զաղափարական հիմք էին ծառայում 1910-1920-ական թվականներին Իրանի տարբեր հատվածներում ինքնարուին ծագած ազտագրական շարժումները (Տե՛ս Իվանով Մ. Ը., Իտորիա Իրանա, Մոսկվա, 1977, ս. 250-275), որոնք Ուեզա խանի կողմից մեծ դաժանությամբ ձևավեցին, սակայն պետության ներքին քաղաքականության առաջնահերթությունների դաշտ բերեցին «էթնիկ» խնդիրը, որն Իրանի պարագայում առավել սուր և բազմաշերս է, քան ծուրքիայում:

նել ոստիկանության գալուց առաջ⁵: Միաժամանակ նոյն ձականագրին էին արժանանում ազարիով գրված գրքերը, որոնք տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից հավաքվում և հրկիզվում էին թավրիզում⁶:

Հարկ է նշել, որ երկրում Ուեզա շահի կողմից իրագործվող «ազգայնական» քաղաքականությանը զուգահեռ իրանականության և իրանական ինքնության թեման սկսեց շրջանառվել նաև գիտական շրջանակներում: Հատկանշական են այս ոլորտում Ահմադ Քասրավիի աշխատությունները, որոնցում Ա. Քասրավին առաջ է քաշում պանիրանիզմի և միասնական իրանական ինքնության կերտման անհրաժեշտության գաղափարը⁷: Լեզվական իրողությունները Քասրավին մեծ մասամբ դիտարկում է ազարիի օրինակով՝ համարելով այն օտար և եկվոր լեզու, որը, ինչպես նաև երկրում առկա մյուս լեզուները, պարսկերենի նկատմամբ պետք է երկրորդական դեր ունենան⁸:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի արդյունքում Իրանում ստեղծվում է ներքաղաքական անկայուն իրավիճակ, ինչը հնարավորություն է ընձեռում քրդերին անկախ պետականություն ստեղծելու վորք նախաձեռնելու: Մահարադի հանրապետությունը հոչակվեց 1946 թվականի հունվարի 22-ին և գոյություն ունեցավ մինչև դեկտեմբերի 15-ը⁹, երբ կառավարական ուժերը կարողացան վերջնականորեն ձևել ապստամբներին: Սակայն չնայած կարճատև կյանքին՝ Մահարադի հանրապետություն

⁵ Տե՛ս Sheyholislami J., Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance, International journal of the sociology of Language, 2012, p. 27:

⁶ Տե՛ս Hayati A., Mashhadi A., Language planning and language-in-education policy in Iran, Language Problems & Language Planning 34(1), 2010, 24-42:

⁷ سرنوشت ایران چه خواهد بود؟، احمد مکسروی، تهران، ۱۳۲۴:

⁸ Տե՛ս նոյն տեղում:

⁹ Տե՛ս The Kurds: A Contemporary Overview, pp. 17-18:

Նը Իրանի քրդերի առաջին պետականաշխնական փորձն էր՝ պետական առանցքային խորհրդանիշների վրա հիմնված։ Քրդերենը փոքր քրդաբնակ արեալում ստացավ պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ, որով պիտի իրականացվեին կրթությունն ու վարչական աշխատանքները¹⁰:

1941 թվականից զահին Ռեզա շահին փոխարինած Սոհամ-
մաղ Ռեզա շահի համար Իրանի հյուսիսում Մահարադի և Ազար-
բայջանի ինքնավարությունների հռչակումը երկրում առկա և
Ռեզա շահի օրոք սրացած էթնիկ խնդրի իրամայականի առաջին
դրսերումն էր: Համանման շարժումները ճնշելուց զատ՝ շահը
ներքին քաղաքականության հիմքում դրեց Իրանի բոլոր էթնիկ
խմբերի համընդիանուր արիական ծագման զաղափարը: Պարս-
կերենը շարունակում էր մնալ իրանական և արիական ինքնու-
թյան հիմքը, սակայն մյուս լեզուներն ու բարբառները, անվանվե-
լով «պարսկերենի խոսվածքներ»¹¹, որոշակի լեզիտիմություն
ստացան: Սակայն այդ լեզիտիմությունն արտահայտվեց Ռեզա
շահի օրոք հաստատված արգելքի թուլացմամբ՝ չհանգեցնելով
որևէ օրինական կարգավիճակի կամ պետության կողմից լեզվի
իրանման աշխատանքների իրականացմանը:

Իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանում ստեղծվում է նոր դրություն, և որոշ խնդիրների վերաբերյալ ի հայտ են գալիս նոր մոտեցումներ ու գաղափարախոսություններ: Իրանական միասնական ինքնությունը և իրանականության վերաբերյալ մոտեցումները, որոնք կայացման փուլ էին թևակոխել Փահլակիների հշիսանության ժամանակ, որոշակի փոփոխություններով հրենա-

զարգացումն են շարունակել նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում:

Իսլամական հեղափոխության արդյունքում թե՝ իրանական ինքնության (iranian identity), թե՝ պետական ինքնության (state identity) առաջնային հիմնադրույթն է շարունակում մնալ իրանական ազգայնականությունը, որում, սակայն, առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում «իսլամական հեղափոխության» և իսլամի զաղափարը որպես պատմական ֆենոմեն: Հետևաբար, իրանական ինքնության մյուս կարևոր դրույթները վերանայվում են՝ հիմնվելով նոր սկզբունքի վրա:

Հարկ է նշել, որ Իրանի քրդերը լայն մասնակցություն են ունեցել Խալամական հեղափոխության շարժման բոլոր փուլերում՝ ունենալով նոր ռեժիմից որոշակի ակնկալիքներ: Սակայն հեղափոխությանն անմիջապես հաջորդող շրջանում նորաստեղծ հանրապետության համար ձևավորեց հետագա էթնիկ քաղաքականության մշակման հրամայականը, քանի որ քրդական մի շարք բնակավայրերում ծագեցին ընդվզումներ¹², որոնց հիմքում ընկած էր հեղափոխության արդյունքում ակնկալվող ինքնավարության գաղափարը¹³:

Երկրի հետհեղափոխական շրջանում բռնկված շարժումներն ու գործընթացները զարգանում էին պետականաշինական՝ առավել լայնածավալ գործընթացների համատեքսուում, ուստի ստեղծված իրավիճակը անխուսափելիորեն ի հայտ է բերում

¹² See Farideh Koohi-Kamali, *The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nationalism*, London, 2003, pp. 165-196.

¹³ Տվյալ զարդարության բարեկամ կազմակերպությունների կողմից ներկայացվեց Իրանի նոր կազմավորվող պետական կառույցներին՝ համապարփակ ծրագրի տեսքով, որն ուներ 26 կետ և ներառում էր քրդերենի դիրքերն ամրապնդող կետեր, սակայն պետության և բրդական կառույցների միջև բանակցությունները որևէ արդյունք չտվեցին: Տե՛ս Farideh Koohi-Kamali, pp. 165-196:

¹⁰ See McDowall D., A Modern history of the Kurds, London, 2007, pp. 341.

¹¹ Stéphane H. T. A. Sheyholislami J., Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance, p. 28.

Ներքաղաքական իրավիճակի կարգավորման համար առավել հեռանկարային լուծումների և քայլերի որոնման խնդիրը: Ներքաղաքական մի շարք խնդիրների ուղղությամբ լուծումների հիմնարար աղյուր էր ԻԻՀ Սահմանադրությունը, որը հաստատվեց 1979 թվականի դեկտեմբերին:

Սահմանադրության մեջ ամրագրվեցին ԻԻՀ-ի բոլոր քաղաքացիների հավասար իրավունքներն ու երկրի ոչ միատարր էթնիկ պատկերը, և այդ խնդրի լուծման ուղղությամբ սահմանադրության մեջ ներդրվեցին մի քանի հոդվածներ.

1. ԻԻՀ Սահմանադրության 15-րդ հոդվածում ասվում է. «Իրանի ժողովրդի պաշտոնական և ընդհանուր լեզուն ու գիրը պարսկերենն է: Փաստաթղթերը, գրագրությունը, պաշտոնական տեքստերը և դասագրքերը պետք է այդ գրով և լեզվով լինեն, սակայն էթնիկ և տեղական լեզուների կիրառումը մամուլում, զանգվածային լրատվամիջոցներում և դպրոցներում նրանց գրականության դասավանդումը պարսկերենին զուգահեռ թույլատրելի է (բառացի «ազատ է»)»¹⁴:

2. Սահմանադրության 19-րդ կետում արձանագրվում է. «Իրանի ժողովուրդը, որ ցեղից և էթնոսից էլ լինի, հավասար իրավունքներ ունի, ու նրանց գույնը, ցեղը, լեզուն և այլն չեն դառնախտականության պատճառ»¹⁵:

ԻԻՀ Սահմանադրությամբ, փաստորեն, քրդերենը ստանում է պետական որոշակի երաշխիքներ, որոնք լեզվի հետազա զարգացման համար օրինական հիմքեր են: Սակայն 15-րդ հոդվա-

¹⁴ Տերսուի բնագիրը՝ زبان و خط رسمی و مشترک مردم ایران فارسی است. اسناد و مکاتبات و متنون «رسمی و کتب درسی باید با این زبان و خط باشد ولی استفاده از زبانهای محلی و قومی در مطبوعات و رسانه‌های رسمی و گروهی و تدریس ادبیات آنها در مدارس، در کنار زبان فارسی ازاد است»:

¹⁵ Բնագիրը՝ مردم ایران از هر قوم و قبیله که باشند از حقوق متساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و ملند آنها سبب امتیاز نخواهد بود:

ծում մատնանշված ընդհանուր դրույթները կարիք ունեն առավել գործնական և լրացուցիչ պարզաբանումների և աշխատանքների, ինչում պետության դերը շարունակում է գերակա մնալ:

Այսպիսով՝ քրդերենի կարգավիճակի էվոլյուցիան XX դարում կարող ենք ներկայացնել հետևյալ երկու փուլերով.

1) Արգելք, 2) վերահսկվող հանդուրժողականություն՝ հետազայում՝ օրինական որոշակի կարգավիճակի ամրագրմամբ:

Լեզվի պլանավորման և լեզվական քաղաքականության տեսանկյունից քրդերենը տվյալ էվոլյուցիայի արդյունքում ներառվել է կարգավիճակի պլանավորման (status-planning¹⁶) գործնթացում, որն ԻԻՀ-ի լեզվական ոչ միատարր պատկերի պարագայում բազմաշերտ և ճյուղավորված է: ԻԻՀ-ի պարագայում կարգավիճակի պլանավորման արդյունքում պաշտոնական և համընդհանուր լեզվի կարգավիճակ ստացավ պարսկերենը, սակայն քրդերենը՝ որպես ԻԻՀ-ում ապրող էթնոսի լեզու, Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի արդյունքում ձեռք բերեց դասավանդվելու և մեղիայում կիրառվելու իրավական հիմքեր:

Այդուհանդերձ, լեզվական քաղաքականության երկրորդ կարևոր փուլը՝ կորպուսի պլանավորումը (corpus-planning¹⁷), Իրանի պատմական տարբեր փուլերում կենտրոնացած է եղել երկրի պաշտոնական լեզվի՝ պարսկերենի վրա, ինչի արդյուն-

¹⁶ Կարգավիճակի պլանավորումը (status planning) ներառում է գործողությունների շարք, որոնք հանգեցնում են լեզվի կամ այդ լեզվի տարատեսակների, հետևաբար դրա կրողների, իրավունքների, գործառույթի ու կարգավիճակի պլանավորման և փոփոխության: See u An Introduction to Sociolinguistics, Ed. Wardhaugh R., London, 2006, p. 357:

¹⁷ Կորպուսի պլանավորումը (corpus planning) միտված է կանոնակարգելու և նորմատիվացնելու լեզուն և դրա տարատեսակները մատակարարելով լեզվին հասարակության մեջ կիրառան համար անհրաժեշտ միջոցներ և գործիքներ: See u An Introduction to Sociolinguistics, p. 357:

քում պարսկերենն ամրապնդել է իր կարգավիճակը՝ որպես երկրի պետական լեզու:

ԻԻՀ-ի մնացած լեզուների և խոսվածքների դեպքում կորպուսի պլանավորման մեկնարկային կետ կարող են ծառայել Սահմանադրության մեջ բոլոր լեզուների համար ամրագրված իրավունքները, սակայն դրանց կիրարկման գործընթացը ինքնին ենթադրում է պետական աջակցություն և հետևողական լեզվական քաղաքականության իրականացում:

Հետեղափոխական ԻԻՀ-ի դեպքում վերոնշյալ լեզվական քաղաքականությունը, ելնելով տարածաշրջանային զարգացումներից և արտաքին քաղաքական մարտահրավերներից, չի գտնվել որոշում կայացնող մարմինների ներքաղաքական տեսլականի կիրակետում, ինչի արդյունքում գործընթացը մատնված էր տարերային և ոչ համակարգված ինքնահոսի: Համալսարաններում և զանազան կազմակերպություններին կից ստեղծվում էին քրդերենի լեզվական խմբակներ¹⁸, հրապարակվում էին թերթեր և կազմակերպվում էին քրդերենի գիտական կոնգրեսներ¹⁹: Սակայն տվյալ գործընթացը, չնայած որոշակի դրական նշանակությանը, այրուհանդերձ, սահմանափակ հնարավորություններից ելնելով, չէր կարող.

- հիմնված լինել մեթոդաբանական և լեզվաբանական նույն հիմքերի ու չափանիշների վրա,
- իրականացնել նոր և մասնագիտացված կաղըերի պատրաստման ծրագրեր,
- ունենալ երկարաժամկետ, ծրագրային հեռանկարներ,

- հանգեցնել շոշափելի և հիմնարար արդյունքների ու փոփոխությունների:

Ի լրումն դրա՝ տարբեր համայնքներում և կազմակերպություններում կատարվող տեղային և ոչ փոխկապակված ու ոչ համաձայնեցված կրթական ծրագրերն ու տպագրական գործունեությունը մասնագիտական կայուն բազայի բացակայության պայմաններում սպառնում էր խոչընդոտել լեզվի ստանդարտացման, լեզվական զանազան իրողությունների և ուղղությունների ուսումնասիրման ու բարեկարգման գործընթացին:

Միաժամանակ քննելով իրանցի մի քանի հետազոտողների դաշտային աշխատանքները հանրալեզվաբանության ոլորտում՝ կարևորում ենք այն իրողությունը, որ քրդերի շրջանում շարունակում է գոյություն ունենալ «քրդերենի մեծ պահանջարկ», և նրանք կյանքի զանազան ոլորտներում, սեփական լեզվական միջավայրում նախընտրում են շփվել և հաղորդակցվել քրդերենով²⁰:

Նշված իրողության առկայությունը և հետազա հնարավոր զարգացումներն ու սրացումները հայտնվում են 2013 թվականի նախազահական ընտրությունների թեկնածու Հասան Ռուհանիի և նրա թիմի ուշադրության կենտրոնում՝ հետագայում դառնալով Ռուհանիի նախընտրական ծրագրում զգալի նշանակություն ունեցող էրնիկ քաղաքականության անքակտելի մասը:

Հ. Ռուհանին 2013 թվականի հունիսի 3-ին նախազահական ընտրություններից առաջ իր իրատարակած նախընտրական, ծրագրային 3-րդ հայտարարության մեջ, որը վերնագրված է «Իրանի ամեն վայրն իմ տունն է», անդրադառնում է էթնիկ խմբե-

¹⁸ St. u Sheyholislami J., Kurdish in Iran: A case of restricted and controlled tolerance, pp. 35-39:

¹⁹ St. u նույն տեղում, էջ 31-32:

²⁰ St. u Aliakbari M., Khosravian F., Linguistic capital of Iran: Using official language or mother tongue, Procedia – Science and Behaviour studies, Vol. 98, p. 197:

րի, կրոնների և կրոնական ուղղությունների հետևորդների իրավունքներին: Հատկապես լեզվական քաղաքականության տեսանկյունից կարևորում ենք նախագահի հայտարարության հետևյալ ծրագրային կետերը.

1-ին դրույթ – Խորականության վերացման հույսով Սահմանադրության 3-րդ, 12-րդ, 15-րդ (Եթնիկ և տեղական լեզուների իրավունքների վերաբերյալ հոդվածը – Ա. Գ.), 19-րդ, 22-րդ հոդվածների լիակատար իրականացման համար անհրաժեշտ օրինական կարգավորումների իրականացում:

4-րդ դրույթ – Իրանցիների մայրենի լեզվի (քրդերեն, ազարի, արաբերեն և այլն) պաշտոնապես դասավանդվելը դպրոցներում և համալսարաններում՝ համաձայն Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի:

5-րդ դրույթ – Իրանական եթնիկ խմբերի մշակույթի և գրականության ամրապնդում և նրանց անկման կասեցում՝ իրանական հին ժառանգության և մշակույթի պահպանման նպատակով²¹:

Սակայն Հասան Ռուհանիի նախագահության սկզբնական շրջանում Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի կիրարկմանը միտված որևէ նախաձեռնություն կառավարության ակտիվ մասնակցության և հովանու ներքո չեր նկատվում, ինչի հետևանքով 2014 թվականի հունիսին մի խումբ քուրդ գործիչներ դիմեցին նախագահին բաց նամակով, որի տակ ստորագրեցին մոտավորապես 10 հազար քուրդ քաղաքացիներ՝ հիշեցնելով նախագահին վերջինիս նախընտրական ծրագրի դրույթները՝ մայրենի լեզվի

դասավանդման վերաբերյալ, և պահանջելով դրանց անհապաղ իրականացումը²²:

Լեզվական քաղաքականության ոլորտում նախագահի և կառավարության նախաձեռնություններն ու պետական հովանավորությամբ իրականացվող որոշակի դրական տեղաշարժերը մեծապես հանգում են Ռուհանիի նախագահության երկրորդ կեսի հետ, և դրանց մեկնարկային կետը պետք է համարել 2015 թվականին նախագահ Հասան Ռուհանիի կողմից իրատարակված «Քաղաքացիական իրավունքների հոչակագիրը»: Վերջինիս 101-րդ կետում ամրագրվում է, որ «քաղաքացիներն ունեն իրենց լեզվի կամ տեղական խոսվածքի ուսուցման, կիրառման և դասավանդման իրավունք»²³:

Նախագահի կողմից նախանշված վերոնշյալ քաղաքական գծի ուղղությամբ իրականացված աշխատանքների արդյունքում առանձնանում են երկու որակական կարևոր իրադարձություններ.

1. 2015 թվականի ապրիլին Սահմանադրակի Սալահեդդին Այուբի անվան դպրոցում տեղի է ունենում քրդերենի («Vanay-e kordi») դասագրքի շնորհանդեսը, և դպրոցում մեկնարկում են քրդերենի դասերը²⁴: Դասագրքի կազմման համար հիմք է ծառայել միջնակարգ կրթության շրջանակներում պարսկերենի դասագրքի 6-րդ գլուխը, որը ԻԻՀ կրթության նախարարությունն ան-

²¹ Տե՛ս ստուգական գործառքային հայտարարություն հ. 3՝ Եթնոսների, կրոնների և կրոնական ուղղությունների իրավունքները», http://rouhani.ir/event.php?event_id=63:

²² Տե՛ս ստուգական գործառքային հայտարարություն հ. 3՝ Եթնոսների, կրոնների և կրոնական ուղղությունների իրավունքների հոչակագիրը», http://www.bbc.com/persian/iran/2015/04/150406_144_kurdish_language_textbook, (07.04.2015):

²³ Տե՛ս «Քաղաքացիական իրավունքների հոչակագիրը», <http://media.president.ir/uploads/ads/148214204462093500.pdf>, էջ 12:

²⁴ Տե՛ս ստուգական գործառքային պաշտոնական ուսուցման կախարդանը կոտրվեց», [http://www.irna.ir/fa/News/81575511, \(18.04.2015\)](http://www.irna.ir/fa/News/81575511, (18.04.2015)):

վանել էր «Մայրենի և տեղական գրականություն»²⁵: Պետք է նշել, որ սա քրդերենի առաջին պաշտոնական դասագիրքն է²⁶, որը նաև ազատ վաճառվում էր գրախանութներում, և նախնական գին էր սահմանվել 1700 թումանը²⁷:

2. 2016 թվականից ԻԻՀ Քորդեսթան նահանգում գտնվող համանուն համալսարանում գործում է քրդերենի և քրդական գրականության բաժին: Այն շարունակում է գործել նաև ներկայումս, և ծրագրի դեկավարն է Սեյյեդ Բախրիար Սաջգադին²⁸:

2017 թվականի մայիսի 19-ին ԻԻՀ-ում կայացած նախագահական ընտրությունների արդյունքում նախագահի պաշտոնում վերընտրվեց Հասան Շուհանին: Վերջինս և նրա կառավարությունը ներկայացրին «12-րդ կառավարության ծրագիր և քաղաքականություն» վերտառությունը կրող հայեցակարգային նախագիծը, որի 7-րդ՝ «Գիտության, կրթության և տեխնոլոգիայի ոլորտ» կոչվող բաժնի կրթական ոլորտում իրականացվելիք փոփոխությունների շարքում՝ «Արդար կրթություն» հատվածում, մատնանշվում էին նաև երկրում առկա լեզվական խնդրի ուղղությամբ կատարվելիք քայլերը՝ «ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ երկրի տարրեր շրջաններում բնակվող լեզվի և հասարա-

կական ու աշխարհագրական առանձնահատկությունների վրա հիմնվող կրթության կազմակերպման համար»²⁹:

Եզրակացություն

1. Իրանում քրդերենի ունեցած կարգավիճակի զարգացման և Էվոլյուցիայի գործընթացը պետք է դիտարկել միաժամանակ երկու այլ գործընթացների համատեքսում:

• «իիրանականության», իրանական ազգայնականության և համընդհանուր իրանական ինքնության կերտումը,

• պետության եթնիկ և լեզվական քաղաքականությունը:

2. Վերոնշյալ երկու փոխկապակցված գործընթացները ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական զարգացումների համատեքսում հանգեցրել են քրդերենի կարգավիճակի Էվոլյուցիայի՝ XX դարասկզբին արգելված և ճնշվող լեզվի մեկնարկային կետից հասցնելով XX դարավերջին Սահմանադրությամբ ամրագրված, դասավանդման, մեղիայում կիրառվելու իրավունք ունեցող լեզվի կարգավիճակի:

3. Սահմանադրության 15-րդ հոդվածով ստանալով դասավանդվելու և մեղիայում կիրառվելու իրավունք՝ քրդերենը փաստացիորեն 1979 թվականին մուտք գործեց պետության կողմից իրականացվող լեզվի պլանավորման և լեզվական քաղաքականության կարգավիճակի պլանավորման (status planning) փուլը: Սակայն հաջորդ՝ կորպորատիվ պլանավորման (corpus planning) ու դրան հաջորդող գործնական քայլերի փուլ թևակոխելու գործընթացում պետական նախաձեռնություն և դրական տեղաշարժեր

²⁵ Տե՛ս այս մասին՝ «**ملسم آموزش رسمي زبان کردی در مدارس سفر شکسته**», «**քրդերենի պաշտոնական ուսուցման կախարդանքը կոտրվեց**», [http://www.irna.ir/fa/News/81575511, \(18.04.2015\):](http://www.irna.ir/fa/News/81575511, (18.04.2015):)

²⁶ Հարկ է նշել, որ ըստ պաշտոնական հասորդման՝ դասագիրքը գրված է սորանիվ, ինչը ենթադրում է ոչ սորանիախոս համայնքների շրջանակներում տվյալ դասագրքի կիրարկման անհնարինություն, հետեւաբար նաև քրդերենի դասավանդման խնդրի մասնակի և տեղային լուծում:

²⁷ Տե՛ս հետևյալ գրքի մասին՝ «**کتاب درسی زبان کردی، الگویی برای امورش زبان مادری**», «**քրդերեն դասագրքի հրատարակում՝ մայրենի լեզվի ուսուցման համար նմուշ**», [http://www.bbc.com/persian/iran/2015/04/150406_144_kurdish_language_textbook, \(07.04.2015\):](http://www.bbc.com/persian/iran/2015/04/150406_144_kurdish_language_textbook, (07.04.2015):)

²⁸ Ծրագրի էջը տես համալսարանի էջում՝ <http://www.uok.ac.ir/fa/faculties/literature/departments/kurdish.aspx>:

²⁹ Տե՛ս այս մասին՝ «**12-րդ կառավարության ծրագիր և քաղաքականություն**», հղումը՝ <http://media.dolat.ir/uploads/org/150278587512971400.pdf, էջ 66:>

սկսեցին նկատվել 2013 թվականին ԻԻՀ նախագահ ընտրված Հասան Ռուհանիի կառավարման շրջանում:

4. Հասան Ռուհանիի կառավարման շրջանում քրդերենի դասավանդման խնդրի ուղղությամբ իրականացվող աշխատանքները հանգեցրին երկու անկյունաքարային իրադարձությունների՝ Սաղեզում քրդերենի դասազրքի տպազրություն ու Սալահերդին Այուրի դպրոցում քրդերենի դասերի մեկնարկ (1) և Քորդեսրան նահանգի համանուն համալսարանում քրդերենի և քրդական գրականության բաժնի հիմնում (2): Ի լրումն դրա՝ էթնիկ խմբերի լեզուների դասավանդման խնդիրը տեղ գտավ նաև 2017 թվականին նախագահի պաշտոնում վերընտրված Հասանի Ռուհանիի կառավարության ծրագրում:

5. Հաշվի առնելով ԻԻՀ-ի էթնիկ ոչ միատարր պատկերը և պետական ու պաշտոնական մեկ ընդհանուր լեզվի (lingua franca) առկայության հրամայականը՝ ԻԻՀ-ի քրդերի համար քրդերենի ու պարսկերենի երկեզրկությունն անխուսափելի է, սակայն քրդերի շրջանում մայրենի լեզվի մեծ պահանջարկն ու պահպանման ձգուումը (1), քրդերենի ու պարսկերենի ցեղակից լինելու (2), Սահմանադրությամբ այլ էթնիկ խմբերի լեզվի, այդ թվում՝ քրդերենի համար ամրագրված իրավունքների, դրանց ուղղությամբ պետության կողմից իրականացվող որոշակի աշխատանքների առկայության (3) իրողությունները թույլ են տալիս կանխատեսել, որ ԻԻՀ-ում քրդերենի նկատմամբ չկա առկախված և հետևականորեն իրականացվող ասիմիլացիայի վտանգ և քաղաքականություն:

**Վաերաս Պետրոսյան, պ.գ.թ., դրցենու,
ԵՊՀ ՀՀ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ,
ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ**

ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆ ՈՒ ՔՐԴԵՐԻ ԱՍԽԱՒԼԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆ ԱԴՐԲԵԶԱՆՈՒՄ

Բանալի բառեր - Քուրդիստանի ռեզիլիալ կառավարություն (ՔՌԿ), «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ կամ РКК):

Ключевые слова: Региональное Правительство Курдистана (Рег.ПК), Рабочая партия Курдистана (РПК).

Key words: Kurdistan Regional Government (KRG), «Kurdistan Workers' Party» (KWP or PKK).

ԸՆԴԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ներկայացվող վերլուծական հոդվածում դիտարկվում են Աղրբեջանի քրդական համայնքի առանձնահատկություններն ու «աղրբեջանցի քրդերի» ասիմիլացման գործընթացը:

Քրդական բնակչության տեղաբաշխումն Աղրբեջանում

Քրդական բնակչությունն Աղրբեջանում կոմպակտ չէ, այլ ցրված հիշյալ հանրապետության տարբեր հատվածներում¹:

Ներկայումս Աղրբեջանի քրդերը բնակվում են Ղարաբաղի՝ աղրբեջանական վերահսկողության տակ գտնվող որոշակի բնակավայրերում (գերազանցապես Աղջաբեղի շրջան, որտեղ, որո-

¹ Քրդերն ավանդաբար բնակվել են Աղրբեջանի արևմտյան շրջաններում:

շակի պնդումների համաձայն, ներկայում ապրում է Աղրբեզանի քրդերի 80 %-ը)², Գյանջային (Գանձակ, Կիրովաբադ) հարակից մի շարք գյուղերում³, Նախիջևանի Ինքնավար հանրապետության տարածքում (Սաղարակում՝ Հեյդարաբադ, Զուլֆայում՝ Թեյվազ ավաններում, և Շարուրում՝ Դերեքենդ (Դարյաքենդ) գյուղում): Մեծաթիվ քրդական բնակչություն կա նաև մայրաքաղաք Բաքվում⁴:

Ինչ վերաբերում է Նախիջևանի քրդերին, ապա քրդական բնակչությունը Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում մշտապես առանձնացել է իր բարձր կրթական մակարդակով, իսկ մշակութային տեսանկյունից ավելի մոտ է եղել Հայաստանի քրդերին: Սակայն Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում ապրող քրդերի զգալի մասը ձուլման է ենթարկվել: 1937 թվականին Ստալինի ժողովուրդների բոնի տեղահանության զոհ դարձան նաև Աղրբեզանի քրդերը: Հետևաբար, դեռ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Նախիջևանում հաստատված քրդերի մեծամասնությունը տեղահանության արդյունքում ար-

տաքավեց Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունից՝ վերաբնակեցվելով Կենտրոնական Ասիայում (Ղազախստանում և Սիցին Ասիայում): Փաստացի շուրջ 20 հազար քրդեր էին շարունակում ապրել Նախիջևանում 1980-ական թվականների վերջերին, սակայն նրանց զգալի մասը, քաղաքական և տնտեսական պատճառներից ենելով, Ռուսաստանի Դաշնություն ու Կենտրոնական Ասիա տեղափոխվեց արդեն 1990-ական թվականների ընթացքում ու դրանից հետո⁵:

Թեև աղրբեզանցի փորձագետներն ու լրագրողները, բնականաբար, պնդում են, որ «տեղացի քրդերը մշտապես լավ հարաբերությունների մեջ են եղել աղրբեզանական մեծամասնության հետ», այնուամենայնիվ, ընդունում են, որ «հիմա, եթե նրանք (աղրբեզանաբնակ քրդերը -Վ. Պ.) ցրված են երկրի 60 բնակավայրերով ու քաղաքապետարաններով, իրենց ավելի օտարված և իրենց սեփական ուժերին թողնված են զգում»⁶:

Ավելին, «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ-ի/PKK-ի) հետ կապերի ու համագործակցության մեջ մշտապես մեղադրվող աղրբեզանահպատակ քրդերը նույնիսկ իրենց նոր բնակավայրերում չեն կարող վստահորեն նայել ապագային⁷:

² Ст. и Юнусов А., Этнический состав Азербайджана (по переписи 1999 года), Институт этнологии и антропологии РАН (http://www.iea.ras.ru/topic/census/mon-yunus_mon2001.htm), Демоскоп Weekly, №183–184 (20 декабря 2004-9 января 2005), <http://www.webcitation.org/61Dmq7bcg>:

³ Ст. и Иванов С., Судьба советских курдов, "Восток", № 6, 2014 год-<http://www.kurdistan-post.eu/ru/sudba-sovetskih-kurdov>:

⁴ Ст. и Гафарлы О., Курдская диаспора на Южном Кавказе и его связи с террористической организацией – РПК, 07.05.2013-<http://www.bilgesam.org/ru/incele/1-593/-ru/#.VMi4yGiUeII>:

Քրդերի նախիջևանյան հատվածի հետ կապված՝ հիմնականում նշվում է, որ ներկայում Աղրբեզանում քրդերը բնակվում են Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Սաղարակի շրջանում, մասնավորապես շրջկենտրոնում՝ Զուլֆայի շրջանի Թեյվազ և Շարուրի շրջանի Դարյակենդ գյուղերում: Ст. и Малочисленные народы Азербайджана, Azerbaijans.com http://azerbaijans.com/content_17-03_ru.html:

⁵ Аскеров Г. (Hejarê Şamil), Курдская диаспора в странах СНГ,- kurdist.ru (10 февраля 2008 г.) http://www.kurdist.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=31&change_sifir=Kelmscott&change_font=small:

⁶ Rauf Orujev Azerbaijan: Kurds Targeted Again,- Institute for War & Peace Reporting (11 Apr 2003) <https://www.iwpr.net/global-voices/azerbaijan-kurds-targeted-again>:

⁷ Ст. и նույն տեղում:

Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում իրականացված մարդասեամարի տվյալները

Թե՛ խորհրդային, թե՛ հետխորհրդային Աղրբեջանում իրականացված մարդահամարների արդյունքները (առնվազն ազգային փոքրամասնությունների առնչությամբ) մանիպուլացվել են՝ ի հայտ բերելով մի շաբթ հարցեր:

Դեռ 1926 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Աղրբեջանական ԽՍՀ-ում ապրող ավելի քան 41 հազար (41193) «աղրբեջանցի քրդերը» կազմում էին Աղրբեջանի բնակչության 1,8 %-ը⁸: Ըստ որում՝ նրանց գերակշիռ մասը գյուղաբնակներ էին (40920): Եզրիների թիվն Աղրբեջանում 1926 թվականի դրությամբ աննշան էր (23):

1930-ական թվականներից սկսած՝ Աղրբեջանի պաշտոնական տվյալներում քրդերի թվաքանակը գնալով նվազում կամ նվազեցվում էր: 1937 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Աղրբեջանական ԽՍՀ քրդական բնակչությունը կազմում էր շուրջ 11 հազար մարդ, իսկ ընդամենը երկու տարի անց՝ 1939 թվականին, նշվում էր, թե «աղրբեջանցի» ավելի քան 6 հազար (6005) քրդերը կազմում են Աղրբեջանի բնակչության 0,2 %-ը⁹: Հետագա մի շաբթ փոփոխական տվյալներից հետո (1959 թ.)

⁸Տե՛ և Վсесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам республик СССР: Закавказская СФСР/Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, 495-496 (23 января - 5 февраля 2012), <http://www.webcitation.org/65BNvAVO7>:

⁹Ըստ որում՝ 1939 թվականի հունվարին անցկացված համամիութենական մարդահամարն իրականացվում էր 1937 թվականին անցկացված, սակայն խոտանված մարդահամարի փոխարեն: Եթե 1937 թվականին հաշվարկվել էր միայն առկա բնակչությունը, ապա 1939 թվականին թե մշտական, թե առկա բնակչությունը:

1,5 հազար քուրդ (1487)¹⁰, իսկ 1970 թ.՝ մոտ 5,5 հազար (5488)¹¹, քրդերն արդեն կազմում էին Աղրբեջանի բնակչության ընդամենը 0,1 %-ը: Իսկ արդեն 1979 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն¹²՝ Աղրբեջանական ԽՍՀ-ում քրդական բնակչությունն կազմում էր 5676 մարդ:

Որոշակի աճն արձանագրվեց միայն տասը տարի անց. 1989 թվականին անցկացված ԽՍՀՄ մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Աղրբեջանական ԽՍՀ քրդական բնակչությունն արդեն կազմում էր ավելի քան 12 հազար (12 226)¹³:

Հետխորհրդային շրջանում Աղրբեջանում անցկացվեց երկու մարդահամար՝ 1999 և 2009 թվականներին: 1999 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Աղրբեջանում ապրում էր 13,1 հազար քուրդ (0.2 %)¹⁴: Իսկ արդեն 2009 թվականի մարդա-

¹⁰Տե՛ և Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР: Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, № 495-496 (23 января - 5 февраля 2012), <http://www.webcitation.org/65BNxMgUg>:

¹¹Տե՛ և Всесоюзная перепись населения 1970 года. Национальный состав населения по республикам СССР: Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, № 495-496 (23 января - 5 февраля 2012), <http://www.webcitation.org/65BNyqKHA>:

¹²Տե՛ և Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по республикам СССР: Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, № 473 – 474 (15 - 28 августа 2011), <http://www.webcitation.org/61Dmp8Oa9>:

¹³Տե՛ և Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР: Азербайджанская ССР, Демографические показатели по 15 новым независимым государствам, Демоскоп Weekly, № 473 – 474 (15 - 28 августа 2011), <http://www.webcitation.org/61DmrC1qp>:

¹⁴Տե՛ և Юնոսов А., Էթնիկական կազմ Ազերբայջանում (1999 թվականի դրությամբ), <http://demoscope.ru/weekly/2004/0183/analit05.php>, Ս. 10, Տարբական կազմ Ազերբայջանում (2009 թվականի դրությամբ), <http://demoscope.ru/weekly/2009/0183/analit05.php>, Ս. 10:

համարի արդյունքում նշվում էր նոր տվյալ՝ 6.1 հազար (0.07 %)¹⁵: Սակայն փորձագիտական որոշակի հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Աղրբեջանում քրդական բնակչությունն առնվազն 50-60¹⁶ կամ 70¹⁷ հազարի սահմանագծում է: Արևմտյան քրդագետների կողմից այդ թիվը նույնիսկ հասցվում է 150 հազարի¹⁸: Մինչդեռ քրդական ու քրդամետ որոշ կայքերում այդ թիվն առնվազն 200 հազարից¹⁹ հասցվում է 240 հազարի²⁰:

Ինչ վերաբերում է Աղրբեջանի քրդերի նախիջևանյան հատվածին, ապա 2018 թվականի մարտի դրությամբ քրդերը կազմում էին Նախիջևանի բնակչության (453 հազար)²¹ շուրջ 0.6%-ը:

¹⁵ Տե՛ս Աղրբեջանի էթնիկ կազմը՝ ըստ 2009 թվականի մարդահամարի տվյալների, <http://www.webcitation.org/65Bh6vFLe>, <http://pop-stat.mashke.org/azerbaijan-ethnic2009.htm>, տե՛ս նաև Թhalinin milli tərkibi ilə bağlı ən sonuncu statistika açıqlandi.-Modern.az (14.07.2011) <http://modern.az/articles/15550/1/#gsc.tab=0>:

¹⁶ Այն միասին, որ քրդական բնակչությունն Աղրբեջանում էականորեն գերազանցում է պաշտոնական տվյալներում նշվող թվային տվյալները և առնվազն կազմում է 50-60 հազար, իր հետազոտության մեջ նշում է նաև Ա. Յունուսը: Տե՛ս և Յոնսով Ա., Этнический состав Азербайджана (по переписи 1999 года), Институт этнологии и антропологии РАН (<http://www.iea.ras.ru/topic/census/mon/yunus-mon2001.htm>), Демоскоп Weekly, №183-184 (20 декабря 2004-9 января 2005), <http://www.webcitation.org/61Dmq7bcg>:

¹⁷ Տե՛ս Կурды жалуются на притеснения в Азербайджане, ИА REGNUM (29 июня 2011) - <https://regnum.ru/news/1420159.html>:

¹⁸ Տե՛ս David McDowall, The Kurds: A Nation Denied (Minority Rights Publications), London 1992, p. 125:

¹⁹ Տե՛ս Վելիև Ա., Курдская проблема в Азербайджане: угроза безопасности или очередная игра?, http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-02/13.velievru.shtml, տե՛ս նաև The Kurds:- A to Z of Azerbaijan, Free Azerbaijan Travel Brochures-www.azerb.com, <http://www.travel-images.com/az-kurd.html>:

²⁰ Главной проблемой курдов Азербайджана остается нагорно-карабахский конфликт, считают представители общинны (5.03.2013) <http://grozniy.bezforma-ta.com/listnews/kurdov-azerbajdzhana-ostaetsya-nagorno/9946250/>:

²¹ Տե՛ս "Naxçıvan əhalisinin sayı açıqlandi" Islamazeri.com (23.03.2018), <http://www.islamazeri.com/naxcivan-ehalisinin-sayi-aciqlandi--23248.html>:

Լեզուն և կրոնը

Աղրբեջանի քրդերը կուրմանջիախոս են, թեև նրանց գերակշիռ մասը կամ առնվազն կեսը չի տիրապետում մայրենի լեզվին: Աղրբեջանցի հետազոտողների կարծիքով՝ խնդիրն այն է, որ իրենց բնակեցրած տարածքներում քրդերը երբեք մեծամասնություն չեն կազմել, այլ գերիշխել են աղրբեջանցիները: Մասնավորապես Ա. Յունուսը այս առիթով նշում է. «Դեռ XX դարի սկզբներին քրդերը նույնիսկ կենցաղում աղրբեջաններենն էին գործածում, արդյունքում նրանց շրջանում արագ էր ընթանում աղրբեջանացման գործընթացը: 1999 թվականի մարդահամարը ցույց տվեց, որ քրդերի միայն 48,9 %-ն էր նշել քրդերենն իբրև մայրենի լեզու: Սա Աղրբեջանի ժողովուրդների շարքում ուկրաինացիներից հետո վատագույն ցուցանիշն է, որը մեծ մասամբ բացատրվում է քրդերի ասիմիլացման փաստով»²²:

Աղրբեջանի քրդերի գերակշիռ մասը շիադավան մուսուլմաններ են: Հիշյալ իրողությունը նրանց աղրբեջանցիների հետ մերձեցնող գործոն է: Սա թերևս որոշակի առանձնահատկություն է տալիս Աղրբեջանի քրդերին, քանզի ընդհանուր առմամբ աշխարհում ապրող քրդերի մեծ մասը սուննիականության շահիական դպրոցի հետևորդներ են:

Թե՛ մուսավաթական, թե՛ խորհրդային ու հետխորհրդային Աղրբեջանում քրդերի ասիմիլացման իրողությունը արձանագրվել ու վկայակոչվել է ինչպես մարդահամարների և վիճակագրական այլ տվյալների վերլուծություններում, այնպես էլ ազ-

²² Յոնսով Ա., Этнический состав Азербайджана (по переписи 1999 года), <http://demoscope.ru/weekly/2004/0183/analit05.php>, տե՛ս նաև Իнститута этнологии и антропологии РАН (12.03.01), http://www.iea.ras.ru/topic/census/mon/yunus_mon-2001.htm, <http://demoscope.ru/weekly/2004/0183/analit05.php>:

գազրագետ-քրդագետների գիտահետազոտական աշխատանքներում: Հիշյալ իրողության կապակցությամբ նշվում են որոշակի օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներ:

• Կարևորագույն իրողությունների շարքում են քրդերի դեմ հետապնդումներն ու քրդերենի և քրդական ինքնության ծաղրումն ու մերժումը, որոնք հատկապես ցայտուն էին դրսևորվում մուսավաթական և խորհրդային Աղրբեջանի շրջանում, իսկ ներկայումս շարունակվում են քողարկված ձևով:

• Թյուրքերեն լեզուն տարածելու և ազգային փոքրամասնություններին (այդ թվում՝ և քրդերին) պարտադրելու քաղաքականությունը: Ըստ Եության, «օրինականացվում էր մի իրավիճակ, համաձայն որի՝ թյուրքերենը՝ որպես գերիշխող լեզու, վերածվում էր «բաց» լեզվի (asık dil) ոչ միայն այն իմաստով, որ այն հասկանալի էր ողջ բնակչությանը, այլև, ինչպես մենք ենք կարծում, այն պատճառով, որ քրդերը մայրենի լեզվով՝ քրդերենով, կարող էին խոսել իրենց շրջապատում, մի լեզվով, որն անհասանելի ու «փակ» լեզու էր շրջապատող բնակչության մեծամասնության համար»²³: Սա, մի կողմից, «բնականաբար ուժեղացնում էր քրդերի ասիմիլացումը, սակայն միաժամանակ և ամրապնդում քրդերի ինքնամփությունը...»²⁴:

Աղրբեջանում քրդերի ձուլման ակնհայտ գործընթացի կապակցությամբ աղրբեջանցի պատմաբան Ա. Աբասովը դեռ 1989 թվականին այն տեսակետն էր զարգացնում, որ «Աղրբեջանի քրդերի բնական ձուլման տեսական ընթացքն իր ավարտի փուլն է թևակոխել դեռևս XIX դարավերջին: Դա պայմանավորված է այն

հանգամանքով, որ Անդրկովկասի տարածքում քրդերն իրենց դավանանքով (մուտքամաններ), տնտեսվարման ավանդական եղանակներով (ոչխարաբուծություն) շատ ավելի մոտ են աղրբեջանցիներին: Ներկայումս, փաստորեն, քրդերն աղրբեջանցիներից չեն տարբերվում կենցաղով ու մշակույթով»²⁵:

Այսպիսով՝ աղրբեջանցի փորձագետները մի կողմից պնդում են, որ քրդերի ձուլման, թերևս «թյուրքացման» գործընթացն «իր ավարտի փուլն է թևակոխել» նախքան «Աղրբեջան» անվան ներքո պետության ստեղծումը, և ընդունում են, որ քրդերի ձուլումը «տեսական ընթացք» է ունեցել, իսկ մյուս կողմից այդ «գործընթացը» համարում են «բնական»: Սակայն զույգ իրողություններ եւ ծառայեցվում են մեկ նպատակի. «...նախ, փորձում են «գիտականորեն հիմնավորել», որ Աղրբեջանում փոքրաթիվ ազգերի ձուլման գործընթացն օրինաչափ երևույթ է, տվյալ տարածքում մեծաթիվ ու փոքրաթիվ ազգությունների բնականոն զարգացմանը հատուկ երևույթ, իսկ մյուս կողմից...՝ մերժել այն իրողությունը, որ Աղրբեջանում փոքր ազգերի ձուլումը չի իրականացվել նախապես մշակված ծրագրով՝ բռնությամբ ու հալածանքով»²⁶: Սակայն կամա թե ակամա այդ իրողությունն ակնհայտ է դառնում: Մասնավորապես իրենք իսկ՝ աղրբեջանցի փորձագետները, նշելով, որ Աղրբեջանն աշքի է ընկնում առանձին էթնիկ խայտարետությամբ, հաստատում են, որ վերջիններիս թվակազմը «դժվար է որոշել, քանի որ նրանցից շատերը, կենցաղում պահպանելով իրենց ազգային լեզուն, իրենց աղրբեջանցի փորձագետները, նշելով,

²³ Տե՛ս Բյուլեն Ա., Ազերբայջանские курды: Лачин, Кельбаджар, Нахкрай: Заметки, Азербайджанский Государственный Научно-Исследовательский Институт, Отделение Востока, Баку, 1932, с. 72:

²⁴ Նույն տեղում:

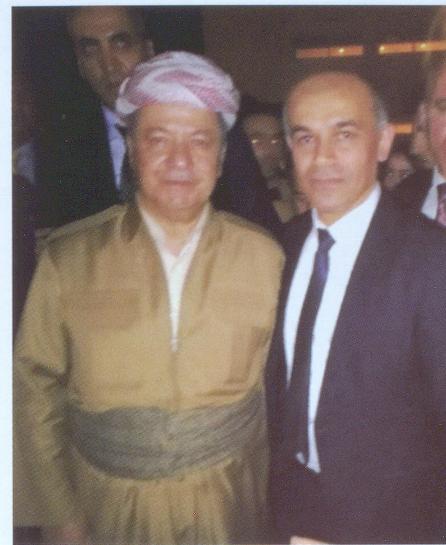
²⁵ Մեջբերումը համաձայն՝ Խոջաբեկյան Վ., Ցեղասպանությունը և հայքափությունը Աղրբեջանում (1918-1990-ական թթ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2005, № 1, էջ 23, տե՛ս նաև «Կոմմունիստ Ազերբայջան», 1989, № 2, ս. 86:

²⁶ Նույն տեղում:

մապատասխանաբար գրանցված են անձնագրերում և մարդահամարներում»²⁷:

Իրավիճակը չփոխվեց նաև հետխորհրդային ժամանակաշրջանում: Ռադիոհաղորդումների ու թերթերի հրատարակման²⁸ միջոցով Աղրբեջանի քրդերը փորձում են պահպահել քրդական մշակույթը, սակայն գնալով ավելի քիչ ընտանիքներ են այսուհետ մտահոգվում սովորեցնել մայրենի լեզուն իրենց երեխաներին: Աղրբեջանի քրդերի հայտնի հասարակական գործիչ Շամիլ Ասկերովը, ով հաճախ էր ձանապարհորդում Աղրբեջանի քրդական համայնքի բնակավայրերով, իր կյանքի վերջին տարիներին նշում էր, որ Աղրբեջանում քրդերի ընտանիքների ավելի քան 50 %-ն աղրբեջաներեն են խոսում միմյանց հետ²⁹:

Սակայն հիշյալ պնդմանը համակարծիք չեն աղրբեջանցի մասնագետները: Մասնավորապես աղրբեջանցի ազգազրագետ Ալիադա Մամեդովը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում. «Աղրբեջանի քրդերի կյանքում մեծ տեղ ունի աղրբեջաներենը, որից նրանք օգտվում են ոչ միայն աղրբեջանցիների, այլև միմյանց հետ շփումների ընթացքում: Քրդերենը ներկայումս պահպանվում է միայն ավագ սերնդի որոշակի հատվածի շրջանում»³⁰:

Վահրամ Պետրոսյանը
Քուրդիստանի նախագահ
Մասուդ Բարզանու հետ
(2018)

Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարության փոխվարչապետ Զուրաբ
Թալարանին և Վահրամ Պետրոսյանը

²⁷ Մեջբերումը համաձայն՝ Խոջաբեկյան Վ., Ցեղասպանությունը և հայարափությունը Աղրբեջանում (1918-1990-ական թվականներ), «Պատմա-քանասիրական հանդես», 2005, № 1, էջ 23), տե՛ս նաև «Կոմմունիստ Ազերբայդյան», 1989, № 2, է. 86:

²⁸ Ժամանակ առ ժամանակ Աղրբեջանի քրդական թերթերը («Դննդեք քուրդ», «Դիպլոմատ») փակում են ֆինանսական դժվարությունների պատճառով կամ անմիջականորեն աղրբեջանական կառավարության կողմից:

²⁹ Rauf Orujev Azerbaijan: Kurds Targeted Again,- Institute for War & Peace Reporting (11 Apr 2003) <https://www.iwpr.net/global-voices/azerbaijan-kurds-targeted-again>.

³⁰ Мамедов А., Некоторые аспекты современной этнической ситуации в Азербайджане, «Центральная Азия и Кавказ», № 5 (6), 1999, с. 56.

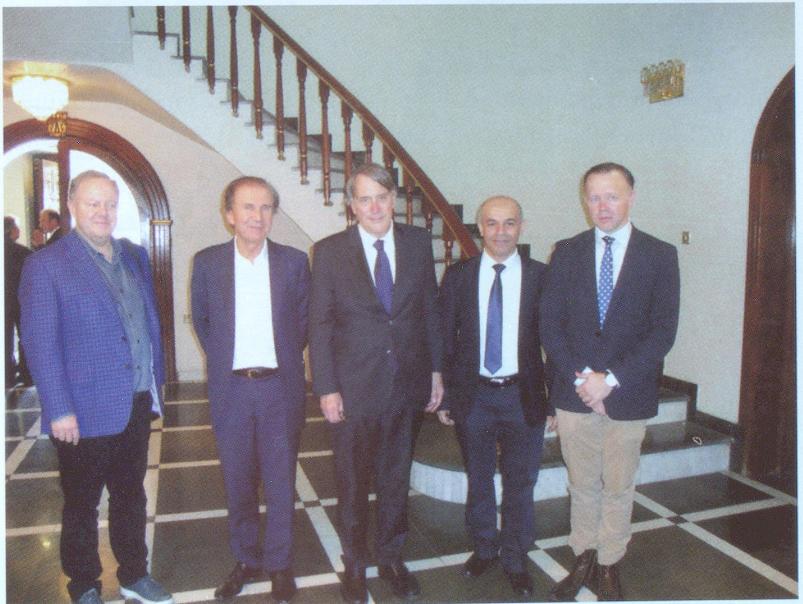
ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ Վահրամ Պետրոսյանը քուրիշական ռեգիոնալ կառավարության արտաքին հարաբերությունների դեպարտամենտի ղեկավար (արտաքին գործերի նախարար) Ֆալլահ Մուստաֆայի հետ հանդիպման ընթացքում
(Երբիլ, 2017)

Վահրամ Պետրոսյանը և ՔՀՄ քաղյուրոյի նախագահ Մալլահ Բախտիարը
(Սուլեյմանիե, 2016)

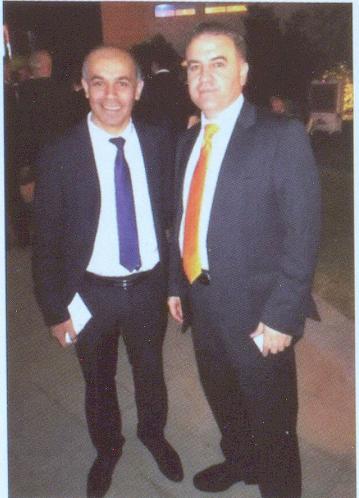
Վահրամ Պետրոսյանը «Քուրիշական հայրենասիրական միության»
(ՔՀՄ) խոսնակ Սահի Փիրեի հետ

Քրենդան Օ'Լերին, Քենդալ Նեզամը, Փիքը Գալբրայը, Վահրամ Պետրոսյանը և Գարեթ Մանսֆիլդը (Երբիլ, 2017)

Իրաքի արտաքին գործերի և ֆինանսների նախկին նախարար
Հոշյար Զաքարին, Վահրամ Պետրովյանը և ՔՀՄ խոսնակ Սադի
Փիրեն (Երբիլ, 24.09.2017)

Վահրամ Պետրովյանը և ՔԴԿ
խոսնակ Հեմն Հավրամին

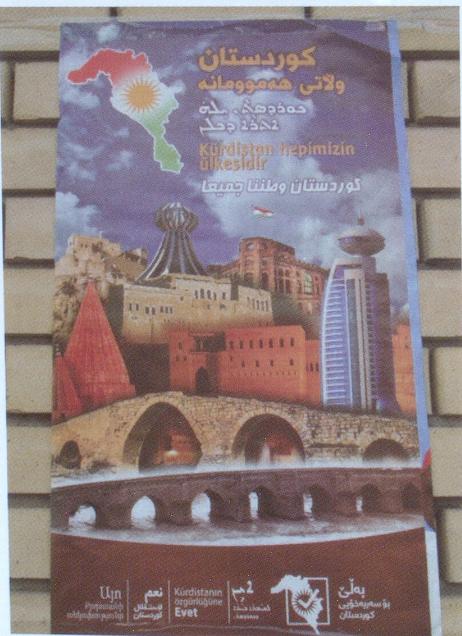
Վահրամ Պետրովյանը և Ո-Դ-ում ՔՌԿ ներկայացուցիչ Խոշավի
Բաբաջրը

Հանդիպում եզրիների հոգևոր առաջնորդ Բաբաշեյխի հետ (2018)

Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի օրը (Էրբիլ, 25.09.2017)

2017 թվականի
սեպտեմբերի 25-ի
անկախության հանրաքվեի
գովազդային
պատառներից

Աղբյուջանի քրդերին նվիրված մի շարք աշխատություններ

Իրանի Խոլամական Հանրապետության քարտեզը
ըստ լեզվակիրների տեղաբաշխման

Սուլեյմանիեի միջազգային օդանավակայանը (2015)

Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեի օրը Աղրբեզանում կազմակերպված բողոքի ցույցերն Իրաքի թուրքումանների մասնակցությամբ (25.09.2017)

Աղրբեզանում քրդերի ասիմիլացման խնդրի վերաբերյալ հետաքրքիր տեսակետ է զարգացնում Անար Վալիսն իր «Քրդական խնդիրն Աղրբեզանում. անվտանգության սպառնալիք, թե՛ հերթական խաղ» հոդվածում: Քրդական իրողությունների վերջինիս մեկնումն անշափ կարևոր է հիշյալ խնդրում աղրբեզանական ընկալումը հասկանալու տեսանկյունից: Նշված իրողությունը լիովին ընկալելու համար մեջբերենք Վալիսի խոսքերը. «...Ըստ որոշ աղբյուրների՝ Աղրբեզանում այսօր մոտ 200 հազար քրդեր են ապրում, որոնցից միայն 10 հազարն են տիրապետում մայրենի լեզվին: Ըստ որում՝ հանրապետության քաղաքացիներից շատերը նույնիսկ չեն կասկածում, որ իրենք քուրդ են, քանի որ ոչ իրենք, ոչ էլ իրենց ծնողները չեն տիրապետում մայրենի լեզվին:

Օտարերկրացի բազմաթիվ հետազոտողներ այս իրավիճակը բացատրում են այն փաստով, որ երկար ժամանակահատվածի ընթացքում Աղրբեզանի իշխանությունները ձգտել են ասիմիլացնել քրդական բնակչությանը: Սակայն դժվար է ընդունել նմանատիպ պնդումները: Իհարկե, Աղրբեզանում քրդերից շատերն իրենց դասում են աղրբեզանցիների շարքին, սակայն ամենին ոչ այն պատճառով, թե վախենում են իրենց հանդեպ բացասական վերաբերմունքից: Խորհրդային տարիներին նոմենկլատուրային տեղեր էին զբաղեցնում, և հիմա էլ զբաղեցնում են բոլոր ազգերի ու էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ հայերը^(*), լեզգիները, ոուսները, քրդերը և այլն: Փաստն այն է, որ Աղրբեզանի քրդերը, որոնք, ինչպես մենք արդեն նշել ենք, արդեն երկար ժամանակ են ապրում այս տարածքում, էականորեն տարբերվում են Թուրքիայի, Իրաքի, Սիրիայի և Հայաստանի քրդերից: Նրանք կրում են աղրբեզանցիների բազմաթիվ հատկանիշներ, նաև ավանդույթները, մշակույթը, մտածելակերպը, բնավորությունը: Եվ նույնիսկ մարդարանական տեսանկյունից հանրապետության

քրդերը շատ քիչ են տարբերվում աղրբեջանցիներից: Բացի այդ՝ պետք է նաև հաշվի առնել, որ խորհրդային ժամանակներում Աղրբեջանը չկը կարող վարել անկախ ներքին քաղաքականություն:

Նույնիսկ եթե քրդերին փորձեին ասիմիլացնել (Ճուլել, ուժացնել - Վ. Պ.), ապա այդ քաղաքականության «հայրերը» կլինեին ոչ թե Աղրբեջանի դեկավարները, այլ մուկովյան պաշտոնատար անձինք: Դժվար է պատկերացնել, որ Միր-Զաֆար Բաղդիրովը՝ Աղրբեջանի 1930-ական թվականների դեկավարը, կհամարձակվեր իր սեփական նախաձեռնությամբ, առանց Ստալինին հաշվի առնելու, վերացնել Քուրդիստանի օկրուզը և սկսել քրդերի ձուլումը: Այստեղ խոսք կարող է գնալ միայն բնական ձուլման մասին»³¹: Հեղինակի փաստարկները չեն համապատասխանում իրականությանը. Քուրդիստանի օկրուզի լուծարումը չի առնչվում Միր-Զաֆար Բաղդիրովի գործունեությանը: Անվիճելի են նաև Կենտրոն-պերիֆերիա հարաբերությունների շրջանակներում Աղրբեջանի՝ Կենտրոնից ցանկալի որոշումներ կորզելու հմտություններն ու Աղրբեջանում քրդերի ասիմիլացման ծրագրի իրազործումը: Ասիմիլացումը միանշանակ բացասական իրողություն է: Սակայն ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ իրենք՝ աղրբեջանցի մտավորականներից շատերն ու նույնիսկ աղրբեջանցի քրդերից ումանք, ձգտում են շրջանառության մեջ դնել այն տեսակետը, թե պետք է տարբերակել կամավոր և բռնի

ասիմիլացումները՝ կամավոր ասիմիլացումը միանշանակ դիտարկելով որպես բնականոն ու «բնական» իրողություն³²:

Թեև Աղրբեջանի նախագահ Իլիամ Ալիևը բազմիցս հայտարարել է, որ Աղրբեջանը «հանդուրժողականության մոդել»³³ հանդիսացող մի երկիր է, որտեղ ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը երկրի կառավարության առաջնային խնդիրներից է, երկրի քրդական համայնքի որոշակի հատվածը մտահոգված է թե՝ ազգային փոքրամասնությունների (մասնավորապես քրդերի) նկատմամբ անհանդուրժողականության մթնոլորտի աճով, թե քրդերի՝ որպես ինքնուրույն էթնիկ միավորի անհետացման վտանգով:

2011 թվականի հունիսի 29-ին Բաքվում կայացած մամլո ասուլիսի ընթացքում քրդական «Դիպլոմատ» թերթի գլխավոր խմբագիր Թահիր Սուլեյմանովը հանրությանը ներկայացրեց Աղրբեջանում բնակվող քրդերի դիմումը նախագահ Իլիամ Ալիևին: Դիմում-հայտարարության մեջ մասնավորապես ասվում էր.

³¹ Մեջքերումը համաձայն՝ **Վելիև Ա.**, Կորդսկая проблема в Азербайджане: угроза безопасности или очередная игра?, http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-02/13.velievru.shtml:

³² Մասնավորապես խոսելով Աղրբեջանի քրդերի մայրենի լեզվին շտիրապետում մասին՝ ազգությամբ քուրդ Աղալիաթ Խաչիմովը Ռաուիք Օրուջիքի հետ գրուցում նշում է հետևյալը. «Իմ հայրը ինձ ասել է, որ մեր նախնիները Ղարաբաղ են տեղափոխվել Էրանական Քուրդիստանից մոտ 200 տարի առաջ, եթե նրանք բոլորն էլ պարսկերեն էին խոսում: Հիմա կ մենք բոլոր աղրբեջաներեն ենք խոսում: Դրանում ոչ մի սխալ բան չկա, բանի դեռ ոչ ոք չի ստիպում մեզ սովորել այն»: Rauf Orujev Azerbaijan: Kurds Targeted Again,- Institute for War & Peace Reporting (April 11, 2003) <https://www.iwpr.net/global-voices/azerbaijan-kurds-targeted AGAIN:> Վերոհիշյալ տեսակետն իր մեջ երկու ուղերձ է պարունակում. առաջին՝ հիմնավորել կամավոր ասիմիլացման վարկածը, երկրորդ՝ շեշտել Ղարաբաղ տեղափոխվելու իրողությունը:

³³ Տե՛ս՝ Azerbaijan: A Model Of Tolerance, President Says, Radio Free Europe/Radio Liberty (April 07, 2011), https://www.rferl.org/a/azerbaijan_model_of_tolerance_aliyev_says/3550444.html:

- Աղրբեջանում քրդերը՝ որպես ժողովուրդ, «ոչնշացման» սպառնալիքի առջև են կանգնած, հետևաբար անհրաժեշտ է նրանց համար «ստեղծել դպրոցներ, թատրոններ, ազգագրական խմբեր և մշակութային քարոզություն իրականացնել հեռուստաալիքներում»:

- Աղրբեջանի խորհրդարանում քրդերը ներկայացված չեն, ինչը ցույց է տալիս «այս ազգի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը»:

- «Աղրբեջանում ապրող քրդերի շրջանում այն կարծիքն է ձևավորվել, որ իրենց ծագումը պետք է թաքցնեն, քանի որ դա կարող է բացասական հակագդեցություն առաջ բերել»:

- «Այլ ազգերի պես մենք (քրդերը -Վ. Պ.) նույնպես ազգային լեզվով դպրոցների, նորմալ մշակութային տարածության կարիքն ունենք, ինչը կկանխեր քրդերի՝ որպես ինքնուրույն էթնիկ միավորի անհետացումը»³⁴:

Աղրբեջանում ոչ կոմպակտ ապրող քրդերի ձուլման գործընթացն ու վերջինիս բարձր տեմպերն անհերքելի իրողություն են, և Աղրբեջանում գործող գրեթե բոլոր՝ ՔՌԿ-ամետ³⁵ և ՊKK-ամետ քրդական կառույցներն իրենց առաջնահերթ խնդիրն են համարում քրդական ինքնության պահպանումը:

³⁴ Курды жалуются на притеснения в Азербайджане, ИА REGNUM (29 июня 2011), <https://regnum.ru/news/1420159.html>.

³⁵ Քուրդիստանի ռեգիոնալ կառավարություն (ՔՌԿ, անգլերեն՝ Kurdistan Regional Government-KRG) համարական անվանմամբ կոչվում են Իրաքյան Քուրդիստանի օրենսդիր, գործադիր և դատական մարմինները՝ որպես մեկ ամբողջություն: Ներկայումս ՔՌԿ անմիջական վերահսկողության ներքո գտնվող տարածքները կազմում են շուրջ 40 հազ. կմ²: Էրբիլի և Բաղդադի միջև կան տարածքային վեճեր: Եթե դրանք կարգավորվեն ՔՌԿ-ի օգտին, ապա նրա վերակած տարածքը կլրկնապատկվի:

Եթե Աղրբեջանի քրդերին մտահոգում է ինքնության կորստի վտանգը, ապա երկրի ազգայնականներին, ընդհակառակը՝ ազգային փոքրամասնությունների «սպառնալիք հանդիսացող» ներկայացվածությունը երկրի օրենսդիր և գործադիր մարմիններում: Մասնավորապես Աղրբեջանում որոշակի ցնցում առաջ բերեց հայտնի քաղաքագետ Զումշուդ Նուրիխի թուրքական «Հյուրիյեթ» թերթին տված հարցազրույցը, որտեղ նա նշում էր, թե աղրբեջանական կառավարության կազմում 21 %-ը քրդեր են, իսկ 19 %-ը՝ հայեր³⁶:

³⁶ Այս խնդիրին անդրադան նաև աղրբեջանական ընդիմադիր «Ազադլոց» և «Ենի մուսավաթ» թերթերը: Նուրիխը հետևողականորեն նշում էր. «Խորհրդարանի ներկա կազմի մեջ էթնիկները (նկատի ունի ազգային փոքրամասնությունները -Վ. Պ.) կազմում են ավելի քան 50 %-ը...: Այս պահին էթնիկները մեզնից վերացրել են մեր բոլոր իրավունքները: Այն դեպքում, եթե երկրի բնակչության 80 %-ը թյուրք-ազերի են, այս 20 % էթնիկները վերահսկում են այն 80 %-ին...: Բարուն նույնպես պետք է մաքրվի հայերից: Նրանց թիվը խորհրդարանում և կառավարությունում կազմում է մոտ 19 %: Այն է՝ խորհրդարանի կամ կառավարության յուրաքանչյուր հինգերորդ անդամի կամ մայքը, կամ կինը հայուիի է: Որուն ՞ ներ մնան զնում այս ճանապարհով:»: Ազերբայջան շոկ: 40 % состава правительства и парламента – армяне и курды, «Noev kovcheg», № 09 (156) Сентябрь 2010 года. <http://noev-kovcheg.ru/mag/2010-09/2186.html>, «В Азербайджане шок: 19 % состава правительства и парламента Азербайджана – армяне»: оппозиционные СМИ,- ИА REGNUM (12 августа 2010), <https://regnum.ru/news/1314-147.html>:

**Ժենյա Ամիրյան (Ժենիկա Ղադը)
«Քուրդիստան կոմիտե» ՀԿ նախագահ**

**ՀՀ ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՈՒ «ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ ԿՈՄԻՏԵ»
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ**

«Քուրդիստան կոմիտե» հասարակական կազմակերպությունը Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարությունում գրանցվել է 1993 թվականին և գործում է մինչ օրս: Այդ ժամանակահատվածում «Քուրդիստան կոմիտեն» ղեկավարել են հինգ նախագահներ՝ Շարաֆ Աշիրի, Կառլեն Չաշանի, Չարքազ Մստոյան, Ալո Դրբոյան, և հիշյալ կոմիտեի գործող նախագահ Ժենիկա Ղադը (Ժենյա Ամիրյան):¹

Կոմիտեի գրանցման օրվանից կառույցի նվիրյալ ընկերների ջանքերով հիմնվեցին և լրիս տեսան «Բուտան», իսկ այնուհետև՝ «Միջազգետք» երկշաբաթաթերթերը: Վերջինս տպագրվում էր 4 մամուլ ծավալով, որի առաջին 14 էջերը հայերեն էին, իսկ վերջին երկուսը՝ քրդերեն, որոնք ծառայում էին քրդերենի ուսուցման և քրդական մշակույթի զարգացմանն առնչվող հարցերին:

2002 թվականին Երևանում լրիս տեսավ քրդերեն «Zimane de» (Մայրենի լեզու) այբբենարանը՝ «Հայաստանի գրողների միության» քրդական բաժանմունքի նախագահ Կառլեն Չաշանիի հեղինակությամբ:

¹ 2010 թվականին հաշվետու կոնֆերանսում միաձայն ընտրվելով որպես «Քուրդիստան կոմիտե» հասարակական կազմակերպության նախագահ՝ Ժենիկա Ղադը (Ժենյա Ամիրյան) մինչ օրս բարձր պատասխանատվությամբ համակարգում և ղեկավարում է կոմիտեի աշխատանքները:

1997 թվականին «Քուրդիստան կոմիտեին» կից ստեղծվեց «Հայ-քրդական բարեկամություն» ընկերությունը, որի շնորհանդեսը տեղի ունեցավ «Հայաստանի գրողների միության» սրահում նույն թվականի ապրիլի 16-ին: Ընկերության նախագահն էր Ռոզա Ղազարյանը, իսկ պատվավոր նախագահը՝ աշխարհահոչակ մանրաքանդակագործ Էդուարդ Ղազարյանը: Ընկերության կազմում առաջադրվեցին հայ և քուրդ հասարակական գործիչներ, բժիշկներ, գիտնականներ², պատմաբաններ, համայնքների ղեկավարներ: Բոլորի ցանկությունը մեկն էր՝ ընկերության աշխատանքները ծառայեցնել հայ-քրդական բարեկամության խորացմանն ու ամրապնդմանը:

Էական ձեռքբերում էր «Բարեկամություն» հասարակական-պատմական, մշակութային, գրական ամսագրի հիմնումը, որի խմբագրական կոլեգիայի անդամներն էին Ռոզա Կիրակոսյանը, Գևորգ Ղարիբջանյանը, Դերենիկ Վարդումյանը, Դավիթ Չափրեշե Զավոն, Մարսիմե Խամոն, Վլադիմիր Չատոնը, Կառլեն Չաշանին և Ժենիկա Ղադը (Ժենյա Ամիրյան): Ամսագիրը լրիս էր տեսնում եռամյա պարբերականությամբ: Ամսագրում տպագրվում էին աշխարհում և Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ նյութեր՝ հանրությանը ծանոթացնելով ինչպես քուրդ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքին, այնպես էլ մշակութային կյանքի զարգացումներին: Հայ և քուրդ մտավորականների համատեղ աշխատանքների շնորհիվ ամսագիրն անդրադառնում էր նաև հրատարակվող քրդագիտական հետազոտություններին ու նյութերին՝ անհրաժեշտության դեպքում արձանագրելով տեղ գտած ոչ ճիշտ մեկնաբանություններն

² Նրանց շարքում էր նաև Գևորգ Ղարիբջանյանը:

ու մտցնելով պարզաբանումներ, որոնք մատուցվում էին ընթերցող լայն հասարակայնությանը³:

«Հայ-քրդական բարեկամության» մասնաճյուղեր բացվեցին Թալին և Հոկտեմբերյան (ներկայում՝ Արմավիր) քաղաքներում: Ակտիվացավ նաև քրդական համայնքի մշակութային կյանքը⁴:

Հայաստանի մեծ քաղաքներում կազմակերպվում էին հայ-քրդական դարավոր բարեկամությանը նվիրված ցուցահանդեսներ⁵:

2007 թվականի հունիսին հրավիրված համաժողովում ստեղծվեց մեկ այլ քրդական կառույց՝ «Հայաստանի քրդական ազգային խորհուրդ», որի նախագահ ընտրվեց «Քուրդիստան» կոմիտեի անդամ Կիյազ Զասանովը: Միևնույն ժամանակ որոշում կայացվեց լույս ընծայելու Հայաստանի քրդական ազգային խորհրդի պաշտոնաթերթը՝ Զագրոս լեռնաշղթայի անունով, որի գլխավոր խմբագիր առաջադրվեց Ալիխանն Մամեն: «Զագրոս»

³ Ինչպես «Քուրդիստան կոմիտեում» (մինչ 2010 թ. նախագահ դառնալը), այնպես էլ «Հայ-քրդական բարեկամություն» կազմակերպությունում Ժենիկա Ղադրը (Ժենյա Ամիրյան) վարել է նախագահի տեղակալի պաշտոնը և հասարակայնության հետ կապերի պատասխանատուն էր:

⁴ Մասնավորապես Թալին քաղաքի հնքնագործ խումբը, որի պատասխանատուն էր Թալինի քաղաքապետը, ով նույնանու «Հայ-քրդական բարեկամություն» կազմակերպության անդամ էր, գործուղվեց Ֆրանսիա՝ համերգային շրջագայության՝ ներկայացնելու հայ և քուրդ ժողովուրդների երածշտությունը: Խումբն արժանացավ բազմաթիվ պատվողերի և շնորհակալազգերի:

⁵ Մասնավորապես Հոկտեմբերյանի մշակույթի տանը կազմակերպվեց հայ-քրդական դարավոր բարեկամությանը նվիրված մեկշաբաթյա ցուցահանդես, որտեղ ներկայացվեցին աշխարհահոչակ մանրաքանդակնորդ, «Հայ-քրդական բարեկամություն» ընկերության պատվավոր նախագահ Էդրուարդ Ղազարյանի ձեռքի աշխատանքները: Այս շարքում հիշարժան էին մեկ մազի վրա հայերի և քրդերի պարերի արտացոլումը կամ հայտնի ավտոմատ Կալաշնիկովը, որը նախատեսված է պատերազմներում որպես մարտական գենք օգտագործման համար, սակայն Էդրուարդ Ղազարյանի արվեստում դարձել էր ժողովուրդների բարեկամության երածշտությունն արտացըլող երաժշտական գործիք:

ամսաթերթը լույս է տեսնում մինչ օրս՝ ՀՀ պետական աջակցությամբ, 12 էջ ծավալով, որից 1 էջը՝ քրդերենով: Թերթի էջերում լուսաբանվում են ինչպես Հայաստանին, այնպես էլ ՀՀ քրդական համայնքի կյանքին և քուրդ ժողովրդի պատմությանն առնչվող նյութեր, վեր են հանվում առկա ձեռքբերումներն ու բացթողումները:

Քուրդ ժողովրդի պատմությունը ներառում է հարուստ և ազգային տեսանկյունից ինքնատիպ նյութական մշակույթ, որի բազմազան ձևեր ու տեսակներ դրսնորվում են կիրառական նշանակությամբ: Մասնավորապես քրդական համայնքի կենցաղում առանձնահատուկ նշանակություն ունի տարագը, զգեստներն ու զարդերը բնորոշվում են ազգային աշխարհաընկալման յուրակերպություններով: Ուշագրավ են նաև քրդական տապանաքարերի ձևերն ու տիպերը: Տակավին օգտագործվում են տարբեր տեսակի խնոցիներ և մթերք պահպանելու համար նախատեսված կճուճներ, չափազանց հարգի են ձեռագործ գորգերը: Տարածում ունեն նաև ազգային նրբերանգներով առանձնացող գուլպաները, այդի սև մազերից գործված յուրօրինակ վրանները:

Հայաստանի քրդական համայնքն ունի ավանդույթ դարձած իր միջոցառումների շարքը:

- Մասնավորապես յուրաքանչյուր տարի քուրդ ժողովրդի մշակույթն արտացոլող ցուցանմուշները՝ տարագ, հին կենցաղային իրեր և գորգեր, ներկայացվում են Էրեբունի թանգարանում և Հ. Շառամյանի անվան ժողովրդական ստեղծագործական կենտրոնում: Իրականացրած գործունեության համար կոմիտեն բազմիցս արժանացել է պատվողերի:

- Ավանդույթի համաձայն՝ ամեն տարի «Քուրդիստան» կոմիտեն իր մասնակցությունն է ունենում Հ. Թումանյանի տուն-թանգարանում անցկացվող հերիաթասացության և բարբառի

մրցույթներին, որտեղ համայնքի ներկայացուցիչները հանդես են զայխ մայրենի լեզվով՝ արժանանալով դրամական խրախուսանքի և մեղախների:

«Քուրդիստան կոմիտեն» սերտորեն համագործակցում է Հայաստանում բնակվող 12 ազգային փոքրամասնությունների հետ: «Քուրդիստան կոմիտեն» ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների համայնքների հետ մասնակցել է «Հայաստանը մեր տունն է» փառատոնին, «Էրեբունի-Երևան» ամենամյա տոնակատարություններին, «Կերպարվեստի և դեկորատիվ կիրառական արվեստի» ցուցահանդեսներին, ազգային փոքրամասնությունների երաժշտական փառատոններին, Կանանց միջազգային օրվան՝ Մարտի 8-ին, Հայաստանի բանակի կազմավորման, Հաղթանակի օրվան նվիրված և Հայաստանում անցկացվող բազմաթիվ միջոցառումների:

Պետականություն չունեցող ժողովրդի համար կարևորվում է կրոնի, ազգային մշակույթի, մայրենի լեզվի, պատմության և ավանդույթների պահպանումը, և «Քուրդիստան» կոմիտեն հիշյալ առաքելությունն ունի: Իր հերթին Հայաստանի Հանրապետությունը կոմիտեի ստեղծման օրվանից մինչ օրս մեծ տեղ է հատկացնում համայնքին, նրա բարձրացրած բոլոր հարցերին ու խնդիրներին:

Հայաստանի Հանրապետությունում 1930 թվականից ի վեր մինչ օրս հրատարակվում է «Ծյա թագա» քրդերեն թերթը, գործում են քրդերեն և եզդիերեն ռադիոհաղորդումների բաժինները: «Հայաստանի գրողների միությունում» գործունեություն է ծավալում քուրդ գրողների բաժանմունքը: Գործում է «Քուրդ մտավորականների խորհուրդը»:

Ցուրաքանչյուր տարի ՀՀ կառավարության աջակցությամբ անցկացվում են զրերի ցուցահանդեսներ, որտեղ տեղ են գտնում

քրդական համայնքի նշանավոր գրողների մեծաթիվ զրեր, ամսագրեր և թերթեր: Հրատարակվել են ազգային փոքրամասնությունների գրողների և բանաստեղծների ստեղծագործությունները՝ ներառվելով ալմանախներում:

ՀՀ կառավարության կրթության և գիտության նախարարության հսկողության և հովանու ներքո հաստատվեցին 1-12-րդ դասարանների աշակերտների համար քրդերեն և քրդական գրականություն առարկայի հայեցակարգը, առարկայական չափանիշներն ու ծրագրերը: Արդեն գործածության մեջ է դրված լատինատառ այբբենարանը՝ քրդերենի կուրմանջի բարբառով, որը պատրաստել է ՀԳՄ քուրդ գրողների բաժանմունքի նախագահ, «Զագրոս» թերթի գլխավոր խմբագիր, բանաստեղծ Ալիխանն Մամեն⁶: Հայաստանի քրդական համայնքի և «Քուրդիստան» կոմիտեի համատեղ աշխատանքի արդյունքում այսօր 21 քրդաբնակ գյուղերի դպրոցներում իրականացվում է քրդերեն լեզու և գրականություն առարկայի դասավանդում:

ՀՀ քրդական համայնքն ու «Քուրդիստան կոմիտեն» անմասն չեն մնում նաև Քուրդիստանում և ողջ աշխարհում տեղի ունեցող, քրդերին առնչվող քաղաքական և հասարակական իրադարձություններից: Կոմիտեի անդամները, հետևորդներն ու համակիրները հանդես են զայխ քրդերի իրավունքների ուժնահարումը դատապարտող կոչերով, ցուցերով, երթերով, մամլո ասուլիսներով: Բազմիցս բողոքի և կոչի դիմում-նամակներ են հանձնվել Հայաստանի Հանրապետությունում տեղակայված տարբեր դեսպանատներին և ՄԱԿ-ի գրասենյակին:

⁶ 5-12-րդ դասարանների դասագրքերի շնորհանդեսն անցկացվեց Արագածոտնի մարզում, որին մասնակցում էին համայնքային դպրոցների տնօրենները, ԿԳՆ մարզային պատասխանատունները և բազմաթիվ ուսուցիչներ ու գյուղապետեր:

ՀՀ քրդական համայնքն ու «Քուրդիստան կոմիտեն» Շանգալի ցեղասպանության հետևանքով տեղահանված ու անօթևան մնացած եզրիների համար ՀՀ ողջ տարածքում կազմակերպեցին օգնության հավաքագրում՝ այն հասցնելով Շանգալ⁷:

Հայաստանը նաև քուրդ ժողովրդի հայրենիքն է, որտեղ ստեղծված են նպաստավոր պայմաններ քրդերի համար: Դրա վառ ապացույցն է նաև ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների (պատգամավորների) ընդգրկումը ՀՀ Ազգային ժողովի կազմում:

ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄԱԽԱՐԴՄԵՐ

Հոգած Մօսակի

Старший научный сотрудник Института востоковедения РАН
Кандидат исторических наук

ОТНОШЕНИЕ КУРДОВ К ГЕНОЦИДУ АРМЯН (по материалам курдоязычных СМИ)

Բանալային բառեր - ժողովուրդների դեմոկրատական կուսակցություն (ԺԴԿ), Իրաքյան Քուրդիստան, «Փուլխություններ» («Գորրան») կուսակցություն, «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» (ՔԱԿ), «Քուրդիստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՔԴԿ), «Քուրդիստանի հայրենափրական միություն» (ՔՀՄ), Քուրդիստանի վուարանդի խորհրդարան (ՔՎԽ):

Ключевые слова: Иракский Курдистан, Демократическая партия Курдистана (ДПК), Демократическая партия народов (ДПН), Патриотический Союз Курдистана (ПСК), Партия Перемен (Горран), Рабочая Партия Курдистана (РПК), Парламент Курдистана в изгнании (ПКИ).

Key words: Changes (Gorran) Party, Iraqi Kurdistan, Kurdistan Democratic Party (KDP), Kurdistan Parliament in Exile (KPE), Kurdistan Workers' Party (KWP/PKK), Patriotic Union of Kurdistan (PUK), Peoples' Democratic Party (PDP/ HDP).

Введение

Геноцид армян в Османской империи является сложной темой в курдском общественном дискурсе. При этом отношение курдских политиков, публицистов и интеллектуалов к этой теме до сих пор не становилось предметом пристального внимания исследователей. Во многом это обусловлено отсутствием среди армянских исследователей, для которых, по понятным причинам, тема геноцида является

⁷ Ազգային ժողովի բակում Շանգալի աջակցությանը նվիրված հայ և քուրդ երգչների մասնակցությամբ անցկացված բարեգործական համերգը լայն արձագանք գտավ հայ և քուրդ ժողովուրդների շրջանում:

ключевой, специалистов, знающих курдский язык и, соответственно, способных систематически изучать курдоязычную прессу и иные материалы, публикующиеся на курдском языке.

Настоящая статья является одной из первых попыток на пути изучения данной темы. В работе исследуются тексты на диалекте курманджи, который используется курдами Турции, а также материалы южнокурдистанского медиахолдинга Rûdaw¹, публикуемые на этом диалекте, предназначенные преимущественно для курманджи диалектных курдов. Статья не претендует на полный охват публикаций, однако отобранные СМИ являются наиболее значимыми среди курдоязычных изданий, охватывают и отражают позицию основных курдских акторов. Необходимо отметить, что особенно громко заявления «курдов» в отношении Геноцида армян, а также внутрикурдские дискуссии по этой теме звучат в последние годы, тем самым актуализируя изучение курдского взгляда на Геноцид армян. Такая активность в определённой степени связана с политическим прогрессом курдов как в Турции, так и в регионе, обуславливающим формирование позиции к разнообразным международным и внутренним вопросам, в том числе и к особо важной проблеме Геноцида армян. Это и стало определяющим для периодизации исследуемой базы, которая ограничивается лишь последними несколькими годами.

В работе не исследуются различные аспекты отношения к Армении и этническим армянам. Эти и другие важные вопросы, касающиеся Геноцида армян, его признания, исторических деталей,

ответственности и иных аспектов в силу своей многоохватности требуют отдельного комплексного разностороннего исследования. В этой связи, хотелось бы отметить, что, несмотря на наличие разнообразной литературы, я сознательно не обращался к специальным источникам, дабы фокус статьи не был сдвинут с анализируемых вопросов. Таким образом, цель статьи – лишь зафиксировать представления курдов о геноциде армян. Тем не менее, несмотря на ограниченный круг рассматриваемых вопросов и в определённой степени повествовательный характер подачи анализируемого материала, в работе предпринята попытка рассмотреть современный взгляд курдов на Геноцид армян в контексте существующих социально-политических обстоятельств. Хотя в статье даны некоторая авторская интерпретация и анализ различных позиций, высказанных курдами по отношению к этому вопросу, что объясняется необходимостью выделения сути в анализируемых взглядах для адекватного понимания того, что именно выражается в суждениях по отношению к исследуемому вопросу, автор тем не менее не оценивает правомерность (или неправомерность) тех или иных положений, касающихся точек зрения курдских партий, интеллектуалов и публицистов на Геноцид армян.

При анализе текстов на курманджи следует отметить особенности использования в курдском языке терминов, обозначающих «геноцид». Курдифицированная форма этого международного термина – *jénosid* (или с неправильным написанием второй буквы – *jenosid*) употребляется крайне редко, ещё реже используется неправильная форма – *génosid*, которую применяют в основном эмигрировавшие из Армении курды (езиды), находясь под влиянием русскоязычной формы². Исходя из анализа международных ин-

¹ Медиахолдинг Rûdaw является, пожалуй, единственным на сегодня общекурдистанским телеканалом, который уделяет значительное внимание не только той части Курдистана, в которой он был создан, но и другим частям Курдистана, а также различным странам мира, в которых имеются курдские общины. Rûdaw известен своей близостью к ДПК, точнее – к Нечирвану Барзани, имеет огромные по сравнению с другими курдскими медиахолдингами финансовые и технические возможности. В его состав входят телеканал, радиостанция, газеты на сорани и курманджи, сайт.

² См., например: Boyık E., Gênosida Ermeniya / Le gênosida Ezdiyan ÇIMA Naye bîranîn // <http://www.bahzani.net/kurdi/show.php?aid=1529>, 25.04.2014.
Eşo W. Kurdzanîn zirereke mezin ket (bi mûnasebeta wefatkirina Şekroyê Mihoyî) // <http://www.xoybun.com/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=2626>.

тернет-поисковых систем термин *jēnosid* в курдоязычных текстах употребляется в основном в отношении курдов, преимущественно курдов Ирака, имеются ввиду операция «Анфаль» и в особенности применение химического оружия в Халабдже, реже о резне курдов в Дерсиме в 1937-1938 гг. Для обозначения Геноцида армян используют в основном слова *komkijî* – дословно – массовые убийства, массовая резня. Редко используются слова *gelqiri³* и *gelkuijî*, обозначающие резню какого-либо народа (этноса), *tevkuijî* – массовое убийство, чаще – *qetliyam* – резня, *qir[r]kirin* – массовая резня и особенно часто *komkijî* – массовая резня. Все эти слова фактически означают «геноцид» и именно в таком контексте используются в курманджидиалектных текстах.

Значительное количество заявлений и выступлений по этому вопросу приходится на представителей Партии рабочих Курдистана (ПРК) и многочисленных аффилированных с ней организаций (далее – «ПРК и Со»), что обусловлено особым, почти монопольным положением этой партии на курдской политической сцене в Турции, а также её левой идеологией. Однако в статье рассматривается и позиция курдских публицистов и интеллектуалов (поскольку курдских политиков за исключением ПРК в Турции фактически не существует) вне ПРК. В работе также уделено место анализу отношения к Геноциду армян среди политиков и интеллектуалов Южного Курдистана и формирующейся позиции к этому вопросу южнокурдистанской администрации, что представляет особый интерес в условиях постепенной институционализации Южным Курдистаном своего де-факто независимого статуса. Исторические и политические условия, обуславливающие позицию южнокурдистанских курдов в этом вопросе, отличаются от условий, которые имеются у их турецких собратьев. Иракский Курдистан не был вовлечён в процесс Геноцида армян. Вместе с тем ситуация в Южном Курдистане и вокруг него в

значительной мере определяет состояние всего курдского вопроса⁴, тем самым, Южный Курдистан рассматривает себя в качестве центра всего курдистанского этногеографического ареала, что обуславливает необходимость формирования своей позиции в связи с разнообразными вопросами международной политики, касающихся курдов, либо различных аспектов внутренней политики в других частях Курдистана, непосредственно не затрагивающих интересы нынешних южнокурдистанских властей.

Отношение турецких курдов к Геноциду армян

Следует отметить, что ещё в апреле 1997 г. Парламент Курдистана в изгнании (ПКИ)⁵ принял «резолюцию» о признании геноцида. В этой резолюции, в частности, говорилось: «В Курдистане вместе с курдами жили ассирийцы⁶ и армяне. Оккупация и раздел Курдистана повлияли не только на курдов, но также на ассирийцев и армян. Колониалистская политика настраивала эти народы против курдов и против друг друга, создавала конфликты и совершила депортации. Решение о геноциде ассирийцев и армян было принято

⁴ Лазарев М., Иракский Курдистан – прообраз курдского государства? // «Азия и Африка сегодня», 2007, № 4, с. 46.

⁵ ПКИ был создан в 1995 г. после того, как в 1994 г. считающаяся прокурдской Демократическая партия (DEP) была запрещена Конституционным судом Турции, часть депутатов турецкого парламента от Демократической партии была арестована, часть – под угрозой ареста бежала в Европу. В связи с этим Партией рабочих Курдистана был создан т. н. Парламент Курдистана в изгнании, куда вошли бежавшие в Европу депутаты ВНСТ от Демократической партии, а также «избираемые» курдскими общинами (фактически – назначаемые ПРК) представители. ПКИ стал попыткой создания со стороны ПРК легального дипломатического крыла и прекратил существование в 1999 г. в связи с созданием Национального конгресса Курдистана (НКК). Фактически, и ПКИ и НКК, несмотря на их заявления об общекурдистанском статусе, следует рассматривать лишь в качестве подразделений ПРК.

⁶ В используемых в настоящей статье курдоязычных текстах по большей части ассирийцы называются собственно ассирийцами, халдеями и несторианами. Между всеми они объединены в один термин – «ассирийцы».

³ См., например: Eşo W., Указ. Соч. Enfal li Swedê ket listeya jenosidê // [Газета] Rûdaw. Çapa Ewtûra. 01.11.2009, № 18, с. 10.

властями Османской империи. Исполнителями геноцида были хамидие из курдских племен. Турецкие власти и в настоящее время осуществляют геноцид с целью изменить демографию в Анатолии. Оттоманское государство и его партнеры хамидие, сформированные из некоторых курдских племен, ответственны за преступления перед историей». Далее председатель исполкома ПКИ Зубейр Айдар заявил, что осуждает Геноцид армян.

Таким образом, эта резолюция «Парламента Курдистана», фактически являвшегося «дипломатическим» крылом ПРК, полностью отражала позицию этой влиятельнейшей среди курдов Турции партии. Согласно этой позиции, «в Курдистане» (т.е. уже тогда на земле курдов, отметая всякие претензии армян на свою автохтонность на этой территории), наблюдались идиллические отношения между курдами, которые фактически обозначаются в качестве коренного и «главного народа» и другими народами («вместе с курдами жили...») – армянами и ассирийцами. Однако колониализм, настраивая и провоцируя христиан против курдов, стал причиной «конфликтов и депортаций», т.е. геноцида армян. Тем самым, причиной Геноцида армян ПРК считала колониалистов и «проверивших» колониалистам армян, хотя и называла реальных исполнителей («хамидие из курдских племён»), указанных в качестве «партнёров» Османского государства, с которым проводилась аналогия современного турецкого государства, осуществляющего «геноцид курдов» и изменение демографической обстановки, имея ввиду выселение курдов из Курдистана. То есть курды представлялись нынешними жертвами турецкого геноцида – эдакими «современными армянами».

Именно Запад выставляется ПРК (да и не только ПРК) основным провокатором геноцида армян. По мнению ПРК, деля Турцию, великие державы на основании соглашения Сайкс-Пико планировали передать значительные территории Курдистана армянам и создать на этих землях «Великую Армению». Во время русско-турецкой войны армяне подстрекались извне, однако вскоре были

брошены на произвол судьбы. При этом автор, близкий к ПРК, осовременивал проблему Геноцида армян, отмечая, что как ранее турки депортировали армян, так ныне они делают это в отношении курдов⁷.

В своём известном «письме армянскому народу», опубликованном в армянской газете «Агос», лидер ПРК Абдулла Оджалан, признавая Геноцид армян и заявляя о необходимости разделить боль армян, также писал, что «многовековые отношения между народами были испорчены модернистским государством и темой национального монолитного государства»⁸, идеи которых пришли в Турцию с Запада.

Подобного рода представлениями и объясняется интерпретация публикации в британской газете «Independent» с фотографией, сделанной во время Геноцида армян, на которой на фоне останков армян, судя по всему, в районе Эрзурума были запечатлены трое турецких и двое германских офицеров⁹, что было расценено как участие немецких военных в Геноциде армян и не могло не вызвать интереса ПРК в связи с её левой идеологией, считающей, что именно великие империалистические державы наряду с турецкими властями ответственны за геноцид. СМИ ПРК, подробно пересказав эту статью с характерной интонацией¹⁰, умолчали, об известном факте, что на фотографии кроме турецких и немецких офицеров несколько поодаль стоит ещё один человек – в курдской одежде. Таким образом, задаётся именно классовый подход в интерпретации различных аспектов этой проблемы.

⁷ Koçgırı Ş., İtihat Terakî û Qirkirina Ermeniyan // <http://www.pkkonline.com/ku/index.php?sys=article&artID=660>.

<http://www.komunar.net/ku/index.php?sys=nuce&dw=nivis&id=655>, 10.02.2014.

⁸ Nameya Ocalan a ji bo gelê Ermenî // <http://sterk.tv/6293-nameia-ocalan-a-ji-bo-gele-ermenî.html#.VqaUZPmLTIU>, 30.01.2014.

⁹ Fisk R., Photograph links Germans to 1915 Armenia genocide. Newly discovered picture shows Kaiser's officers at scene of Turkish atrocity // Independent, 21.10.2012.

¹⁰ Di qirkirina Ermeniyan de têkiliya Almanan // ANF, 22.10.2012.

Подобный подход в целом характерен для курдских политиков, интеллектуалов и публицистов. Можно даже утверждать, что именно в рамках указанной парадигмы различные курдские представители и интерпретируют проблему Геноцида армян на современном этапе.

Рассматривая суждения различных курдских политиков, интеллектуалов и публицистов по вопросу Геноцида армян, следует отметить, что для курдов [Турции] этот вопрос тесно связан с борьбой курдских организаций против турецких властей. В этом смысле и можно расценивать достаточно смелый для многих курдов подход, заключающийся в признании геноцида, учитывая, что выражающие подобную позицию могут быть привлечены к ответственности по статье 301 Уголовного кодекса страны за «оскорбление турецкой нации» и турецких государственных институтов. Этот фактор обусловлен общедемократическими тенденциями курдских политических организаций и публицистов. Понятно, что признание (вне зависимости от вида признания) геноцида армян является одним из обязательных, хотя и недостаточных условий «демократичности курдов», т.е. своеобразным коррелятом демократичности.

Ещё один фактор, влияющий на позицию курдов по вопросу Геноцида армян, обусловлен воображаемым потенциальным курдским территориально-государственным элементом («Северный Курдистан», простирающийся от Карса до Искендеруна), который конструируется в их мечтах, что несколько корректирует позицию курдов, учитывая географию этих территорий в армянском национальном сознании («Западная Армения»). Не затрагивая сейчас вопроса о разработчиках плана, заказчиках и исполнителях геноцида армян, историческими выгодоприобретателями этого процесса стали турецкое государство и, в некотором смысле (потенциально), ныне борющиеся с ним курды. Понятно, что в случае отсутствия Геноцида армяне являлись бы заметным элементом на какой-то части территории, которая ныне воображается Северным Курдистаном.

В связи с 98-й годовщиной геноцида армян близкая к ПРК Ассоциация демократических обществ (Koma Civakê Demokratîk KCD, KCD) выпустила заявление, в котором говорилось, что на протяжении многих веков на Ближнем Востоке различные народы и религии мирно сосуществовали в любви и братстве, которое было прервано младотурками, начавшими резню и депортации армян. «Произошедшая с армянами трагедия в своей основе была направлена против народов Ближнего Востока и их религий». Организация призывала турецкие власти попросить прощения у армян¹¹.

Партия мира и демократии («ПРК и Со») 24 апреля 2013 г. распространила заявление, в котором говорилось, что «24 апреля 1915 г. произошёл самый большой геноцид в истории. В Анатолии и Месопотамии был осуществлён геноцид армян. Турция должна признать это и попросить прощения у армян, а также признать геноциды [курдов и алевитов] в Дерсиме (1937-1938), в Агри (1930), Мараще (1978), Чоруме (1980), Сивасе (1993) и Робоски (2011)¹². Аналогичное заявление было опубликовано Демократическим конгрессом народов (KCD)¹³.

Таким образом, заявляя о признании Геноцида армян, парламентское крыло ПРК и одна из её зонтичных организаций, в один ряд с ним ставили другие «геноциды», а именно курдов и алевитов. И если в Дерсиме (и, возможно, в Агри) ещё можно говорить о масовой резне со стороны турецких властей, то убийство десятков или сотен людей в Мараще, Чоруме, Сивасе и Робоски вряд ли может всерьёз приравниваться к геноциду армян. ПРК, формируя подобный ассоциативный ряд в курдском общественном дискурсе, очевидно, прижимает уровень катастрофы, связанный с Геноцидом армян.

¹¹ KCD: Divê ji gelê Ermenî lêborîn bê xwest // ANF, 24.04.2013.

¹² BDP: Divê Tirkîye ji Ermeniyan lêborînê bixwaze // ANF, 24.04.2013.

¹³ Dekak M., KCD: Heke hesaba tevkuijiya Ermeniyanbihata pîrsin iro Roboskê ji // <http://rudaw.net/NewsDetails.aspx?pageid=5303>, 24.04.2013.

То есть Геноцид армян используется в качестве средства современной политической борьбы.

23 апреля 2013 г. Ассоциация обществ Курдистана (АОК, курд. KCK) распространила сообщение, в котором говорилось, что «турецкое государство в первую очередь должно признать Геноцид армян, а также геноциды алевитов, курдов и езидов¹⁴ и попросить прощения у этих народов. Согласно заявлению АОК, борьба освободительного движения курдов, продолжающегося 40 лет, осуществляется не только за права курдов, но и армян, алевитов, ассирийцев, езидов, арабов, турок и персов, то есть для всех народов, проживающих в регионе. Геноцид армян был назван АОК самым трагическим случаем в истории. Осуществив Геноцид армян, Османская империя изгнала миллионы армян с земли, где они проживали тысячи лет, в результате чего погибли сотни тысяч людей. Трудно представить страдания, которые пережили армяне в связи с геноцидом. АОК осуждала геноцид и выражала сочувствие армянам. В заявлении АОК отмечалось, что армяне являются автохтонами этого региона, вложившими много труда в его развитие. Самые большие водоводы, самые устойчивые стены, самые большие произведения культуры Анатолии и Месопотамии созданы армянами. Геноцид армян был не только их резней, но и геноцидом братства народов, в связи с чем эта земля стала безлюдной. В 1915 г. турецкие власти осуществили геноцид армян, затем последовала очередь курдов, алевитов, ассирийцев и езидов, что превратило Анатолию и Месопотамию в болото, против чего восстало освободительное движение курдов и его целью является объединение богатств и народов Анатолии и Месопотамии¹⁵. В связи с 99-й годовщиной Геноцида армян АОК

заявляло, что и ныне армяне сталкиваются с истреблением (в Сирии). Вчера национализм и религиозная нетерпимость была со стороны османского государства, сегодня – со стороны бандитов «аль-Каиды» и ИГИЛ. В заявлении говорилось о сочувствии армянам, наиболее древнему народу Месопотамии, внесшим огромный вклад в развитие культуры Ближнего Востока¹⁶.

Организация матерей («ПРК и Со») 27 апреля 2013 г. помянула 220 армянских деятелей, с которых 24 апреля 1915 г. было положено начало геноциду армян. Представители организации призывали изучать судьбу каждого пропавшего в ходе геноцида человека, требовали открытия архивов¹⁷.

24 апреля 2014 г. в связи с 99-й годовщиной Геноцида армян Демократический конгресс народов (*türk. HDK, ДКН, «ПРК и Со»*) опубликовал заявление, в котором отмечалась эмпатия в отношении боли армян и признавался Геноцид армян и комплексное уничтожение армян со стороны тогдашних властей Османской империи. Убийства армян в современной Турции – известного журналиста Гранта Динка и военнослужащего турецкой армии Севана Шахина Балыкчи, убитого в символический для армян день (24 апреля 2011 г.) – расценивалось в качестве продолжения геноцида армян¹⁸. В заявлении, распространённом спустя год, эта организация называла отрицание и забвение геноцида также геноцидом, призывая признать Геноцид армян преступлением против человечества, переименовать всё, что названо именами участников геноцида, изменить преподавание истории в части проблем Геноцида армян¹⁹.

Конгресс демократического общества («ПРК и Со») также призывал турецкие власти признать факт Геноцида и попросить

¹⁴ Здесь и далее я употребляю термины «езиды», «курд-езиды» именно таким образом, как указано в соответствующих используемых источниках. Однако понятно, что во всех использованных источниках, езиды рассматриваются именно в качестве части курдов. Также отмечу, что источники, использованные мною в работе, подвергались минимальным изменениям, лёгкой редактуре.
¹⁵ KCK: Pêwîste Tirkîye bi komkujiya Ermêniyan re rû bi rû were // ANF, 23.04.2013.

¹⁶ Netewperestî, olperestiya rê li ber qirkirinê vekir, disa // ANF, 23.04.2014.

¹⁷ Dayikên Şemiyê: Komkujiya Ermêniyan aşkere bikin // ANF, 27.04.2013.

¹⁸ HDK: Em êşen gelê Ermêni fam dikin û li bîra mene // <http://bestanucel.com/99963/hdkem-esen-gele-ermeni-fam-dikin-u-li-bira-mene>, 24.04.2014.

¹⁹ Ji HDK'ê daxuyaniya 24'ê Nisanê: Bûyer komkujiyek sistematik e // <http://dihahaber.pw/news/content/view/454096?page=20&from=4172270834>, 24.04.2015.

прощения у армян. В заявлении конгресса говорилось об идиллическом сосуществовании в регионе, которое было нарушено властями: «На территории Ближнего Востока – колыбели гуманизма и цивилизации – народы, идентичности, вероисповедания и культуры жили вместе в согласии, любви,уважении и мире на протяжении веков. В последние два века развился монистический подход, который игнорирует различные идентичности, и превративший Ближний Восток в территорию геноцида и страданий. В частности, этот подход проявился 99 лет назад во время Геноцида армян и ассирийцев 24 апреля 1915 г.»²⁰

«ПРК и Со» организовывали митинги и демонстрации в поддержку признания геноцида армян. Так, в связи с 99-й годовщиной геноцида армия в апреле 2014 г. были организованы демонстрации в Диярбакыре, Дерсиме, Батмане, Малатье, Газиантепе, Измире, Стамбуле и Анкаре. В тексте, посвящённом этим выступлениям, в которых участвовали и депутаты Великого национального собрания Турции (ВНСТ) от Партии мира и демократии, отмечалось, что в ходе геноцида было убито 1,5 млн армян²¹.

В одной из заметок на сайте телеканала Ronahi TV (входит в состав «ПРК и Со» и рассчитан на аудиторию сирийских курдов), посвящённых 99-й годовщине Геноцида армян, отмечалось, что в «1915 г. османское государство осуществило Геноцид армян в Анатолии и Курдистане, убив сотни тысяч армян, ограбив их дома, забрав имущество и изгнав сотни тысяч армян с мест проживания. Во время депортаций от холода, голода и нападений [османских] стражей и их наёмников были убиты сотни тысяч армян, среди которых были женщины и дети». Там же отмечалось также, что уничтожались и ассирийцы, а «города, районы и сёла, в которых проживали армяне и ассирийцы, были превращены в озёра крови.

²⁰ DTK urges government to apologize to Armenian people // ANF, 24.04.2014.

²¹ Li 9 navendan Komkujiya Erməniyan hat şermezar kırın // <http://www.bestanucel.com/yazdir.php?id=100029>, 24.04.2014.

Несмотря на то, что после геноцида прошло 99 лет, власти турецкого государства отрицают геноцид» и «пытаются обмануть мир, убеждая его в отсутствии геноцида»²².

Большое количество заявлений курдскими организациями и публицистами было сделано в связи с сотой годовщиной Геноцида армян.

Исполнительный комитет Народного конгресса Месопотамии (входит в группу «ПРК и Со», объединяет немусульманские общины, основное влияние в ней имеют ассирийцы) опубликовал заявление, в котором осуждалось турецкое государство, объявленное ответственным за геноцид армян. В этом заявлении осуждалась также политика турецких властей, согласно которой в школьных учебниках период Первой мировой войны и последующие события назывались «сопротивлением угнетённых против империалистических захватчиков», армяне – «бездонными», греки – «воткнувшими нож в спину» Турции, а ассирийцы – «предателями». Далее в заявлении делался переход к современности. В заявлении говорилось, что Турция убеждала, что турецкая армия в 1974 г. начала «мирное движение» на Кипре, а курдов не существует, а они являются «горными турками», впоследствии стала называть курдов террористами. Однако среди этих заявлений турецких властей, наиболее лживым было утверждение, что «армянские банды атаковали турецкие сёла и осуществляли их резню». В заявлении конгресса говорилось, что «пока геноцид не будет признан, наша борьба против националистического государства будет продолжаться»²³.

Руководство Ассоциации обществ Курдистана (АОК, «ПРК и Со») распространило заявление, в котором эта организация заявляла, что пантюркистская политика османского государства и движения «Единение и прогресс» принесли много страданий и привели к

²² 99. salvegera qirkirina ermeniyan // <http://www.ronahi.tv/haber-99-SALVEGERA-QIRKIRINA-ERMENIYAN-1049/>, 24.04.2014.

²³ 'Heta Qirkirin bê qebûlkirin em ê li hember Tirkîyê têbikoş in' // ANF, 23.04.2015.

геноцидам народов и культур. При этом АОК в качестве наиболее пострадавших народов от геноцида младотурок указывала армян и курдов, хотя и оговаривалась, что «историческая правда состоит в том, что наибольшую катастрофу пережили армяне». Далее отмечалось, что в ходе геноцида было убито 1,5 млн армян. «Для оправдания убийства достаточно было быть армянином. Те, кто избежал смерти, были изгнаны с родных мест. Целью было уничтожение народа и религии». В заявлении говорилось, что османское и турецкое государства имеют обширную историю геноцида народов и религий, так в Дерсиме был осуществлён геноцид курдов. Отрицание нынешними властями Турции Геноцида армян АОК расценивало в качестве современного геноцида. Далее АОК вела речь о том, что лишь освободительное движение ПРК предоставляет возможность создания свободного общества, в котором все народы – армяне, ассирийцы, туркоманы и другие получат свободу²⁴. Таким образом, АОК, признавая Геноцид армян, «осовременяло» эту проблему, обвиняло в геноциде «турецкое государство», которое осуществляло геноцид не только армян и ассирийцев, но и курдов.

Демократический конгресс народов (ДКН) («ПРК и Со») в своём заявлении утверждал, что османские власти, арестовав 24 апреля 1915 г. многих армянских деятелей, в течение двух последующих лет уничтожили «два наиболее автохтонных народа Анатолии» (армяне и ассирийцы). При этом «турецкие власти систематической ложью отрицают геноцид», «предавая его забвению». В связи с этим «история [Турецкой] республики является историей лжи». Далее курдская организация призывала турецкие власти извиниться за геноцид армян и ассирийцев, их потомкам выплатить компенсацию за отнятое имущество, а также переименовать улицы и

школы, названные в честь убийц армян и ассирийцев. Отрицание геноцида предлагалось криминализировать²⁵.

Ещё одна из организаций, входящих в холдинг «ПРК и Со», также в своём заявлении осудила геноцид армян и ассирийцев. При этом вина за геноцид «армян, ассирийцев, понтийских греков, курдов, черкесов и других народов» в начале XX в. возлагалась на «национальное государство», «национализм», «капитализм» и особенно «международный капитализм под руководством Британии, Франции и позже США». Спустя 100 лет эти силы «модернистского капитализма», по мнению ПРК, продолжают политику истребления народов. Осуждая геноцид «армянских и ассирийских братьев», аффилированная с ПРК организация утверждала, что именно в рамках «демократического единства» и «демократической альтернативы», армяне смогут обеспечить себе мирное и безопасное существование, что предлагается курдами в Сирийском Курдистане²⁶.

24 апреля 2015 г. в селении Шыкефт провинции Батман, где за сто лет до этого генерал-губернатор Ди亞рбекирского вилайета Решид-паша (Мехмет Решид) истребил армянских аристократов, а близкими к ПРК курдскими политиками была организована церемония памяти жертв Геноцида армян, на которой присутствовали «сотни видных армян» из различных стран, а также евреи и ассирийцы. В заявлении, посвящённом этому мероприятию, отмечалось, что в ущелье, где была осуществлена резня армян, были прочитаны молитвы, а также звучали курдские и турецкие песни, после чего участники церемонии посетили могилу главы курдского племени *рашкото* Хаджи Мухаммеда, который в Батмане спас тысячи армян, став из-за этого мишенью османов и являющийся примером братства между народами. Выступавший на церемонии курдский писатель Али Хайдар Канлы подчеркнул, что курды, спасавшие армян, подвергались атакам со стороны османской администрации и привёл

²⁴ KCK: Bersiva watedar afirandina Yekitiya Ermeni ya Demokratik e // <http://ku.hawarnews.com/kck-bersiva-watedar-afirandina-yekitiya-ermeniyaya-demokratik-e/>, 22.04.2015.

²⁵ HDK: Bila dewlet ji Ermeni û Suryaniyan lêborînê bixwaze // ANF, 24.04.2015.

²⁶ KJK: Em Qirkirina Ermeni, Asûri-Suryanî lanet dikan // ANF, 24.04.2015.

пример Хаджи Мохаммеда. По его словам, в рамках реализации проекта по уничтожению армян, ассирийцев и езидов и полной исламизации региона Решид-паша посредством вооружённой организации «Тешкилят-и Махсуса» сразу же после назначения генерал-губернатором Диярбекира (название города дано в том варианте, как оно употреблялось в тот период, в отличие от нынешнего Диярбакыр) начал резню армян, прибыв в Диярбекир вместе с бандой из 30-50 черкесов²⁷. Резня в Диярбекире стала первой против армянской аристократии. Около 200 армян были выселены из Диярбекира, и якобы предполагалась их депортация в Алеппо через Мосул, однако по дороге они были схвачены турецкими войсками, ограблены, связаны и убиты по сигналу турецких войск «группой курдов, совершивших серьёзное преступление». Как подчеркнул Канлы, «в Диярбекире было истреблено около 600 тысяч человек», в том числе около 700 представителей армянской элиты в селении Шыкефт, среди которых были врачи, писатели, учёные и другие грамотные армяне, уничтоженные властями в первую очередь²⁸.

Один из авторов ПРК опубликовал текст, посвящённый армянам района «Гов» (обширный район, включающий Дерик и прилегающие территории в Мардине). В тексте отмечалось, что во время геноцида с обрыва было сброшено около 500 армянских детей. Небольшую, уцелевшую часть армян, защитили курды²⁹. До геноцида в этом районе проживало около 1,9 тыс. армян, ныне осталась одна семья, около 40 семей уехали в последние десятилетия.

Исполком Национального конгресса Курдистана (НКК) («ПРК и Со») в связи со столетием Геноцида армян в своём заявлении указывал, что курды сочувствуют армянам и ассирийцам. В нём говорилось также, что по решению правительства младотурок «плано-

мерно и систематически был уничтожен народ» – 1,5 млн человек. Похожая судьба постигла также ассирийцев и курдов-езидов. Целью младотурок, по мнению конгресса, было изменение этнического состава Анатолии и превращение её в гомогенную страну турок-суннитов, для чего они использовали ислам, а нынешняя Турецкая Республика является наследницей младотурок и союзником их политики. Поэтому в сотую годовщину этой трагедии и геноцида, осуществлённого в отношении армян, ассирийцев и курдов-езидов, каждый народ и каждое государство, имеющие совесть, считала курдская организация, должны спросить за эти преступления против человечности турецкое государство. Осуждая геноцид, конгресс касался вопроса участия курдов в геноциде, утверждая, что в рамках осуществления геноцида османские власти «Единение и прогресс» сделали своими союзниками «некоторых мусульман»: «Малая часть курдов, которые свою совесть и человечность обменяли на материальные интересы, вместе с младотурками обагрили руки в крови соседей. Действия этой маленькой части курдов осуждены, и курды просили прощения у армян, ассирийцев и курдов-езидов. В то же время большое количество армян и ассирийцев были защищены и спасены курдами, имеющими совесть». КНК обращалось к турецким властям, с требованием признать бесчеловечными действия османских властей, попросить прощения у армян и других народов, подвергнувшихся геноциду³⁰.

Говоря о Геноциде армян, главный легальный курдский политический деятель Турции глава фракции в ВНСТ С. Демирташ, заявил в связи со 100-летием Геноцида армян: «Я без колебаний признаю Геноцид армян. Моя позиция по этому вопросу никогда не менялась. То, что случилось, необходимо признать». При этом отвечая на вопрос о роли курдов в геноциде, Демирташ повторял широко

²⁷ Сам Мехмет Решид тоже был черкесом.

²⁸ Arslan F., Li cihê komkujiya Ermeniyan kombûna gelan // ANF, 24.04.2015.

²⁹ Arslan F., '500 zarokên Ermenî ji kendêl hatin avêtin' [«500 армянских детей бросили с обрыва»] // ANF, 23.04.2015.

³⁰ KNK: Kurd şırîkê xem û çarenûsa gelê Ermenî, Asûrî-Suryanî ye // ANF, 23.04.2015. Jenosid: Jana mezin ya Ermenîyan û xelkên cîran // <http://www.kongrakurdistan.net-ku/jenosid-jana-mezin-ya-ermeniyani-u-xelken-ciran/>, 23.04.2015.

распространённую среди курдов позицию: «Все, включая курдов, участвовали в геноциде. Но политическая власть тогда была в руках у османского режима под руководством Талаат-паши и Джемал-паши. Те, кто отдавал приказы, реализовывал планы и принимал решения о геноциде, то есть идеология «Единение и прогресс», должны быть привлечены к ответственности перед историей»³¹. Ранее Демирташ также заявлял, что был осуществлён Геноцид армян и его необходимо признать³².

Другой известный курдский легальный политический деятель, бывший мэр Диярбакыра и депутат парламента Турции Осман Байдемир в октябре 2014 г. посетил мемориал, посвящённый армянскому геноциду в Ереване и назвал безнаказанность преступников, совершивших геноцид армян в 1915 г., прологом к «бойне курдов в 1925 г., резне курдов в 1937-1938 гг. в Дерсиме и еврейского Холокоста»³³.

Член Комиссии народов и религий Ассоциации демократических обществ (KCD) («ПРК и Со») Абдулла Демирбаш (бывший глава муниципалитета района Сур, входящего в Диярбакыр), касаясь Геноцида армян, заявил, что завоеватели нанесли большую боль армянам. Однако пресс-секретарь диярбакырского отделения этой организации Мустафа Акенгин отмечал, что в Геноциде армян завоеватели использовали и курдов. В этой связи, по мнению Демирбаша, курды должны принести армянам «исторические извинения»³⁴.

Муниципалитеты курдистанских городов, которыми руководили представители аффилированной с ПРК партии, регулярно организовывали различные мероприятия в память о Геноциде армян. Так, в апреле 2014 г. армянскими организациями Франции при поддержке мэрии Диярбакыра в Галерее искусств в этом городе была проведена выставка в память о Геноциде армян³⁵.

Демократическая партия народов («ПРК и Со») в связи с Геноцидом армян в Дерсиме провела мероприятие, на котором глава ДПН в этой провинции Фатма Калсен заявила, что турецкие власти продолжают свою политику отрицания и выразила сочувствие христианам Анатолии, которые подверглись геноциду. Ф. Калсен заявила также о необходимости предоставить возможность потомкам армян и ассирийцев Османской империи возможность вернуть гражданство Турции, отреставрировать и вернуть им школы, церкви и другие здания, открыть границы с Арменией³⁶.

СМИ ПРК широко освещали заявления и выступления ассирийских и армянских представителей относительно геноцида, искусно подавая их в контексте критики нынешних турецких властей.

Так, информационное агентство Firat News сообщало, что настоятель ассирийской церкви в земле Северный Рейн-Вестфалия (ФРГ) Самюэль Гюмюш заявил, что в 1915 г. было уничтожено 2 млн человек, в том числе 1,5 млн армян и 500 тыс. ассирийцев («Сейфо»), или 90% населения этих народов в Османской империи, а оставшиеся в живых вынуждены были бежать в различные страны. Отмечалось, что ассирийский священник призвал турецкие власти признать геноцид и предоставить ассирийцам национальные права. В то же время С. Гюмюш осуждал отрицание западными странами, в частности, Германией, геноцида ассирийцев, в отличие от геноцида

³¹ Bulut U., Armenian genocide: Kurdish leaders set moral example to Turkey by facing their crimes // International Business Times, 23.04.2015.

³² Demirtaş: Astengiya li hemberfi hevdîtinâ bi Ocalan re nayê qebâlkirin // <http://dihanews.com/news/content/view/397759?page=5&from=4172270834>, 22.04.2014.

³³ Bulut U., Armenian genocide: Kurdish leaders set moral example to Turkey by facing their crimes // International Business Times, 23.04.2015.

³⁴ 'Politikayên perçekirinê êşa ermeniyan zêde kir' // <http://diclenews.com/news/content/view/397986?page=20&from=4172270834>, 24.04.2014.

³⁵ Qirkirina Ermeniyan // http://sterk.tv/6939-qirkirina-ermenian.html#.VmM_y-LiyOko, 22.04.2014.

³⁶ Ince S., Li Dêrsimê komkujiya ermeniyan hat bibiranîn // <http://rudaw.net/kurmanci/kurdistan/2404201413>, 24.04.2014.

евреев, объясняя, впрочем, это слабостью ассирийцев. Говоря о проблемах признания геноцида ассирийцев, Гюмюш отмечал очень слабые возможности ассирийцев по сравнению с армянами. Далее приводились слова ассирийского представителя, особо подчеркнувшего роль считающейся прокурдской Демократической партии народов (ДПН, HDP) в усилении роли ассирийцев, благодаря которой в турецком парламенте появился этнический ассириец (Эрол Дора) и сопредседатель муниципалитета (сопредседателем муниципалитета Мардина 30 марта 2014 г. стала 25-летняя ассирийка Фебруния Акъёл), что для ассирийцев являлось «революцией». Отмечая совместную борьбу курдов и ассирийцев против ИГИЛ, Гюмюш в то же время обращал внимание на тот факт, что «геноцид 1915 г. не был бы осуществлён, если бы в этом не были использованы курды. Необходимо признавать это. В то же время не все курды дали использовать себя, и курдский народ спас ассирийцев и армян. Так, в этом регионе был Шейх Фетулла, спасший тысячи ассирийцев и которому ассирийцы будут вечно благодарны. Многие курдские семьи поступали подобным образом»³⁷.

Накануне столетней годовщины Геноцида армян ПРК сообщало о совместном заявлении 11 турецких и зарубежных коммунистических, марксистко-ленинских и маоистских партий и организаций (из Греции, Бразилии, Колумбии, Эквадора, США, Индии, Марокко), в котором осуждалось турецкое правительство, продолжающее враждебное отношение в отношении армян. Ответственность за убийство известного армянского журналиста Гранта Динка возлагалась на организованных внутри властных структур «проправительственных бандитов». Отмечалось, что турецкое государство не предоставляет прав народам и меньшинствам. Существование миллионов курдов Турецкого КурDISTана до последнего времени отрицалось, однако в результате борьбы национального движения курдов

³⁷ Guler A., 'Di 1915'an de 1,5 milyon Ermeni, 500 hezar Suryanî hatin qetilkirin' // ANF, 22.04.2015.

турецкое государство было вынуждено признать наличие курдов, но не соглашается до сих пор на обучение для курдов на своём родном языке и иные демократические права. Турецкое государство в отношении армян, лазов, черкесов, греков и других меньшинств продолжает политику вражды и дискриминации³⁸. Тогда же приводилось заявление левого, феминистского и близкого к ПРК Союза женщин-социалисток, также требовавшего признание Геноцида армян. Особо подчёркивались страдания женщин в ходе геноцида армян. Как и в ходе проведения любого геноцида, женщины подвергались не только истреблению, но и насилию, пыткам и сексуальному рабству, а рынки пленных, закрытые в 1909 г., были вновь открыты для продажи армянских женщин и детей, были проданы тысячи армянских женщин, около 200 тыс. армянских женщин силой заставили принять ислам, тысячами они кончали жизнь самоубийством. В заявлении говорилось, что турецкое государство должно попросить прощения отдельно и у армянских женщин³⁹.

22-24 апреля 2015 г. в связи со столетней годовщиной Геноцида армян в Диярбакыре Институтом «Комитас» (видимо, речь шла о находящемся в Великобритании исследовательском центре – <http://www.gomidas.org/>), диярбакырским отделением крупнейшей правозащитной организации Турции – Ассоциацией по правам человека и Союзом адвокатов Диярбакыра были организованы различные мероприятия. 22 апреля мероприятия были проведены в районе Гюнгюш, ставшем одним из основных центров резни армян, 23 апреля – в церкви Св. Киракоса, 24 апреля – в церкви Св. Саркиса⁴⁰.

Тогда же на юридическом факультете диярбакырского университета «Диджле» организация «Коммуна Центр молодёжи им. Арин»⁴¹, писатели Дженгиз Актар и Баскын Оран, являющиеся

³⁸ 'Me qirkirina Ermeniyan ji bîr nekir, em ê ji bîr nekin' // ANF, 09.04.2015.

³⁹ 'Jinê Ermenî rastî qirkirina zayendi hatin' // ANF, 14.04.2015.

⁴⁰ Qirkirina Ermeniyan di sala 100 de li Amedê tê bibîranî // ANF, 20.04.2015.

⁴¹ Организация носит имя героини сопротивления в Кобани – Арин Миркан, участвовавшей в составе Отрядов женской самообороны (YPJ) в боях в Кобани в

инициаторами кампании «Простите нас», призывающую прекратить отрицание геноцида армян, при участии армянской газеты «Агос» провели семинар «Депортация 1915 г. всё ещё не закончена»⁴².

СМИ ПРК подробно сообщали различные новости, касающиеся Геноцида армян, о проведении демонстраций в различных европейских городах⁴³, об осуждении Геноцида армян и требованиях к Турции признать его. Однако особо активно освещали разнообразные мероприятия и позицию различных стран, объединений государств, международных организаций и политических партий политиков в отношении геноцида армян, актуализируя часть, касающуюся осуждения турецких властей.

Так, в 2013 г. агентство ПРК сообщало, что турецкая организация «Скажем нет расизму и национализму» заявило о намерении установить новый памятник на месте установленного в 1919 г., а затем демонтированного памятника жертвам Геноцида армян (на территории парка Гези, где ранее находилось армянское кладбище)⁴⁴.

Приводилось заявление депутата Национального собрания Франции Валери Буайе, что законопроект, устанавливающий ответственность за отрицание Геноцида армян, будет вновь внесён во французский парламент, который был отвергнут ранее⁴⁵. Тема Геноцида армян включена во французские учебники⁴⁶. Подробно освещалось выступление министра интеграции шведского населения Эрика Улленхага 28 января 2013 г. по случаю 68-й годовщины осво-

2014 г. против ИГИЛ и взорвавшей себя, в результате чего были убито несколько десятков террористов ИГИЛ и подбит их танк.

⁴² Dewletê hê ji komkujiya erməniyan fəm nekiriye // <http://www.diclehaber.com/news/content/view/448237?from=3892213410>, 13.04.2015.

⁴³ Li Viyana Qirkirina Ermeniyan hat şermezarkirin // ANF, 25.04.2015.

Li gelek navendant qirkirina Ermeni-Suryaniyan hat protestokirin // ANF, 25.04.2015.

⁴⁴ Kûray Z., Peykerê bîranînê yê qirkirina Ermeniyan wê jinâve bê danîn // ANF, 09.06.2013.

⁴⁵ Pêşnûmeya Qirkirina Ermeniya dîsa tê rojêvê // ANF, 24.09.2012.

⁴⁶ Qirkirina Ermeniyan di pirtûkên dersê yên Franse de ye // ANF, 27.08.2012.

бождения лагеря Освенцим (Аушвиц) советскими войсками, который в частности заявил, что для предотвращения геноцидов необходимо усвоить уроки 1900-х годов: «Кто помнит армян? Именно об этом говорил Гитлер – о геноциде армян и ассирийцев. Мы не усвоили уроки начала XX в. Был геноцид в Камбодже. В 1980-х гг. Саддам Хусейн уничтожал курдов». По его словам, ответственность за геноцид армян и ассирийцев должна взять на себя Турция⁴⁷.

24 апреля 2014 г. для участия в Платформе памяти Геноцида армян делегация Всеармянского Благотворительного Союза (AGBU) и Европейского основного антирасистского движения (EGAM) посетила стамбульское отделение ПМД, сопредседатель которого – Эмрулла Бингюль – призывал руководство Турции признать Геноцид армян. Он заявил, что, если Геноцид армян будет признан официально, это прольёт свет на многие другие геноциды⁴⁸.

Особое внимание СМИ ПРК уделили принятию Парламентом Кипра Закона «О криминализации отрицания Геноцида армян и объявлении 24 апреля 1915 г. Международным днём памяти и признанием днём начала геноцида»⁴⁹, так же характерно подавалась информация о принятии 15 апреля Европарламентом резолюции «О провозглашении 24 апреля в Евросоюзе Днём памяти жертв Геноцида армян» с призывом к Турции признать Геноцид армян, потребовав также от Анкары рассекречивания своих архивов⁵⁰.

В связи с проведением в Кельне 18 апреля 2015 г. Европейской конфедерации угнетённых иммигрантов в (AvEG-Kon) был проведён семинар, посвящённый столетней годовщине Геноцида армян. Согласно сообщению ANF, на семинаре выступали близкие к ПРК

⁴⁷ Kuseiri M., Wezîrê Swêdi: Ermenî, Asurî-Suryanî û Keldanîn hatin qirkirin // ANF, 28.01.2013.

⁴⁸ Nûnerên diaspora Ermenî BDP ziyaret kirin // <http://www.bestanucel.com/yazdir.php?id=99836>, 24.04.2014.

⁴⁹ Li Qibrîsê qanûna Qirkirina Ermeniyan // ANF, 03.04.2015.

⁵⁰ PE Pêşnûmeya Qirkirina Ermeniyan qebûl kir // ANF, 15.04.2015.
Elmali H. PE Qirkirina Ermeniyan di sala 100. de bibîr anî // ANF, 15.04.2015.

представительница леворадикальной организации «Конфедерация рабочих из Турции в Европе» (ATIC, близка к промаоистской Коммунистической партии Турции/Марксиситко-ленинская) Назарет Вартаноглу⁵¹ и член связанной с Демократической партией народов Платформы армянских женщин Каюш Чалыкман Гаврилоф⁵² (армянки по происхождению). По мнению Н. Вартаноглу, включение в повестку политической жизни Турции темы геноцида армян, произошедшее во многом благодаря газете «Агос», подъём завесы с различных скрытых историй, очень сильно обеспокоило турецкие власти, в связи с чем и был убит Грант Динк. К.Ч. Гаврилоф подчеркнула, что резня армян продолжается и в настоящее время, приводя пример убийства Г.Динка и военнослужащих турецкой армии армянского происхождения. Ответственность за Геноцид армян, по мнению К.Ч. Гаврилоф, лежит на власти⁵³.

Аффилированные с ПРК организации, находящиеся в Европе, также организовывали различные мероприятия, связанные с Геноцидом армян и участвовали в них.

КНК и Федерация курдских ассоциаций Германии (YEK-KOM) в связи с 98-й годовщиной Геноцида армян сделали совместное заявление, в котором говорилось об осуждении Геноцида армян, ассирийцев и курдов-езидов и был сделан призыв признать геноцид. Ими были организованы митинги протesta перед турецкими кон-

сультствами в Гамбурге, Берлине, Франкфурте-на-Майне, а также в Аугсбурге⁵⁴.

В Гааге в связи со столетней годовщиной Геноцида армян Центром курдского демократического общества был организован семинар по этой теме⁵⁵, там же был проведен митинг. В ходе митинга звучали требования в адрес нидерландских властей признать Геноцид армян.

19 апреля 2015 г. в связи с организацией митинга 24 апреля 2015 г. в Брюсселе, посвящённого столетней годовщине Геноцида армян, организации ATIC, Центр курдской культуры в Брюсселе, Федерация курдских обществ в Бельгии, Курдский институт в Бельгии, Общество езидов, Союз алевитов Бельгии, Федерация ассирийцев Бельгии и Комитет столетия Геноцида армян – Бельгия, распространяли заявление, в котором был выдвинут лозунг: «Нет отрицанию геноцида, мы осуждаем турецкое государство за геноцид!». В заявлении отмечалось, что арест 24 апреля 1915 г. армянских интеллигентов и видных деятелей в Стамбуле открыл путь к политике депортаций ассирийцев, греков, евреев, pontийских греков и езидов, которая была направлена на уничтожение всех немусульманских народов, поселившихся в Турции задолго до турок. В заявлении особо подчёркивалось, что турецкое правительство продолжает политику геноцида армян и предпринимает все экономические и дипломатические усилия для предотвращения действий в память о Геноциде армян. Подписавшие заявление организации обращались к Евросоюзу признать геноцид армян⁵⁶.

Тогда же ряд организаций, близких к ПРК – Союз студентов Курдистана (Yekîtiya Xwendekarên Kurdistanê), организация «Свободная молодёжь» и Фронт свободы и труда – провели акцию про-

⁵¹ Н. Вартаноглу является автором книги, посвящённой Геноциду армян: Vartanoğlu N. Ermeni Soykırımı ve Tarihîn İnatçılığı. Umut Yay., 2011.

⁵² К.-Ч. Гаврилов, являвшаяся на местных выборах 2014 г. кандидатом на пост главы администрации в стамбульском островном районе Адалар от Демократической партии народов (получила менее 4%, заняла 3-е место), перевела на турецкий повести известной армянской писательницы Забел Есаян (1878–1943) «Среди руин», посвящённую резне армян в Адане в 1909 г.: Yesayan Zabel. Yıkıntılar Arasında. Çevirmen: Kayuş Çalıkmış Gavrilof. 2014.

⁵³ Li Kolnê di sala 100. de panela Qirkirina Ermeniyan // ANF, 20.04.2015.

⁵⁴ KNK: Dîrokê înakar nekin // <http://www.yeniozgurpolitika.org/index.php?rupel=nu-ce&id=19755>.

⁵⁵ Qirkirina Ermeniyan li Den Haag hat şermezarkirin // ANF, 19.04.2015.

⁵⁶ Di salvegera 100. de li Bruselê meşa protestokirina Qirkirina Ermeniyan // ANF, 19.04.2015.

теста против геноцида армян перед консульством Турции в Мюнхене. Воздав должное памяти армян, ПРК перешла во время акции к резкой критике политики современной Турции, утверждая, что это государство основано на геноциде, который продолжается и по сей день. Геноцид был не только против армян, но и против всех народов, проживавших и проживающих на этой земле. ПСР называлась последним этапом «этой политики геноцида. Особо подчёркивалась роль Германии, которая всегда ради своих экономических и империалистических интересов оказывала помощь политике геноцида турецкого государства⁵⁷.

ПРК информировала читателей своих СМИ о проведении в Стокгольме семинара, посвящённого Геноциду армян и ассирийцев, на котором выступал известный турецкий правозащитник и издатель Рагип Зараколу, признанный в июне 2008 г. судом Турции виновным «в оскорблении основ Турской Республики» за издание книги, посвящённой Геноциду армян⁵⁸. При этом приводились слова Зараколу, что лучшей моделью для народов является «Рожава» (кантоны, созданные в Сирийском Курдистане). Часть вины возлагалась как на Запад, не поддержавшего армянских революционеров, так и Партию рабочих Курдистана на современном этапе⁵⁹.

В начале сентября 2015 г. СМИ ПРК сообщалось о проведении в Стокгольме в период с 26 августа до 22 ноября выставки известного правозащитника и фотографа, свидетеля Геноцида армян, запечатлевшего его на своих фотографиях во время службы медиком в немецких войсках в Турции, охранявших Багдадскую железную до-

рогу – Армина Теофила Вегнера, на которой были экспонированы около 30 фото, посвященных геноциду⁶⁰.

Курдские СМИ часто пишут о мероприятиях различных армянских организаций в Турции и в других странах, посвящённых геноциду⁶¹.

В городе Сарекание (араб. Рас-аль-Айн) Сирийского (Западного) Курдистана местные армяне, являющиеся потомками армян, уцелевших от геноцида, провели акцию памяти жертв геноцида, осудив действия турецкого государства в отношении армян и ассирийцев, утверждая, что на этот раз Турция желает совершить подобный геноцид при помощи ИГИЛ. По их мнению, нападения террористов на «курдов, арабов и ассирийцев» повторяют геноцид турок против армян⁶².

Очевидно, приведённый материал вряд ли выражает мнение армян, а отражает лишь современную политическую пропаганду ПРК, являющейся «партией власти» в Сирийском Курдистане, посвящённую ситуацию в этой части Курдистана. Вряд ли убийства арабов, совершаемые со стороны ИГИЛ, могут быть сравнены армянами с Геноцидом армян в Османской империи.

Большой материал в СМИ ПРК был посвящён воспоминаниям отца современной иранской прозы Сеида Мохаммеда Али Джамала-

⁵⁷ Li Munîhê protestoya qirkirina Ermeniyan // ANF, 27.04.2015.
⁵⁸ Vahakn N. Dadrian, Ermeni Soykırımı Tarihi/Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma. Belge Uluslararası Yayıncılık, 2008. (Вагн Н. Дадрян. История армянского геноцида: этнические конфликты от Балкан и Анатолии до Кавказа).

⁵⁹ Kûseyîf M., Li Stockholmê semînera qirkirinê // ANF, 14.04.2015.
⁶⁰ Kûseyîf M., Li Stockholmê pêşangeha Wegner a 'Şahidê Qirkirina Ermenî ya 1915'an // 05.09.2015.

⁶¹ См., например, о проведении симпозиума в Стамбуле: 'Heta lêborîn ji gelê Ermenî neyê xwestin aştî nabe' // <http://dihanews.com/news/content/view/452360?from=389-2213410, 12.04.2015>.

⁶² Ismail A., Osman B., 'DAIŞ'ê nûnertiya zihniyeta kujerên komkujiya ermeniyan dike' // <http://ku.hawarnews.com/daise-nunertiya-zihniyeta-kujeren-komkujiya-ermeniyandike/>, 24.04.2015.

заде, в которых он писал, как во время поездки вдоль Евфрата не было ни дня, чтобы в этой реке не было трупов армян⁶³.

В связи со 100-летием геноцида была издана книга «Армяне среди нас (1915-2015)⁶⁴», включавшая 35 статей турецких и курдских авторов⁶⁵.

Курдские публицисты призывали курдов в день сотой годовщины Геноцида армян участвовать в траурных мероприятиях, тем самым выражая сочувствие армянам и айсорам⁶⁶.

Таким образом, через трансляцию осуждающего взгляда на геноцид РПК солидаризируется с крупнейшими европейскими организациями, государствами, партиями и политическими и общественными деятелями.

Сходной с ПРК позиции придерживаются многие известные курдские писатели, интеллектуалы или публицисты.

Так, курдский писатель Арам Гарнас в своём интервью курдоязычному телеканалу Dunya TV, созданному сторонниками Фетхуллаха Гюлена, утверждал, что несмотря на участие некоторых курдов в геноциде армян и ассирийцев, курды, на самом деле, спасали их, а также «курдов-христиан» (?!), вступая в столкновения с властями. Курды не были партнёрами османских властей. Приказ о геноциде отдавали не курды, а власти⁶⁷.

Бывший глава Социалистической партии Турецкого Курдистана Кемаль Буркай в отношении Геноцида армян повторяет позицию ПРК, хотя и является известным и многолетним критиком этой

партии. К. Буркай считает, что в 1915 г. против армян был совершен геноцид, то есть преступление против человечества. При этом ответственность за этот геноцид, по мнению К. Буркай, несёт «Единение и прогресс», особенно Энвер-паша, Талаат-паша и Джемал-паша и другие. Именно власти (младотурки) приняли решение об осуществлении геноцида армян и использовали всю государственную машину для достижения этой цели. Для этого младотурки использовали местные власти и армию и, в какой-то степени, «гражданских лиц», под предлогом мусульманства разжигали ненависть против «христиан», хотя многие из нападавших желали получить имущество армян, т.е. действовали исходя из корыстных интересов. Возможно, среди таких («гражданских лиц» и «защитников ислама») были и курды. Очевидно, существовали «плохие курды», которые ради своих интересов, нанесли ущерб своим армянским соседям. Не скрывая действия таких курдов, мы все же не можем принять их действия за деяния курского народа и обвинять курдов в осуществлении геноцида армян, поскольку решение о геноциде было решением властей, решением государства османских турок, власти турецких националистов и расистов. Кроме того, отмечает К. Буркай, движение «Единение и прогресс» было не только врагом армян, но и курдов. После геноцида армян и атак российской армии в регионе погибло 700 тыс. курдов, особенно в Сархаде.

Далее К. Буркай повторяет широко распространённое среди курдов мнение об идеальном многовековом соседском сосуществовании курдов и армян – «у них никогда не было вражды». Если бы не план османских властей, то курды и армяне не вступили бы в противостояние, среди курдов не появились бы «плохие курды», действовавшие против армян. Ещё до Первой мировой войны, османское государство, особенно при правлении Абдул-Хамида II, начало противопоставлять курдов и армян. Хамидие были проектом османов для того, чтобы настроить курдов и армян против друг друга. Османские власти свои «грязные действия» в отношении

⁶³ Niviskarê Írani: Rojek nebû me termê Ermeniyan di Firatê de nedîta // <http://rojnews.net/Ku/drejey-hewal.aspx?id=17046&LinkID=23>, 16.04.2015.

⁶⁴ İçimizdeki Ermeni (1915–2015) / Kolektif / Haz.: Yiğit Bener / Can Yayınları / Derleme.

⁶⁵ Aydin O., Sala 100. ji 35 wêjevanî ‘Ermeniyê nava me’ // ANF, 15.06.2015.

⁶⁶ Çiyan G., Parvekirina êşa 100 saliya jenosid // <http://www.bircabelek.org/haber/2400-parvekirina-sa-saliya-jenos-d>, 21.04.2015.

⁶⁷ Keskin Nevzat, Aram Gernas Ru Bi Ru // <http://www.youtube.com/watch?v=YfAAvcM8X7M>, 09.06.2014. Минуты 33.00–40.00.

армян пытались возложить на курдов, как сейчас некоторые лица желают свалить вину за действия движения «Единение и прогресс» на курдов⁶⁸.

В связи со 100-летием Геноцида армян Партия свободы Курдистана (Partiya Azadiya Kurdistanê, PAK), критикующая ПРК, распространила заявления, в целом повторив курдские стереотипы. Так, в заявлении отмечалось, что Геноцид армян, в ходе которого было истреблено 1,5 млн армян, превратив «Курдистан в самое большое озеро крови армян», осуществлен османами и курды не несут ответственности за это, поскольку власть не являлась курдской властью. Вместе с тем в заявлении было указано, что, к сожалению, некоторые курды, исходя из своих материальных интересов, приняли участие в атаках на армян, выполняя указания османского государства. Но в основном курды и курдские организации защищали армян, что подтверждается публикациями в курдской печати того времени, и курды и армяне жили в соседстве друг с другом, как никакие другие народы, до геноцида между ними не было никаких проблем. Партия осудила тех, кто принял участие в убийствах армян, продолжив: «Как известно, во время русско-турецкой войны некоторые армяне помогали русским и убили много курдов. Но мы из-за этого не можем обвинять армянский народ. Так же мы не можем из-за участия некоторых курдов в убийствах армян обвинять курдов как народ». Далее выражалось соболезнование «армянским сестрам и братьям»⁶⁹.

Тем самым, PAK возлагая ответственность за геноцид на османские власти, полностью снимала вину с курдов, при этом не отрицая действия «некоторых курдов», однако, подчёркивая, что курды в основном защищали армян. К тому же армяне обвинялись в сов-

местном «с русскими» истреблении курдов, поэтому, PAK считала, что если армяне будут настаивать на вине курдского народа в связи с неоспоримым участием «некоторых курдов» в резне, то в свою очередь курды могут обвинить армянский народ в геноциде курдов совместно «с русскими».

Как видно, в курдском общественном дискурсе тема помощи русских армянам против курдов и «антакурдская позиция России» имеет под собой основу солидарности курдов с турками. В этом смысле весьма примечательно интервью одного из курдских старейшин, участвовавшего в Первой мировой войне в составе 400 хамидие из Ботана. По его словам, курды в Первой мировой войне предотвратили завоевание Турции русскими. «Во время Первой мировой войны армяне выступали за свои права, а русские оказывали им поддержку. У армян было три генерала (видимо, имеется ввиду – командира): Арам-паша Эриванлы (видимо, Арам Манукян – Н.М.), Тума и Сеюп (не представилось возможным идентифицировать их – Н.М.). Мы воевали против них. В русской армии было 80 тыс. армян. Армяне требовали Эрзурум, Van и Битлис. И пришли с помощью России... Османская империя была на грани раз渲ла. С одной стороны, на османов напали французы, с другой – англичане, греки. В то время хамидие, которые были собраны из курдских племен, пришли на помощь им (османам – Н.М.). Курды пришли на помощь османам, когда у тех уже не оставалось надежды»⁷⁰.

Один из курдских публицистов пишет, что младотурки сделали армян мишенью из-за угрозы России, союзниками которой были христиане Турции. Армян убивали турецкая армия и Специальная организация (Тешкилят-и Махсуса) «при помощи полувоенных курдских и черкесских подразделений и племён». Однако жертвы курдов также были многочисленны, составив свыше 1 млн человек.

⁶⁸ Burkay K., Berpirsê jenosîda Ermêniyan dewleta Osmani-Tirk e // <http://www.rojeva-kurd.com/berpirse-jenosida-ermeniyani-dewleta-osmani-tirk-e/>, 07.04.2010.

⁶⁹ Jenosîda Ermêniyan qirkirina mîletekî ye û bi destê Dewleta Osmani hatîye kirin! // <http://www.pakname.com/details.aspx?an=336>, 24.04.2015.

PAK: Qirkirina ermeniyan ne sîcê kurdan e // www.rudaw.net, 24.04.2015.

⁷⁰ 29 Serhildanê Kurdan Dîtin // <http://herema-ararat.blogspot.ru/2012/08/29-serhildanen-kurdan-ditin.html>, 25.08.2012.

Османское государство, терпя поражение на Балканах, обратило свои взоры на восток страны, вначале взявшись за депортацию и уничтожение греков и армян с целью строительства турецкого государства. Увидев в курдах препятствие своим планам, под предлогом войны с Россией, османские власти стали выселять и курдов. Кроме того, весной 1915 г. русские при помощи армян атаковали и оккупировали Van и Малазгирт. Сотни тысяч курдов были вынуждены бежать на юг. В это время и армяне находились в тяжелой ситуации, ожидая помочь от своих союзников – русских, союзничество которых курдский публицист подвергает сомнению. Много курдов бежало от русских и армян в связи с чинимыми ими ужасами. Далее автор приводит цитату из книги Николая Ованнисяна, переведённой на турецкий язык⁷¹: «Младотурки вначале руками курдов вырезали армян и айсоров, потом после достижения этой цели стали резать курдов. Было убито около 800 тыс. курдов»⁷². Таким образом, курды представляются в качестве жертв османской власти, армян и русских.

Известный курдский публицист С. Бозарслан ответственность за геноцид армян возлагает на младотурок, а также частично на Англию, Францию и Россию. Признавая необходимость признания Геноцида армян, он считал нужным прилагать все усилия для продвижения признания наряду с Геноцидом армян «геноцида курдов», в связи с чем курды нуждаются в поддержке армян. По его мнению, получить поддержку армян в этом вопросе непросто, но в долгосрочном плане возможно. В этом контексте С. Бозарслан обратил внимание на книгу армянского исследователя Гаро Сасуни («Национальные движения курдов и курдско-армянские отношения с XV в. до сегодняшних дней»)⁷³, в которой отмечается, что геноцид армян в

Османской империи был начат в 1895 г., и благодаря курдским вождям Обейдулле (Обейдулла издал фетву против убийств армян, в регионе господства Обейдуллы армяне не были убиты) и Бадрхану жертвы среди армян не были многочисленными. Кроме того, согласно книге Сасуни, многие курдские племена спасали десятки тысяч армян, в связи с чем подвергались наказанию османов. 20 тыс. армян были спасены курдами Дерсима, в Муше семья Шехо спасла 12 тыс. армян. Согласно Рохат Алакому, в Моксе (Van) Мухтилла-бег спас 4459 армян⁷⁴. Османы не доверяли курдским племенам, поэтому вооружили неплеменных курдов, которые действовали сами по себе как фанатики. Курдские и армянские патриоты же жили в дружбе и мире. Там, где была власть курдов, армянам было хорошо. Но, к сожалению, там, где не было власти курдов, то есть их национальные чувства были слабые, курды были использованы османами. Но и армяне тоже были использованы врагами. Там, где были непатриоты курды и армяне, они использовались врагами. Курды пострадали и были убиты не в меньшем количестве, чем армяне, которые вместе с русскими войсками продвигались по Анатолии и убивали курдов⁷⁵.

Таким образом, можно отметить, что суждения большинства известных курдских общественных деятелей в целом подтверждает консенсус, наблюдаемый в курдском обществе в отношении Геноцида армян.

Курдские публицисты недовольно реагировали на выступления известного турецкого социолога Исмаила Бешикчи, ранее неоднократно осуждённого за поддержку прав курдов. Так, в конце сентября 2013 г. И. Бешикчи провёл в Стокгольме для курдской общины семинар, посвящённый армянам и грекам, представив доклад об

⁷¹ Hovannisan N., Ermeni Soykırımı-Ermenikirim. Pencere Yayınlari. 2007.

⁷² Maruf M., Komkujiya Ermeniyan a 1915'an û Kurd // http://www.amida-kurd.net/qunciknivis/komkujiya_ermeniyana_1915_an_%C3%BB_kurd.

⁷³ Garo Sasuni, Kürt Ulusal hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt Ermeni ilişkileri, Med Yayınevi, İstanbul 1992.

⁷⁴ Alakom R., Kurdk ku hero zkde ermeno xelas kirine! Muhtila Begê Moksî // Birnebûn. # 45. 2010. C. 10–20.

⁷⁵ Bozarslan S., 95 Salıya Salvegera Komkujiya Fileyan (Ermenan) û Kurdan // http://www.rizgari.com/modules.php?name=Rizgari_Niviskar&cmd=read&id=2051.

уничтожении младотурками 1,5 млн армян и изгнании 700 тыс. греков. Сайт www.nefel.com, в редакции которого преобладают выходцы из происламских курдских семей, в связи с этим писал (фактически это была редакционная статья, хотя и без пометки «от редакции»), что И. Бешикчи «вместо того, чтобы рассказывать об угнетении курдов со стороны турецкого государства, рассказывал об армянах» и подверг критике его выступление. По мнению редакции курдского сайта, И. Бешикчи глубоко ошибается, называя курдских шейхов и ага исполнителями намерений и действий движения «Иттихад ве Теракки» и османов, утверждая, что армяне были уничтожены руками курдов. Редакция курдского сайта подвергала Бешикчи критике в связи с тем, что он не стал говорить о том, что до истребления армян османами, «армяне при поддержке русских⁷⁶ пришли в Северный Курдистан и уничтожили 500 тыс. курдов», «сожгли и разграбили сотни курдских сёл».

Примечательно, что, по мнению курдского публициста из ПРК, заявления османских властей о союзе армян с Россией, желания армян создать независимое государство, о вооружении армян и атаках со стороны армян были не чем иным, как пропагандистской кампанией, направленной на очернение армян и являлись частью подготовки к геноциду⁷⁷.

⁷⁶ В анализируемой статье Россия, наряду с западными державами, упоминалась ещё и в качестве причины неудач курдов. Так, Бешикчи в своём выступлении заявлял о негативной стороне исламского фактора для курдов и даже назвал «исламское братство» для курдов «братством лжи», указывал об использовании турками, персами и арабами ислама в своих интересах против курдов. www.nefel.com опровергал И.Бешикчи, утверждая, что национальная мысль у курдов развивалась благодаря курдам-мусульманам, а лидерами большинства политических движений курдов были курды-мусульмане, преимущественно – курды-накшбанди и их шейхи. Причиной неудач курдов, заключал www.nefel.com, было не «исламское братство», а западные державы и Россия (Ismail Beşikçi ji kurdan re li ser ermeniyan seminerek da // www.nefel.com, 28.09.2013).

⁷⁷ Sakık F., Qirkirina Erməniyan û kuştına Talat Paşa // ANF, 24.04.2015.

И. Бешикчи в своём выступлении утверждал, что курды наравне с турками являются виновными за Геноцид армян и насколько турецкие капиталисты разбогатели благодаря захвату имущества греков, так же и курдские шейхи и ага разбогатели благодаря имуществу армян. В частности, Бешикчи привёл примеры известных семейств Коч и Сабанджи. www.nefel.com считал данную позицию Бешикчи в корне неверной, подтверждая это отсутствием примеров того же Бешикчи в материальной выгоде курдских шейхов и ага благодаря захвату имущества армян, отмечая, что в Северном Курдистане, ни в Ване, ни в Карсе, ни в Эрзуруме, ни в Муше и ни в других местах, численность армян не превышала численности населения курдов, и у армян не имелось такого имущества, которое позволило бы разбогатеть курдским шейхам и ага. Более того, утверждал www.nefel.com, турецкое государство фактически национализировало все земли Курдистана и имущество многих курдских шейхов и ага и впоследствии возвращение государством части отнятого имущества у курдских шейхов и ага привело к неравнозначному увеличению богатства курдских шейхов и ага благодаря захвату имущества армян, более того турецкое государство многих турок, а также боснийских и болгарских мухаджиров (переселенцев) поселяло на земли курдов. Особенно подчёркивалось также, что Бешикчи, называя курдов выгодоприобретателями резни армян, имеет в виду не только Северный, но и весь Курдистан, хотя ни в Южном, ни в Западном, ни в Восточном, ни в большей части Северного Курдистана такого не происходило. Возможно, признавалось в статье на www.nefel.com, в небольшом количестве какое-то имущество армян могло оказаться у курдов «в каких-то областях Северного Курдистана», но турецкое государство лишило имущества и курдов⁷⁸.

⁷⁸ Ismail Beşikçi ji kurdan re li ser ermeniyan seminerek da // www.nefel.com, 28.09.2013.

Здесь необходимо указать, что позиция Исмаила Бешикчи, по отношению к армянам и в особенности к вопросу, касающемуся Геноцида армян, очевидно, обусловлена теми же гуманистическими мотивами, которые сформировали его позицию и по отношению к курдам. Именно благодаря подобному принципиальному подходу И. Бешикчи на протяжении многих десятилетий являлся практически единственным интеллектуалом турецкого происхождения, выступавшим за права курдов, в связи с чем провёл в заключении почти два десятка лет. Безусловно, И. Бешикчи может заблуждаться в разнообразных вопросах, однако ставя под сомнение его деятельность и компетентность, подвергая критике И. Бешикчи в связи с его позицией в отношении Геноцида армян и указывая, что «вместо того, чтобы рассказывать об угнетении курдов со стороны турецкого государства, Бешикчи рассказывал об армянах», вступая с ним в полемические споры и отмечая ошибочность Бешикчи по отношению к некоторым историческим деталям, курды признают, что принимают его деятельность как общественного деятеля и правозащитника только в части защиты прав курдов. Подобным подходом курды подвергают сомнению и его непредвзятость в отношении курдов, девальвируя значение нейтрального, неангажированного взгляда интеллектуала в поддержку самих курдов.

Аналогичную критическую реакцию курдских публицистов⁷⁹ вызвало выступление депутата парламента Швеции от Народной партии Гулан Авджи (курдянка из Турции, эмигрировавшая вместе с родителями в малолетнем возрасте) во время голосования в шведском законодательном органе 11 марта 2010 г. по вопросу принятия резолюции по признанию Геноцида армян, которая действовала в роли леворадикального курдского политика. Голосуя вопреки позиции своей партии (Народной партии Швеции), Г. Авджи в ходе своего выступления заявила, что это «была величайшая резня, ко-

торую видел мир... Преступниками были турецкие военные и руководство государства, но также и мой народ – курды... Были курдские племена, которые рассматривали убийства и грабежи армян в рамках своих интересов. Несомненно, что... был геноцид; был геноцид в нескольких смыслах. Депортациям подверглись сотни тысяч христиан из районов, где они жили в течение тысяч лет. Эти выселения редко имели какую-то цель, чем гибель. Они были избиты до смерти, если они были не в состоянии ходить, то ихтопили в реках... христианское присутствие было стерто. Их активы и дома были конфискованы... Моя собственная семья принимала участие в геноциде с обеих сторон. Были люди, которые убивали армян и ассирийцев. Но были и люди, которые защищали армян и ассирийцев. Я не несу никакой ответственности за это. Это произошло за 60 лет до моего рождения. Но это часть моего наследия. Я считаю, что это моя обязанность – содействовать признанию геноцида⁸⁰.

Многие курдские публицисты осудили тогда заявления Г. Авджи об участии и ответственности курдов в Геноциде армян и других христиан. Так, известный курдский публицист, бывший руководитель одной из курдских нелегальных партий Ибрагим Гючлю (имеющий наряду с гражданством Турции шведский паспорт) считал ошибочным возложение ответственности за Геноцид армян на курдов. Осуждая выступление Г. Авджи. И. Гючлю отмечал, что курдские интеллектуалы возлагают на курдов ответственность за Геноцид армян, в то время как зачастую турецкие интеллектуалы, признающие Геноцид армян, не считают курдов виновными в этом, критикуя турецкого политика и публициста курдского происхождения Орхана

⁷⁹ См., например: Serhedî A. Gulan Avci Kurd kirin qatil! // <http://www.lotikxane.com/2010/03/22/gulan-avci-tirr-ji-kurdan-berda/>, 22.03.2010.

⁸⁰ Anf. 123 GULAN AVCI (fp) // <http://ado-sverige.org/2010/03/anf-123-gulan-avci-fp/> [швед. яз.].

Мироглу и некоторых членов прооджалановской Партии демократического общества⁸¹.

Структуру артикуляции в обобщённом виде темы Геноцида армян в курдском дискурсе в целом точно передал один из курдских публицистов. Во-первых, тема обсуждения начинается с «вины армян» – после того, как на на территорию Северо-Восточной Анатолии вошли русские, часть вооружённых армян стала нападать на дома и сёла турок и курдов-мусульман и убивать их⁸². В то же время турки и курды[-мусульмане] противопоставляются армянам единым фронтом. Хотя далее автор пишет, что утверждения о возмездии армянам за предательство Турции в связи с их связями с русскими, на самом деле, прикрывало стремление турецких властей создать гомогенное государство турок, уничтожив или ассимилировав нетурецкие народы. Жестокость турок в отношении христиан объясняется озлоблением после поражения Османской империи на Балканах. Проект туранизации Анатолии и создания турецкой нации был начат с истребления армян и других немусульманских обществ, среди которых греки, лазы, ассирийцы и курды-езиды. Потом последовала очередь выселений и туранизации курдов, а тех курдов, которые сопротивлялись, убивали⁸³. Таким образом, вначале речь идёт об уничтожении армян, далее – других христианских народов, после – езидов с указанием их курдской идентичности, что в данном случае является излишним, поскольку езиды истреблялись по конфессиональному принципу именно как езиды, а не как курды-езиды. После чего, уже в роли жертвы представляются курды, противостоявшие властям. Возложение ответственности на курдов рассматривается способом оправдания уничтожения курдов кемалист-

ским государством, в связи с чем подвергается критике позиция турецких властей, утверждающих, что младотурки лишь осуществляли насильственную миграцию армян, в то время как курды физически убивали и уничтожали армян, а также левых турок и курдов. Курды являются жертвой наряду с подвергшимися геноциду народами, и лишь сильная демография позволила им преодолеть катастрофу. Участие курдов в резне армян не воспринимается в качестве партнёрства с младотурками, а проводится аналогия с современными землевладельцами, шейхами и бюрократами и другими слоями, служащими «угнетающему государству». Курды не были партнёрами младотурок, но как сейчас некоторые курды против курнского освободительного движения помогают турецкому государству, так некоторые землевладельцы, шейхи, бюрократы и некоторые другие под флагом хамиде стали служить угнетающему государству. Такие курды были использованы как раз против курского движения, поэтому как можно называть их представителями курдов? Настоящими представителями курдов были те, кто защищал и спасал армян. Автор ссылается в этой связи на Гаро Сасуни, который в своей книге приводил примеры курдско-армянской дружбы и описывал, как курды спасали многих армян от резни. Сегодня христиан в целом и армян в частности от резни в Ираке спасает Южный Курдистан, что касается службы османам, и армяне много служили им, особенно торговцы. Во время оккупации русскими вооруженные армяне убили десятки тысяч курдских крестьян. Некоторые говорят, что курды безмолвны к армянскому геноциду, однако курды, которые проявляют свою курдскуюность, никогда не отрицают резню армян со стороны властей «Единения и прогресс». Начиная с движения Арапата «Хойбун» и до сих пор ни одна курдская организация и партия в своих программах не отрицала армян и их права. Курдов обвиняют в том, что они якобы присвоили имущество армян, однако имущество армян присвоило османское государство, потом оно перешло кемалистской республике, курды не получили ничего, оно перешло беженцам с Кавказа и Балкан, или

⁸¹ Guçlu İ., Qirkirina Ermeniyan û Berpirsiyariya Kurdan... // <http://www.kurdpa.net/kurdi/more/6517>, 28.09.2012.

⁸² Üso X., Qirkirina Ermeniyan // <http://www.mesop.net/osd/?app=izctrl&archiv=220&&izseq=izartikel&artid=1713>.

⁸³ Üso X., Qirkirina Ermeniyan // <http://www.mesop.net/osd/?app=izctrl&archiv=220&&izseq=izartikel&artid=1713>.

было продано государством туркам и близким властям лицам. Причем курды тоже страдали от резни и переселений и теряли имущество, но про их имущество никто не говорит⁸⁴.

Касаясь ответственности курдов в истреблении армян, один из курдских авторов ПРК, пишет, что «курдские слуги османского государства» уничтожали не только армян, но и подавляли курдские восстания в крови. Больше армян они уничтожили курдов, поэтому говорить о большой роли курдов в уничтожении армян ошибочно⁸⁵.

Другой курдский публицист, обсуждая проблему Геноцида армян, писал, что с целью туркизации Месопотамии османы начали в 1915 г. истребление армян и под предлогом ислама сумели ввести в заблуждение некоторых курдов, принявших участие в резне армян. Однако курдская интеллигенция и руководители-патриоты выступали против геноцида и оказывали помощь армянам, пряча армянских детей и выдавая их за своих детей. Даже из Южного Курдистана военный отряд спасал армян. Некоторые курдские племена вели бои с турецкой армией для оказания помощи армянам в переходе в Сирию, где курды передавали армян французам⁸⁶.

Публицист из ПРК пишет об уничтожении «соседей курдов – армян» со стороны османских властей на глазах у курдов. Те, что вступались за армян, разделяли судьбу армян. Но были и курды, которые «были обмануты [османскими властями] против армян», «некоторые курды» были рядом с турецкими войсками, став их партнёрами в осуществлении Геноцида армян⁸⁷.

Тема участия курдов в Геноциде армян, безусловно, является весьма болезненной для курдских политиков и публицистов, ко-

торые, понимая моральную обязанность осуждения «таких курдов», дистанцируются от них, а иногда находят им оправдание, обусловленное различными обстоятельствами, параллельно отмечая помочь курдов армянам, таким образом несколько смягчая трагический привкус от участия курдов в геноциде. Очевидно, курды осуществляли помочь армянам. В этом смысле примечателен допрос в ходе берлинского судебного процесса над армянским студентом Согомоном Тейлиряном в связи с расследованиями обстоятельств убийства Талаат-паши. Обвиняемый рассказывал, что его приютили и, фактически, спасли курды. По его словам, существуют курды, «которые хорошо относятся к армянам», но «большинство» курдов «являются друзьями правительства»⁸⁸. Вместе с тем помочь курдов не оказала влияния на дальнейшее развитие процесса геноцида, по сути, помощь ограничивалась актами, побуждаемыми морально-гуманистическими принципами и практически не имела положительных демографических и социально-политических последствий для армян, в то время как участие курдов в геноциде привело к серьёзным трагическим результатам для христианского населения той части Османской империи, которую курды именуют Северным Курдистаном.

Отношение к проблеме геноцида армян в Иракском Курдистане

Актуализация проблемы Геноцида армян не могла обойти стороной и Иракский Курдистан. Этот вопрос находится на периферии внимания южнокурдистанского общественного мнения, хотя в целом можно отметить гуманистическое отношение в Иракском Курдистане к теме уничтожения армян в Османской империи, тем более что там отмечается помочь семейства Барзани армянам во время геноцида. Кроме того, в Иракском Курдистане (в основном в

⁸⁴ Üso X., Qirkirina Ermeniyan // <http://www.mesop.net/osd/?app=izctrl&archiv=-220&izseq=izartikel&artid=1713>.

⁸⁵ Ozcan M., Dostaniya Ermeni-Kurd // <http://www.pkkonline.com/ku/index.php?sys=article&artID=54>.

⁸⁶ Boşeli B., Hrant Dink // http://nerin.hawarnet.org/2011/09/hrand-dink-u-jenosida-ermenian_15.html, 24.05.2011.

⁸⁷ Sakik F., Qirkirina Ermeniyan û kuştına Talat Paşa // ANF, 24.04.2015.

⁸⁸ Вегнер А., Судебный процесс Талаата-паши. Стенографический отчет о судебном процессе с предисловием Армина Т. Вегнера и приложением. Немецкое издательство “Политика и история”, Берлин, 1921, М., 1992.

прилегающем к Турции районе Захо, в провинции Дохук) имеется небольшая армянская община, представленная в основном потомками уцелевших от Геноцида армян Турции. Именно представители общины и пытаются поставить вопрос признания геноцида перед властями Иракского Курдистана.

Так, в апреле 2015 г. в парламент Курдистана депутатом Ервантом Нисаном Маркусом, представляющим армянскую общину (фактически – член ДПК), был внесён законопроект о признании Геноцида армян⁸⁹, что вызвало споры между курдскими партиями. ПСК поддержал законопроект, в то время как ДПК и «Горран» прохладно отнеслись к нему, хотя ряд членов ДПК выступил в его поддержку. Армянский депутат сумел собрать около 40 подписей (всего в парламенте Региона Курдистан/Ирак 111 депутатов). ДПК считала, что принятие резолюции о признании Геноцида армян испортит отношения Турции с Иракским Курдистаном, в то же время, по-видимому, не препятствовала какой-то части своей фракции поддержать инициативу армянского парламентария, показывая свой гуманизм, однако не поддерживая всей фракцией, чтобы этот вопрос так и не прошёл через парламент. В то же время депутат парламента от ПСК Ревас Файк утверждал, что несмотря на раздражение Турции, нельзя чтобы из-за недовольства Анкары курдистанские парламентарии отвергли этот законопроект. По его мнению, Турция выступала против многих действий и процессов, в итоге случившихся вопреки её позиции, например, она категорически выступала против перехода пешмерга в Кобани во время противостояния с ИГИЛ в 2014 г. Один из высокопоставленных членов ДПК Мохаммед Амир Дерсави заявил, что курды всячески поддерживают признание Геноцида армян, подчёркивая, что племя барзани и другие курдские племена оказали поддержку армянам. Однако этот вопрос в нынешних политических реалиях Иракского Курдистана представ-

ляется весьма непростым и трудно представить, что руководство региона включит эту инициативу в нынешнюю повестку дня. По мнению руководства Иракского Курдистана и ДПК, если уж Барак Обама в связи с недовольством Эрдогана не называет резню армян геноцидом, то как такое решение может принять регион Курдистан, для которого единственной дорогой в мир является Турция⁹⁰. В связи с этим, исходя из «особых отношений» ДПК с Турцией, премьер-министр Иракского Курдистана Нечирван Барзани и пресс-секретарь Регионального правительства Курдистана Сафин Дизай 24 апреля 2015 г. участвовали в церемонии, посвящённой 100-летию победы Турции в битве при Чанаккале. В этом мероприятии участвовали главы 21 страны (в том числе, кроме президента Турции Р.-Т.Эрдогана, президент Азербайджана И.Алиев, президент Туркменистана Г. Бердымухамедов, а также принц Уэльский Чарльз) и представители более чем 70 стран⁹¹. Как известно, годовщина битвы при Чанаккале впервые была отмечена 24 апреля, для отвлечения внимания от Геноцида армян.

В то же время телеканал Rûdaw – фактически официоз президента и премьер-министра Курдистана демонстрирует репортажи о мероприятиях местных армян в память о геноциде⁹², а также о

⁸⁹ Parlamentevê ermenî daxwaza naskirina “qirkirinê” kir // www.rudaw.net, 24.04.2015.

См. также репортаж телеканала Rûdaw: Karvedanê projebiryara Komkujiya Ermeniyâ li Kurdistanê // <http://www.youtube.com/watch?v=fks-9nUv5kw>, 25.04.2015.

⁹¹ Barzanî di merasima salvegera şerê Çanakkaleyê de beşdar bû // <http://www.youtube.com/watch?v=Lhww8LEoX5c>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Чанаккале].

⁹² См., например: Li Zaxo jî Qirkirina Ermeniyân tê bibiranîn // <http://www.youtube.com/watch?v=U--kU2S5tDg>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Захо] Ermeniyên li Zaxo Komkujiya Ermeniyân bibîr anîn // <https://www.youtube.com/watch?v=s0bgSv5x114>, 25.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Захо].

проводении в других частях Курдистана⁹³ и в различных странах, например, в Армении⁹⁴, Турции⁹⁵, Германии (о выставке курдского художника о Геноциде армян⁹⁶).

В этом смысле Иракский Курдистан повторяет позицию многих других стран, не отрицающих геноцид, но в то же время, исходя из политической целесообразности, не выходящих за рамки «неполноценного» признания.

Ситуация в общественном мнении в Иракском Курдистане определяется не только гуманистическими мотивами, как было бы, если бы речь шла о геноциде в Руанде.

Так, на сайте Rûdaw был опубликован текст колумниста газеты, во многом отражающий широко распространённые в южнокурдистанском общественном мнении точки зрения. Журналист писал, что, очевидно, курды участвовали в геноциде армян, однако нынешние курды не несут ответственности за действия «группы предателей», примкнувшей к османам, как и не несут ответственности за участие некоторых курдов в ИГИЛ. Поскольку курды тогда не имели

⁹³ Bîranîna Qirkirina Ermeniyan li Amedê // <http://www.youtube.com/watch?v=7Uj3IkA2YKg>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Диарбакыра].

Dêrsim - Komkujiya Ermeniyan li Xozatê hat bibîranîn // <http://www.youtube.com/watch?v=fyJ18Ug7MUI>, 28.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из Дерсима].

⁹⁴ İro 100 sal li ser Qirkirina Ermeniyan re derbas bûn // <http://www.youtube.com/watch?v=QQz3p2jG0Dw>, 24.04.2015. [Сюжет телеканала Rûdaw о траурных мероприятиях в Ереване].

Di sala 1915an de nêzikî 1.5 milyon ermenî hatin kuştin // http://www.youtube.com/watch?v=0_Vrz7rM08o, 24.04.1915. [Репортаж телеканала Rûdaw о траурных мероприятиях из Эчмиадзина].

⁹⁵ Li Stenbolê pêşangeheke hunerî li ser Qirkirina Ermeniya hat lidarxist // <http://www.youtube.com/watch?v=LpxaCvG0wRw>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw о выставке армянских художников в Стамбуле].

⁹⁶ Almanya - Bi halkefta Qirkirina Ermeniyan pêşangehek hat vekirin // <http://www.youtube.com/watch?v=CgRn2RWYfIA>, 24.04.2015. [Репортаж телеканала Rûdaw из ФРГ] Примечательно, что курдский художник объяснял свою деятельность в память о геноциде армян тем, что курды являются народом, в отношении которого были осуществлены множество геноцидов.

статуса – они не виноваты. Автор приводил также мнение тех людей, которые утверждают, что армяне поддерживали Россию и в Северном, Южном и Восточном Курдистане осуществляли действия в отношении курдских женщин и девушек, что вызвало месть со стороны курдов. По его мнению, курды не должны просить прощения у армян, но в то же время понимать позитивные и негативные моменты своей истории. Курды должны быть горды, что род Барзани спасал армян, но стыдиться того, что руководители некоторых курдских племён участвовали в геноциде. Нет необходимости, чтобы правительство Курдистана официально просило прощения у армян, но в то же время для уважения армян, проживающих в Курдистане, необходимо заявить, что мы, курды, стыдимся того, что курды участвовали в геноциде другого народа⁹⁷.

В целом общественное мнение в Иракском Курдистане во многом, если не полностью, солидарно с турецкими курдами. То есть – факт геноцида неоспорим, в геноциде участвовала «часть курдов», являющаяся «предателями», однако курды не несут ответственности за геноцид, поскольку не являлись властью, соответственно, курдам не за что просить прощения. В то же время действия курдов по уничтожению армян в курдском общественном мнении в какой-то степени объясняются курдскими политиками и публицистами как реакция на поддержку армянами России, которая рассматривается курдами в период Первой мировой войны как солидарный с «мусульманами» (турок и курдов) враг, поскольку в тот период у курдов религиозная (исламская) идентичность преварировала над этнической, а также как месть за «зверства армян». В этом смысле позиция курдов – поддержка «врага мусульман» и «внешнего за-воевателя» (Россия), а также «зверства армян при поддержке русских» – полностью копирует турецкую официальную позицию в отношении Геноцида армян.

⁹⁷ Ebdulla H., Lêborîna fermî na lê divê em şerm bikin! // 29.04.2015.

Кроме того, признание геноцида армян в Иракском Курдистане видится с точки зрения определённой выгоды для курдов. Так, преподаватель Университета города Койсанджак Камран Бабанзаде утверждал, что признание геноцида армян в интересах курдов, поскольку его признание облегчит признание геноцида курдов во время правления кемалистов в период подавления восстания шейха Саида⁹⁸.

Вместо заключения

Таким образом, можно отметить, что в курдском общественно-политическом дискурсе существует практически единодушное мнение о Геноциде армян. Отношение к Геноциду армян со стороны «ПРК и Со» представляется в моральном аспекте одновременно с использованием «геноцида» в качестве средства критики в актуальной политической борьбе и повода для упрёка современных турецких властей и её лидера Эрдогана, т.е. в условиях внутриполитического противостояния как инструмент утверждения декларируемой политической идентичности курдов. «ПРК и Со» обвиняют власти в нежелании признавать факт Геноцида армян, а, соответственно, и в «моральном пособничестве» геноциду.

Среди курдских публицистов и общественных деятелей, да и в целом в курдском обществе наблюдается определённый консенсус в вопросах, касающихся участия курдов, разнообразных исторических деталей, роли армян, стран Запада и России и их (армян Запада и России) частичной «вины» за геноцид. Такая солидарность в этих вопросах перекликается с турецкой позицией, и существует в виде образа мыслей, действий, чувств, мнений, т.е. «социального факта», обладающего силой принуждения к тем, кто не разделяет эти

⁹⁸ Hisen K., Naskirina qirkirina Ermeniyan di berjewendiya kurdan de ya // <http://rojnews.net/Ku/drejey-hewal.aspx?id=17326&LinkID=26&Naskirina-qirkirina-Ermeniyan-di-berjewendiya-kurdan-de-ye>, 20.04.2015.

представления⁹⁹. Таким образом, курдским спикерам и организациям приходится в некоторой степени соответствовать указанному консенсусу, наделяя в том числе и армян долей вины, тем самым, несколько смягчая общественное неодобрение фактом признания, хотя и с «оговорками», участия курдов в геноциде армян. Необходимо также учитывать современную политику аффилированной с ПРК легальной партии, в центре внимания которой лежит идеология интернационализма и либерально-демократических ценностей, что наглядно было продемонстрировано на последних выборах, то есть категории, несколько выходящие за рамки ригидной прокурдской, отчасти разбавляя национальный «образ» ПРК среди некурдов. В связи с этим курды вместе с армянами и с другими пострадавшими народами обвиняют «тех» курдов в геноциде и против части курдов – курдов-езидов, что придаёт геноциду исламскую окраску. Таким образом современные легальные курды не рассматривают себя наследниками «тех курдов», а, соответственно, и ответственными за геноцид. В данном случае роль курдов рассматривается ими с точки зрения социально-классового и религиозного аспекта с атрибуцией на сословную идентичность «ответственных» курдов.

Собственно геноцид на территории Османской империи, в понимании курдов, включает в себя акты геноцида по отношению к курдам-езидам, ассирийцам и другим немусульманским народам, а иногда и к курдам, хотя и подчёркивается армянское ядро, и связывается с последующими геноцидами, тем самым выстраивая комплекс геноцидов, связанных между собой общими причинами, источником которых является, по мнению курдов, враждебная идеология.

Отмечая соблюдение курдами собственных политических интересов в этом вопросе необходимо отметить что некоторые курдские интеллектуалы и публицисты, признавая геноцид, вместе с тем предостерегают от политического признания, указывая на возможные

⁹⁹ Дюргейм Э., Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана, М., Канон, 1995.

последствия. Особенno это характерно для властей Южного Курдистана, считающих Турцию важнейшим партнёром. Отмечая, что геноцид неоспорим, в Южном Курдистане подчёркивают, что он, тем не менее, не стал ещё общепризнанным на международном уровне, и что южным курдам при моральном признании геноцида, тем не менее, следует подходить к этому вопросу с точки зрения политической целесообразности, что и делают (делали) на протяжении многих лет различные страны мира.

При всех нюансах, обусловленных различными политическими факторами, курды признают геноцид и теоретически понимают последствия, которые могут возникнуть от его признания. Таким образом, на территории Турции, в Турецком Курдистане, по сути, звучание темы геноцида (в части самого факта геноцида) среди курдов сформировано и кардинально противоположно позиции официальной турецкой власти.

Մարգիս Գրիգորյան,

*պ.գ.թ., ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների
բաժնի գիտաշխատող*

ՀՎ ՔՈՎ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ 2014 ԹՎԱԿԱՆԻ ԵԶԻԴԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ

Բանալի բառեր - եզդիներ, ցեղասպանություն, Խալամական պէտություն, Քուրդիստանի ուղիղնալ կառավարություն (ՔՈԿ), «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցություն» (ՔԱԿ), Ժողովրդական պաշտպանության ջոկատներ (ԺՊՋ), փեշմերգա:

Ключевые слова: езиды, геноцид, Исламское государство, Региональное правительство Курдистана, Рабочая партия Курдистана (РПК), Отряды народной самообороны, пешмерга.

Key words: Yezidis, Genocide, Islamic State, Kurdistan Regional Government (KRG), «Kurdistan Workers' Party» (PKK), People's Protection Units (YPG), Peshmerga.

ԽՆԴՐԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ

2014 թվականի օգոստոսին Իրաքի եզդիաբնակ Սինջար քնակավայրի և հարակից գյուղերի ուղղությամբ «Խալամական պէտության» (Ամերիկա-ԻՊ) հարձակումը գուգորդվեց բոնություններով և ցեղասպանական գործողություններով տեղաբնիկ եզդիների հանդեպ՝ պատճառ դառնալով բազմաթիվ զոհերի և տարհանության: Մեր համոզմամբ Իրաքի հյուսիսում եզդիների¹

¹ Եզդիները բնակվում են հիմնականում Իրաքի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջաններում՝ Սինջար լեռան շրջակայրում, Սինջար, Շեյխան, Թալթիֆ, Բեշիքա, Զախու, Սեմել բնակավայրերում: Եզդիների թիվն Իրաքում հաշվվում է մոտ 560.000՝ համարվելով քրիստոնյաներից հետո երկրորդ ամենամեծ կրոնական

հանդեպ իրականացված բռնությունները պետք է բնորոշել որպես ցեղասպանություն՝, որն այս անգամ իրականացվեց ծայրահեղ արմատական զաղափարներով առաջնորդվող իսլամականների ձեռքով:

Մերձավորարելյան տարածաշրջանային զարգացումներն ու Իրաքում ստեղծված իրավիճակը

2011 թվականին լայն թափ ստացած մերձավորարելյան տարածաշրջանային տարարնույթ զարգացումները պատճառ դարձան նոր գործընթացների ձևավորման համար, որոնցից էր իսլամական ծայրահեղ արմատական կառույցների ակտիվացումը Իրաքի զգալի հատվածներում: Դեռևս Սահամ Հուսեյնի իշխանության տապալումից հետո (2003 թ.) Իրաքի արևմտյան սունիաբնակ տարածքներում շիայական իշխանությունների կողմից շարունակվող ճնշումները, խստացված հակաահաբեկշական օրենքները, իրաքյան ուժերի կողմից իրականացվող էթնիկ-դավանաբանական կոչերով միախառնված հակաահաբեկշական ռազմարշավները, պաշտոնական Բաղդադի անհեռատես քաղաքական վարքագիծը, Իրաքի սունիների նկատմամբ ճնշումներն ու հալածանքները հանգեցրին իսլամական արմատական տրա-

համայնքը (տե՛ս S. Saloum, Minorities in Iraq. Memory, Identity and Challenges, Masarat for Cultural and Media development, 2013, pp. 66-79):

² ՄԱԿ զիլավոր ասամբլեայի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածում նշվում է. «Սույն Կոնվենցիայում ցեղասպանություն նշանակում է հետևյալ գործողություններից ցանկացածը՝ ազգային, էթնիկական, ցեղային կամ կրոնական որևէ խմբի, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ կատարված. (ա) այդ խմբի անդամների սպանությունը, (բ) այդ խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս պատճենը և այլն» (տե՛ս http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf, Սույն՝ մայիսի 3, 2015 թ.):

մադրությունների ավելացմանը: Դա հեշտացրեց իսլամական արմատական զաղափարներով առաջնորդվող կառույցների դիրքերի ամրապնդմանն ու ջիհադական պայքարի ուժգնացմանը ինչպես Իրաքի սունիաբնակ, այնպես էլ՝ այլ տարածքներում: Ակտիվացող իսլամական ծայրահեղ արմատական միտումներից շխուսափեցին նաև Իրաքի եզրիները, որոնց հանդեպ եղան ահաբեկշական գործողություններ և ճնշումներ³:

Իրաքում ծայրահեղ իսլամական սունիաբնակ կառույցների առաջխաղացմանը նպաստեցին նաև հարևան Սիրիայում 2011 թվականին ծավալված գործընթացները: 2012 թվականին Իրաքի իսլամական սունիաբնակ կառույցները ակտիվորեն ներգրավվեցին Սիրիայում ընթացող հակամարտությանը՝ պայքարելով Բաշար ալ-Ասադի վարչակարգի դեմ: 2013 թվականի ապրիլին սիրիական հակամարտությունում առանձնապես ակտիվություն դրսեորդող «Իրաքում իսլամական պետություն» կառույցը (الدولة الإسلامية في العراق والشام) կառույցը (الدولة الإسلامية في العراق والشام) ալ-Իսլամիա ֆի իլ-Իրաք) (ԻԻՊ) հայտարեց, որ վերանվանվում է «Իրաքում և Շամում իսլամական պետություն» կառույցը (الدولة الإسلامية في العراق والشام) ալ-Իսլամիա ֆի իլ-Իրաք ու ալ-Շամ) (ԻՇԻՊ) կառույցի և իր կողմից վերահսկվող տարածքներում ստեղծում է իսլամական օրենքներով առաջնորդվող պետություն: 2013 թվականի կեսերից ԻՇԻՊ-ն ընդլայնեց իր կողմից վերահսկվող տարածքները Սիրիայում, որի սահմանները ձգվում էին Սիրիայի հյուսիսային շրջաններից մինչև սիրիա-իրաքյան սահմանը: Նույն ժամանակ սիրիական ալ-Ռակկա քաղաքն ընկապ իսլամականների վերահսկողության

³ 2014 թվականի օգոստոսի բռնարարքներից ճիշտ 7 տարի առաջ՝ 2007 թվականի օգոստոսի 8-ին, իրաքյան եզրիներնակ երկու բնակավայրերում ուսմբի պայքանից սպանվեց ավելի քան 800 մարդ, 1500-ը ստացավ տարբեր վնասվածքներ (տե՛ս F. Սուրագի, 100 տարի անց, Երևան, 2015, էջ 6):

տակ՝ դառնալով Սիրիայում ԻՇԻՊ-ի կենտրոնը: Կառույցը, աստիճանաբար վերածվելով ազդեցիկ գործոնի, քայլ առ քայլ ընդլայնեց իր կողմից վերահսկվող տարածքները ոչ միայն Սիրիայում, այլև՝ հարևան Իրաքում, որն ակնառու դարձավ 2014 թվականից սկսած: Այդ ժամանակ իսլամականների վերահսկողության տակ անցան իրաքյան սունիաբնակ ալ-Անբար նահանգի որոշ հատվածներ, իսկ 2014 թվականի հունիսի սկզբից իսլամականները լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների անցան Իրաքի հյուսիսում: հունիսի 10-ին ԻՇԻՊ-ին հաջողվեց ամբողջությամբ իրեն ենթարկել Մոսուլ քաղաքը, փախուստի մատնել իրաքյան կառավարական ուժերին, շարժմել դեպի հարավ, կարճ ժամանակում նվաճել մի շարք քաղաքներ՝ մոտենալով մայրաքաղաք Բաղդադին: 2014 թվականի հունիսի սկզբին ԻՇԻՊ-ի և նրան աջակցող իրաքյան այլ ուժերի⁴ կողմից սկսված ռազմարշավը ուղղվեց նաև իրաքյան եզիներով բնակեցված տարածքների դեմ:

Մեր համոզմամբ, իսլամականների առաջխաղացումն այս հատվածում և այստեղ բնակվող էրնիկ-դավանական փոքրամասնությունների հանդեպ բռնությունները կոչված էին լուծելու հետևյալ ինդիրները.

• Իսլամականները փորձում էին իրենց կողմից վերահսկող տարածքներում ձերբագատվել անցանկալի ոչ մուսու-

⁴ 2014 թվականի հունիսից ԻՊ-ի առաջխաղացմանն իրենց աջակցությունն են բերել Իրաքի նախկին նախագահ Սահման Հուսեինի գինակիցներից բաղկացած սունիական աշխարհիկ որոշ ստորաբաժնումներ, իսլամական այլ խմբագրումներ, մասնավորապես սուֆիական «Զայշ Ռիջալ ալ-Տարիկ ալ-Նակշբան-դիայ» (Նակշբանդիական միաբանության տղաների բանակ) գինակները և որոշ սունիական ցեղերից բաղկացած խմբագրումներ:

ման էրնիկ-դավանական փոքրամասնություններից, որոնք վստահություն չին ներշնչում իսլամականների համար:

• Իրաքի հյուսիսարևմտյան բնակավայրերի նվաճումով իսլամականները կտրում էին կապը Սիրիայի քրդաբնակ ալ-Զագիրիայի և Իրաքի հյուսիսային քրդերով բնակեցված տարածքների միջև՝ զրկելով Սիրիայում և Իրաքում ԻՇԻՊ-ի դեմ պայքարող քրդերին թիկունքային աջակցությունից:

• ԻՇԻՊ-ը ամրանում էր երեք երկրների՝ Իրաքի, Սիրիայի և Թուրքիայի հատման միջնամասում գտնվող ռազմավարական կարևոր տեղանքում՝ հնարավորություն ստանալով վերահսկել սահմանային շարժն ու տարանցիկ ուղիները՝ դարնալով հենակետ իսլամականների հետագա առաջխաղացման համար դեպի Իրաքյան Քուրդիստան, սիրիական ալ-Զագիրա և Թուրքիա:

ԻՊ զինյալների հարձակումը Սինջարի ուղղությամբ

2014 թվականի օգոստոսի 2-ին ԻՊ⁵ զինյալները հարձակվեցին Իրաքի հյուսիսային եզիներնակ մի շարք բնակավայրերի, այդ թվում՝ Սինջարի ուղղությամբ՝ բռնի հավատափոխ անելով և սպանելով բազմաթիվ եզիների: Տեղացի եզիներն իրենց ձեռքի տակ եղած զենքերով սկսեցին պայքարել իսլամականների դեմ: Որոշ եզիներ նույնիսկ այստեղ գտնվող քրդական զորաշոկատներից իննդրեցին զենք տրամադրել, որպեսզի իրենք կարողանան պաշտպանվել, սակայն մերժում ստացան⁶: Այս առթիվ նաև հայ-

⁵ 2014 թվականի հունիսի 29-ին ԻՇԻՊ-ի կողմից հայտարարություն տարածվեց առ այն, որ կառույցը այսուհետ կոչվելու էր «Իսլամական պետություն» («Առաջնային» (ԻՊ)), իր կողմից վերահսկվող տարածքներում հոչակում էր խալիֆայություն (տե՛ս ISIS declares the State, <https://www.youtube.com/watch?v=BTiqYjuJik&feature=youtu.be>, Մուտք հունիսի 29, 2014 թ.)

⁶ Խնդիրն այն է, որ 2014 թվականի հունիսի կետերին, եթե դեռևս իսլամականները չին հարձակվել եզիներնակ բնակավայրերի վրա, Սինջարը նվաճելու իսլամա-

տարարությամբ հանդես եկավ եղիների հոգևոր առաջնորդ Սիր Թահիսին Բեզր՝ խնդրելով Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանիին՝ աջակցելու ու զինելու եղիներին, սակայն այդ խնդրանքը մնաց անտեսված, և որևէ օգնություն եղիներին չտրվեց: Ավելին՝ քրդական զորքերի ներկայացուցիչը Սինջարում հրամայեց հավաքել եղիների մոտ մնացած զենքը: Ստեղծված պայմաններում եղիների շրջանում ձևավորվեց երկու զորացոլկատ՝ «Շանգալի պաշտպանության միավորումն» ու «Շանգալի պաշտպանության ուժերը», համապատասխանաբար Կասիմ Շաշոյի և Հայդար Շաշոյի հրամանատարությամբ, որոնք Սինջար լեռան ստորոտում գտնվող եղինական Շարֆադին սրբատեղիի մոտակայքում անձնվիրաբար պայքար մղեցին Սինջարի ազատազրման և եղի ժողովրդի փրկության համար⁷: Սակայն, զինամթերքի սպառման պատճառով Սինջարի հարավային որոշ ինքնապաշտպանական խմբեր ստիպված եղան նահանջել: Օգոստոսի 3-ին Սինջարի հարավային հատվածն անցավ ԻՊ վերահսկողության տակ: Եղիները ստիպված եերացաւ դեպի լեռներ, իսկ չհեռացողները սպանվեցին իւլամականների կողմից:

Հետագա զարգացումները Սինջարում և Եղիշաբնակ գյուղերում հաստատեցին քրդական փեշմերգաների այն վարքագիծը, համաձայն որի՝ վերջիններս ամեններն էլ չեն պատրաստվում

կանոների տարածած հայտարարություններին գույզահեռ իրարյան բրդական զգալի թվով գորամիավորումներ (փեշմերգա) տեղակայվեցին Սիրիական մականներից այն պաշտպանելու պատրիակով։ Չուզահեռաբար ՔԸԿ փեշմերգան տեղացի եղիներից հավաքեց զինամթերքը, ըստ էության, զինաքափելով նրանց (տե՛ս և Իсторический момент для Шангала, Ezdixannews.com, 13.06.2014 (<http://ezdixannews.com/istoricheskij-moment-dlya-shangala/>, Առևտք՝ օգոստոսի 9, 2014 թ.)։

⁷ Sh u «Хроника событий в Шангале 4 августа», Ezidipress.com, 05 августа, 2014 (<http://ezidipress.com/ru/?p=1394>, Սույնը՝ հոկտեմբերի 20, 2014 թ.):

պաշտպանել եզրիներին հարձակվող իսլամականներից: Ավելին՝ քրդական զինված ստորաբաժանումները հավաքեցին եզրիների մոտ առկա զենքը՝ զրկելով եզրի բնակչությանը ինքնապաշտպանվելու հնարավորությունից: Հստ որոշ հրապարակումների՝ քրդական փեշմերգան, որը մինչ այդ իրականացնում էր «եզրիաբնակ տարածքների պաշտպանությունը», առանց կովի հեռացավ այս տարածքներից՝ որևէ կերպ չօգնելով եզրի աշխարհազորին դիմակայելու իրենց վրա հարձակվող իսլամականներին⁸: Օգոստոսի 3-ից «Քուրդիստանի աշխատավորական կուսակցության» (ՔԱԿ, քրդ.՝ Partiya Karkerêni Kurdistanê-PKK), Սիրիայում դրա ճյուղավորումը համարվող «Քուրդիստանի դեմոկրատական միություն» (ՔԴՄ, քրդ.՝ Partiya Yekîtiya Demokrat-PYD) կուսակցության ռազմական թևի՝ «Ժողովրդական պաշտպանության ջոկատների» (ԺՈՋ, քրդ.՝ Yekîneyê Parastina Gel-YPG) զինյալներն անցան սիրիական սահմանը՝ ձեռնամուխ լինելով Սինջարի պաշտպանությանը: ԺՊԶ զինյալներին հաջողվեց անվտանգության միջանցք ստեղծել, ինչը հնարավորություն տվեց ցեղասպանությունից փրկված եզրիներին պատսպարվելու լեռներում: Սիրիայից ժամանած հիշյալ քրդական ստորաբաժանումները օգոստոսի 8-ին հակագրոհի անցան իսլամականների ուղղությամբ՝ սիրիական ալ-Զազիրայի և իրաքյան Սինջար լեռնան կողմից: Գրոհի հետևանքով էլ բացվեց վերոհիշյալ անվտանգության միջանցքը, որով մեծ թվով եզրիներ կարողացան դուրս գալ ռազմական գործողությունների գոտուց⁹: Սիրիայից և Թուրքիայից Իրա-

⁸ Տե՛ս Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում անցկացված հանրահավաքը, «Զագրոս» (օգոստոս, 2014), թիվ 8(84), էջ 4:

⁹ Στην ηρηματικών ήδη ρευματισμών ακόλουθα πιθανή είναι η σημερινή θέση της Κύπρου στην πολιτική παράδοσης. «Οι Επόμενες Διαδικασίες στην Κύπρο», σελ. 11-12(87-88).

քի այս հատվածում հայտնված ՔԱԿ և ԺՊԸ զինյալների շնորհիվ մոտ 20.000 եզրիներ կարողացան անվտանգ դուրս գալ ռազմական գործողությունների շրջանից՝ տեղափոխվելով Սիրիա և Թուրքիա: Օգոստոսի 8-ին ԻՊ զինյալները հարձակվեցին Իրաքյան Քուրդիստանի մայրաքաղաք Էրբիլի ուղղությամբ: Նույն օրը ԱՄՆ-ի կողմից ղեկավարվող Միջազգային կոալիցիոն օդուժն առաջին հարվածները հասցրեց Իրաքի հյուսիսում լայնամասշտաբ ռազմական հարձակման անցած իսլամականների դիրքերին, ինչը ստիպեց իսլամականներին դադարեցնել հարձակումն Էրբիլի ուղղությամբ՝ ծրագրելով երկրորդ խոշոր հարձակումը Հյուսիսային Իրաքի՝ հիմնականում եզրիաբնակ գյուղերի ուղղությամբ: Իրենց ուղղությամբ հարձակվող իսլամականներից փրկվելու համար եզրիներից շատերը լրեցին իրենց բնակավայրերը՝ շարժվելով առավել ապահով ՔՌԿ-ի վերահսկողության ներքո գտնվող տարածքներ, եզրիների մի ստվար հատվածն էլ բարձրացավ Սինջար լեռ՝ պատսպարվելով ԻՊ-ի զինյալներից: Իսլամականների կողմից գերեվարված եզրիներին առաջարկվեց հանձնել զենքն ու ընդունել իսլամ: Եզրիներից շատերն էլ ուղղակի սպանվեցին^{10:}

Ընդհանուր առմամբ իրավիճակն Իրաքի հյուսիսային հիշյալ հատվածում մնաց անփոփոխ ընդհուպ մինչև 2015 թվականի հոկտեմբերի վերջ, երբ քրդական ուժերի կողմից նկատվեց Սին-

¹⁰ Խալամականների կողմից եղողիական համայնքը դիտարկվեց որպես հեթանոս-ների խումբ (մշրկոն), որն ամենածանր մեղքերից մեկն է համարվում խալամուն: Այդ խմբին պատկանող մարդկանց պետք է ապաշխարհելու և իսլամ ընդունելու հետարարություն տրվի, հակառակ դեպքում պետք է սպանվեն: Խոկ այդ խմբին պատկանող կանայք և աղջիկները վաճառվում են սորկության (տե՛ս և Dabiq, 1435, Dhul Hijjan, Issue 4, pp. 14-15, <http://media.clarionproject.org/files/islamic-state/islamic-state-isis-magazine-Issue-4-the-failed-crusade.pdf>, Սուտք՝ հոկտեմբերի 2, 2015 թ.):

զար բնակավայրը ԻՊ-ից ետ նվաճելու փորձերը։ Սակայն այդ հատվածում ռազմական գործողությունների մեջ ակտիվ ներգրավված քրդական զինված ստորաբաժանումների միջև նկատվեցին տարածայնություններ, ինչը հետաձգում էր խոլամականներից Սինջարն ազատագրելու ռազմական գործողությունները¹¹։ Չնայած տարածայնություններին՝ քրդական ուժերին հաջողվեց 2015 թվականի նոյեմբերի սկզբից սկսել Սինջարի ուղղությամբ գրոհը, որն ավարտվեց նոյեմբերի 13-ին Սինջարի ազատագրմամբ¹²։

Դեռևս հստակ չէ իսլամականների կողմից Իրաքի հյուսիսում սպանված եղիների թիվը: Ըստ որոշ գնահատականների՝ 2014 թվականի օգոստոս ամսին սպանվել են մոտ 500 եղիներ, 100-ից ավել եղի կանայք վաճառվել են ստրկության, մոտ 40.000 եղիներ տարհանվել են իրենց բնակավայրերից¹³: Այլ գնահատականների համաձայն՝ Սինջարի ուղղությամբ հարձակման ժամանակ իսլամականների կողմից սպանված եղիների և դեպի Սինջար լեռ փախչելու ընթացքում մահացած եղիների թիվը կազմել է մոտ 20.000¹⁴: Սպանված եղիների թիվն ավելի մեծ կա-

¹¹ Умасинвақнориафтең ՔՌԿ-ն բազմիցու հանդես էր զայիս ՔԱԿ-ին ուղղված մեղադրանքներով, որ վերջինս չի ցանկանում հեռանալ Սինջարի հատվածից՝ խանգարելով փեշմերգաներին ակսել հարձակումը Սինջարի ուղղությամբ (տե՛ս և ՐՊԿ մешают начать операцию по освобождению Синджара, *Kurdistan.ru*, 11 նոյեմբեր, 2015, http://kurdistan.ru/2015/11/11/news-25232_RPK_meshayut_nachat.html, Առևտուր՝ նոյեմբերի 13, 2015 թ.):

¹² Ст. Срочно, Пешмерга вошли в Синджар, Kurdistan.ru, 11 ноября, 2015 (http://kurdistan.ru/2015/11/13/news-25258_SROCHNO_Peshmerga_voshli_v_Sindzharn.html, Унип, 13.11.2015 г.).

¹³ Տե՛ս Rashed A., Islamic State kills 500 Yazidis, burying some alive, claims human rights minister, The Sydney Morning Herald. Retrieved, August 11, 2014 (<http://www.smh.com.au/world/islamic-state-kills-500-yazidis-burying-some-alive-claims-human-rights-minister-20140810-102171.html>, Ստորև՝ մարտի 12, 2015 թ.):

⁴Տե՛ս Սույրազի Բ., 100 տարի անց, Երևան, 2015, էջ 12:

բող է լինել՝ հաշվի առնելով, որ ԻՊ-ից ազատազրված իրաքյան տարածքներում դեռևս հայտնաբերվում են եղբայրական գերեզմաններ, որտեղ թաղված են մեծ թվով եզդիներ, իսկ իսլամականների տիրապետության տակ հայտնված բազմաթիվ եզդիների ճակատագրեր մնացել են անհայտ:

Հայաստանյան իշխանությունների և Քուրդիստանի ռեզիստալ կառավարության (ՔՌԿ, քրդ.՝ Hikûmetî Herêmî Kurdistan-KRG) ղիրքորոշումը՝ Իրաքի եզդիների ցեղասպանության հետ կապված

Հայաստանյան իշխանությունների ղիրքորոշումը

Հայաստանի իշխանությունները և, ընդհանրապես, հայությունը մշտապես իրենց ուշադրության կենտրոնում են պահել ինչպես հայաստանաբնակ, այնպես էլ աշխարհի այլ հատվածներում, մասնավորապես Իրաքում բնակվող եզդիներին: Այս անգամ ևս Իրաքում տեղ գտած ցեղասպանական գործողությունները չեն կարող անտարբեր թողնել Հայաստանին ու հայությանը: Հայաստանի իշխանությունների արձագանքը Իրաքի հյուսիսում ստեղծված իրավիճակի ու եզդի բնակչության հանդեպ տեղի ունեցող ոճագործությունների հետ կապված իրեն սպասեցնել չուվեց: ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 69-րդ նստաշրջանում, 25 սեպտեմբեր, 2014 թ. (<https://www.youtube.com/watch?v=E0qu-nEgi2z8>, Սուտը՝ հոկտեմբերի 27, 2014 թ.):

վոր եզդի բնակչության պաշտպանությունն ապահովելու անհրաժեշտության մասին¹⁵:

ՀՀ արտաքին գերատեսչությունը նույնպես հայտարարությամբ հանդես եկավ՝ Իրաքի եզդիների զանգվածային կոտորածների հետ կապված, որտեղ նշվեց, որ Իրաքի հյուսիսում իսլամական ծայրահետ արմատականների կողմից իրականացվող գործողությունների հետևանքով բազմաթիվ զոհեր կան եզդիների շրջանում, հազարավոր մարդիկ տարհանվել են իրենց բնակավայրերից, և «ՀՀ-ն կիսում է Հայաստանում ապրող եզդիների վրդովմունքը տեղի ունեցող ողբերգական զարգացումների կապակցությամբ»¹⁶: Դրան հաջորդեցին նաև առարկայական քայլեր՝ Իրաքի եզդիներին օգնելու, մասնավորապես ֆինանսական օժանդակություն տրամադրելու համար¹⁷: Նույնիսկ տարածվեցին իրաքյան եզդիներին ցանկության դեպքում ԼՂՀ-ում բնակեցնելու հայտարարությունների¹⁸, որոնց նկատմամբ ադրբեջանական քաղաքական շրջանակներից բացասական արձագանքներ գրանցվեցին:

¹⁵ Տե՛ս Նախագահ Սերժ Սարգսյանի ելույթը ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 69-րդ նստաշրջանում, 25 սեպտեմբեր, 2014 թ. (<https://www.youtube.com/watch?v=E0qu-nEgi2z8>, Սուտը՝ հոկտեմբերի 27, 2014 թ.):

¹⁶ Տե՛ս ԱԳՆ, «Կիսում ենք Հայաստանում ապրող եզդիների մտահոգությունը», 15 օգոստոս, 2014 թ. (<http://www.azatutyun.am/archive/news/20140815/2031.html?id=26532821>, Սուտը՝ նոյեմբերի 4, 2014 թ.):

¹⁷ Տե՛ս «Հայաստանի օգնությունը Իրաքի եզդիներին», 2 սեպտեմբեր, 2014 թ. (http://www.mfa.am/hy/press-releases/item/2014/09/02/donation_yezidi/, Սուտը՝ հոկտեմբերի 4, 2014 թ.):

¹⁸ Տե՛ս «Արցախի Հանրապետությունը պատրաստ է օնկել եզդի ժողովրդին», ԼՂՀ նախագահ մամլո խոսնակ Դավիթ Բաբայանի հարցազրույցը «Tert.am» լրատվական կայքէջին (<http://www.tert.am/am/news/2014/08/19/David-babaian4/1169181>, Սուտը՝ սեպտեմբերի 3, 2014 թ.):

Իրաքի եզրիների հետ կապված զարգացումները չին կարող շմտահոգել Հայաստանում ապրող եզրիներին, որոնց կողմից Հայաստանում կազմակերպվեցին զանազան ակցիաներ և բռղորդ միջոցառումներ՝ ի պաշտպանություն իրաքյան եզրիների¹⁹: Հայաստանի եզրի որոշ գործիչներ այցելեցին ցեղասպանությունից փրկված, Իրաքից տարհանված և Թուրքիայում ապաստան գտած եզրի փախստականներին՝ վերջիններիս տրամադրելով ֆինանսական և այլ բնույթի օգնություն²⁰: ԻՊ-ի գինյալների կողմից Սին-Զարի վրա հարձակման պահից աշխարհի տարբեր ծայրերում գտնվող եզրիական համայնքները նույնպես իրենց բռղորդ ծայր բարձրացրին: Եզրիական տարբեր համայնքներում կազմակերպվեցին բազմահազարանոց երթեր, ցույցեր, միջոցառումներ՝ ի պաշտպանություն Սին-Զարի եզրիների²¹:

2014 թվականի օգոստոսին Սինջարում եղիների հանդեպ տեղի ունեցած ցեղասպանական գործողությունների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության և հայերի դիրքորոշումը ևս մեկ անգամ արտահայտվեց 2017 թվականի վերջին և 2018 թվականի սկզբին. 2017 թվականի դեկտեմբերին ՀՀ Ազգային ժողովի մի խումբ պատգամավորների կողմից նախաձեռնվեց հիշյալ բռնա-

¹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի եղիջները կոչ են անում Իրաքի եղիջներին փրկել բնաշնորհից», 14 օգոստոս, 2014 թ. (<http://www.azatutyun.am/content/article/2653095-0.html>, Սուսուր՝ նուեմբերի 2, 2014 թ.):

²⁰ Տե՛ս «Սարդիկ ընում էին փողոցներում, այգիներում, հայատանցի եզրիներն այցելել են Թուրքիայի եզրի փախստականներին», 3 սեպտեմբեր, 2014 թ. (<http://www.panorama.am/am/comments/2014/09/03/boris-murazi/>, Մուտք՝ հոկտեմբեր 7, 2014 թ.):

²¹ See Germany, 1000s protest Yazidi persecution in Iraq, News.yahoo.com, August 16, 2014, (<http://news.yahoo.com/germany-1000s-protest-yazidi-persecution-iraq-16041-6354.html>, Առևտութեան 11, 2015 թ.):

բարքները դատապարտող հայտարարության նախագիծ²², իսկ 2018 թվականի հունվարի 16-ին 91 կողմ, 0 դեմ և 1 ձեռնպահ ձայների հարաբերակցությամբ ՀՀ Ազգային ժողովը ընդունեց «Ահաբեկչական խմբավորումների կողմից իրենց վերահսկողության ներքո գտնվող Իրաքի Հանրապետության տարածքներում եղողի ժողովրդի նկատմամբ 2014 թ. իրականացված ցեղասպանության դատապարտման մասին» հայտարարության նախագիծը²³:

ՔՈՎ ԴԻՐՔՈՐԴՈՒՄԸ

ԻՊ հարձակումից անմիջապես հետո՝ 2014 թվականի օգոստոսի 4-ին, Իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանին հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ դատապարտեց «Սինջարում եղած եղբայրների և քույրերի հանդեպ տեղի ունեցած ողբերգությունը՝ հիշեցնելով, որ քրդերը մինչև վերջ դիմագրավելու են սպառնացող վտանգին՝ չզիշելով Քուրդիստանի տարածքի և ոչ մի հատված²⁴:»:

²² Տե՛ս «ՀՀ ԱԺ հայտարարությունը՝ ահաբեկչական խմբավորումների կողմից իրենց վերահսկողության ներքո գտնվող Իրաքի Հանրապետության տարածքներում եղիլ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպան գործողությունների դատապարտման մասին», 2017 թ. դեկտեմբերի 6, <http://www.parliament.am/drafts.php?selected=draft&DraftID=46466>, Սույն՝ մարտի 11, 2015 թ.):

²⁴حكومة اقليم كورستان، الرئيس مسعود بارزاني يوجه رسالة إلى شعب كورستان، August 6, 2014, (<http://cabinet.gov.krd/a/d.aspx?s=040000&l=14&a=51942>):

ՔՌԿ-ն Իրաքի եզրիների հանդեպ ԻՊ զինյալների իրականացրած բռնությունները դիտարկեց որպես քուրդ-եզրիների դեմ իրականացված ցեղասպանություն: ՔՌԿ-ն եզրիներին չի առանձնացնում որպես առանձին ժողովուրդ՝ համարելով նրանց քրդական ինքնության բաղկացուցիչ մաս՝ քուրդ-եզրիներ: Հետևաբար մեղադրել քրդերին, թե նրանց թողտվությամբ է իրականացվել եզրիների ցեղասպանությունը, ըստ ՔՌԿ-ի՝ միանգամայն անտրամաբանական է:

Բացի այդ՝ ըստ ՔՌԿ-ի, Սինջարում իսլամականների կողմից սպանվել են նաև ՔՌԿ զինյալներ, քանի քրդական զինված ստորաբաժանումները ձգտում էին իրականացրել իրաքյան եզրիների բնակավայրերի պաշտպանությունը համընդհանուր չափիք: ԻՊ-ի հնարավոր ոտնձգություններից: Ինչ վերաբերում է պաշտպանության ընթացքում քրդական զինվորական դեկավարության թույլատրած սխալներին, ապա Մասուդ Բարզանին խոստացավ պատժել մեղավորներին:

Խնդիրն այն է, որ Սինջարի իրողությունների և եզրիարնակ տարածքներից քրդական փեշմերգայի անակնկալ հեռացման հետ կապված քրդական որոշ ԶԼՄ-ներ (հիմնականում այն ԶԼՄ-ները, որոնք սպասարկում են ՔԱԿ-ի և «Քուրդիստանի հայրենասիրական միության» (Yekêtiy Nîştimaniy Kurdistan-PUK) (ՔՀՄ) շահերը) շտապեցին տեսնել նաև ՔՌԿ-ի մեղսակցությունը: Նույնիսկ որոշ աղբյուրներում շեշտվեցին ՔՌԿ-«Իսլամական պետություն» անմիջական հարաբերությունների և ունեցած հանդիպումների մասին, որոնց ընթացքում քրդերն ու իսլամականները պլանավորել էին Իրաքի հյուսիսում ռազմական գործողություն-

ների ընթացքը, այդ թվում քննարկվել էր նաև Սինջարի վրա հարձակումը²⁵:

Ի պատասխան հիշյալ պնդումների՝ ՔՌԿ դեկավարության կողմից համապատասխան հայտարարություններ արվեցին, որտեղ դատապարտվեցին Սինջարում ռազմաճակատը լրած փեշմերգաները՝ կոչ անելով զերծ մնալ անհիմն մեղադրանքներից: Ռազմաճակատը լրելու հիմնական պատճառը ՔՌԿ դեկավարությունը տեսնում էր եզրիների պաշտպանությունն իրականացնող քրդերի մոտ սպառագինության պակասն ու արտաիրաքյան որոշ ուժերի կողմից ԻՊ զինյալներին տրամադրվող ռազմական, թիկունքային և բարոյական աջակցությանը՝ հավելելով, որ ԻՊ վերահսկողության տակ անցած Սինջարը վաղ թե ուշ վերադառնալու է Քուրդիստանի կազմ²⁶:

2014 թվականի օգոստոսին ՔԱԿ-ի և նրանց հովանու տակ գործող քրդական այլ ուժերի կողմից Սինջարում ծավալված ռազմական գործողություններին մասնակցելը ՔՌԿ-ի կողմից ներկայացվեց որպես օգնություն Իրաքի այս հատվածներում ԻՊ-ի դեմ պայքար մղող քրդական ուժերին: Հետևաբար ՔՌԿ-ի համար հիշյալ ուժերի ներկայությունը դիտարկվեց որպես ժամանակավոր՝ կարծիքներ հնչեցնելով, որ այդ ուժերը պետք է լրեն Սինջարի հատվածը: Դրան ի պատասխան՝ ՔԱԿ-ը հանդես եկավ հայտարարություններով, որտեղ հայտնում էր, որ չի պատրաստվում հեռանալ Սինջարից²⁷:

²⁵Տե՛ս Սուրազի Բ., 100 տարի անց, Երևան, 2015, էջ 7-8:

²⁶Տե՛ս Շանգալ, բեշենց, бои, пропаганда, Kurdistan.ru, 25 августа, 2014 (http://kurdistan.ru/2014/08/05/news-21925_SHangal_bezhency_boi_propaganda.html, Սուտք՝ սեպտեմբերի 12, 2014 թ.):

²⁷Տե՛ս ՐՊԿ վ Շանգալ, մա собираемся оставаться, Kurdistan.ru, 26 июля, 2015 (http://kurdistan.ru/2015/07/26/news-24576_RPK_v_SHangale_My.html, Սուտք՝ սեպտեմբերի 3, 2015 թ.):

Հատկանշական է, որ ՔԱԿ-ի վերոհիշյալ հայտարարությանը անմիջապես հաջորդեցին Սինծարում Եզրիական ռազմական և հոգևորական դեկավար շրջանակների կողմից արված հայտարարություններ, որտեղ նշվում էր, որ Եզրիները վստահում են միայն ՔՌԿ-ին և կանգնած են լինելու Մ. Բարզանիի և ՔԴԿ-ի կողքին²⁸, ինչը նույնպես ՔՌԿ-ՔԱԿ հակասությունների համատեքստում պետք է դիտարկել:

Բացի այդ՝ 2015 թվականի նոյեմբերին Սինջարն իսլամականներից ազատագրելուց հետո ՔԴՄ հայտարարությամբ հանդես եկավ՝ շեշտելով ԻՊ-ից ազատագրված տարածքներ եղինների վերադարձի և այդ տարածքներում ինքնավարություն հռչակելու անհրաժեշտության մասին։ Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ 2014 թվականի օգոստոսին ԻՊ-ի կողմից Սինջարի նվաճման համար պատասխանատու են փեշմերգաները, իսկ 2015 թվականի նոյեմբերի 13-ին Սինջարի ազատագրումն ԻՊ-ից իրականացրել են ՔԴՄ-ն ու նրա ռազմական թևերը (YPG, YPS)՝ չիհշատակելով ՔԴԿ-ի և փեշմերգաների մասին²⁹։

2014 թվականի օգոստոսից մինչև 2015 թվականի դեկտեմբերը ընկած հատվածում իրաքյան Սինջարի և եզրիաբնակ հարակից այլ բնակավայրերի շուրջ ընթացող զարգացումները, իսլամականների կողմից եզրիների ցեղասպանությունը դարձան Մերձավոր Արևելքից դուրս համընդիանուր միասնականության և այդ համատեքսում քրդական կառույցների (ՔՌԿ, ՔՌԿ, ՔԱԿ,

²⁸ Ст. у Касем Шешу хочет включения езидов в будущий независимый Курдистан, Kurdistan.ru, 12 августа, 2015 (http://kurdistan.ru/2015/08/12/news-24684_Kasem_SHeshu_hochet.html, Упւոր՝ սեպտեմբերի 3, 2015 р.):

²⁹ Ст. и PYD призывают езидов создать автономию в Синджаре, Kurdistan.ru, 11 ноября, 2015 (http://kurdistan.ru/2015/11/16/news-25283_PYD_prizyvaet_ezidov.html). Узнано 19 октября 2015 г.:

ՔՀՄ, ՔԴՄ) ակտիվության ու ներգրավվածության պատճառ: 2015 թվականի հունվարից ՔՌԿ-ի ռազմական թևի՝ փեշմերգաների գործողություններն Իրաքի այս հատվածում ուղղված էին սիրիա-իրաքյան Մոսուլ առանցքային սնուցող ճանապարհի խաթարմանը: ՔԱԿ-ը և վերջինիս հարող սիրիական ՔԴՄ-ի ռազմական թևը ներկայացնող ԺՊԶ-ն, ակտիվ ներգրավվելով Սինջարում, փորձեցին այստեղ ստեղծել ինքնավար տարածք և եզդիական ինքնապաշտպանական ուժեր՝ նպատակ հետապնդելով Թուլացնել ՔՌԿ-ի ազդեցությունը Սինջարում: Իրաքյան այս հատվածում տեղ գտած զարգացումներում որոշակի ակտիվություն նկատվեց նաև ՔՀՄ-ի կողմից, որը նույնպես փորձեց զերծ չմնալ Սինջարում տեղի ունեցող զարգացումներում ակտիվ դերակատարումից³⁰:

2014 թվականի օգոստոսին Իրաքի եզդիաբնակ Սինջարի և դրան հարակից բնակավայրերի շուրջ ընթացող զարգացումների վերաբերյալ կարելի է անել հետևյալ դատողությունները.

1. 2014 թվականի օգոստոս ամսին իսլամականների կողմից Իրաքի եզրիների հանդեպ իրազործված բռնությունները որակվում են որպես ցեղասպանություն: Հիշալ գործողությունները նպատակ էին հետապնդում բնաջնջել Իրաքի հյուսիսում բնակվող կրոնական (էթնիկ-կրոնական) փոքրամասնություններից մեկին՝ եզրիներին:

2. ԻՊ-ի կողմից իրաքյան եզրիաբնակ տարածքների նվաճումով և եզրիների հանդեպ բռնարարքներով իսլամականները մի շարք խնդիրներ էին լուծում, որոնցից էին ռազմավարական

³⁰ St'u International Crisis Group, Arming Iraq's Kurds, Fighting IS, Inviting Conflict, Middle East Report, N158, 12 May, 2015, p. 28, (<http://www.crisisgroup.org~/media/-Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Iraq/158-arming-iraq-s-kurds-fighting-is-inviting-conflict.pdf>, Մայիս հնկություն 3, 2015 թ.):

կարևոր դիրք ունեցող Սինջարի նկատմամբ վերահսկողությունն ու այստեղ բնակվող «անվստահելի» էթնիկ-դավանական փոքրամասնություններից ազատվելը:

3. Իրաքյան եզրիների հանդեպ բռնությունների վերաբերյալ հայկական իշխանությունների հայտարարություններով ու դիրքորոշումներով ի ցուց դրվեց ՀՀ և հայության մտահոգությունը Իրաքում էթնիկ-դավանական փոքրամասնություններին, մասնավորապես եզրիներին սպառնացող վտանգների հետ կապված:

4. ՔՌԿ-ի պատճառաբանությունները, թե վեշմերգաների վատ սպառազինվածությունն է եղել Սինջարը լրելու հիմնական պատճառը, քննադատությանը չեն դիմանում, քանզի քրդական վեշմերգաները ռազմական արդյունավետ գործողություններ են իրականացրել ԻՊ-ի հանդեպ Իրաքի տարբեր հատվածներում (Քիրքուքի գրավումը, դեպի Էրբիլ իսլամականների գրոհի կասեցումը և այլն): Չենք կարծում, որ ՔՌԿ-ն Սինջարում դիտավորյալ էր տեղակայել վատ սպառազինված քրդական վեշմերգաներին, ինչը կենթաղրեր պարտություն։ Հետևաբար, վեշմերգաների դեկավարությանը հրահանգ էր տրված դուրս գալ Սինջարից։

5. ՔՌԿ-ն եզրիաբնակ և քրիստոնեաբնակ իրաքյան հյուսիսային շրջանները մշտապես դիտել է քրդական հետաքրքրությունների շրջանակում և բացասական դիրքորոշում է ունեցել եզրիներին՝ իրենց կողմից գրադերած տարածքներում ինքնավարություն շնորհելու վերաբերյալ հայտարարություններին³¹։

³¹ Նախքան այս իրադարձություններն Իրաքյան Քուրդիստանի իշխանությունները՝ Մասուդ Բարզանիի դեկավարությամբ, տարբեր կերպով փորձում էին խնագարել Սինջարի (Շանգայի) եզրիներին՝ եզրիաստրական ինքնավարություն ստեղծելու պահանջների հետ կապված։ Դեռև 2005 թվականին Իրաքում անցկացվելու էր եզրիական ինքնավարության ստեղծման հանրաբան, սակայն ինչինչ պատճառներով այս հետաձգվեց մինչև 2007 թվականը։ Իրաքի կենտրոնական կառավարության կողմից ընդունվում էր այդ ինքնավարության ստեղծման

Հետևաբար, եզրիաբնակ շրջանների ուղղությամբ իսլամականների առաջխաղացումը ՔՌԿ-ի կողմից կարող էր դիտվել անցանկալի և ըմբռատ էթնիկ-դավանական տարրի՝ եզրիների զայման կամ նույնիսկ վերջիններից ազատվելու միջոց։

6. Իրաքի հյուսիսային եզրիաբնակ Սինջարը եղել է ՔՌԿ-ՔԱԿ հետաքրքրությունների կիզակետում։ Վերոհիշյալ կառուցները մշտապես փորձել են Սինջարը պահել իրենց ազդեցության գոտում, և դրանով էին պայմանավորված ՔՌԿ-ՔԱԿ հակասությունները՝ Սինջարի իրողությունների հետ կապված։

7. Արևմտյան մի շարք երկրների ուղմական աջակցությունը հնարավորություն ընձեռեց ՔՌԿ-ի ուղմական թերին ԻՊ զինալների դեմ արդյունավետ գործողություններ իրականացնելու Իրաքի տարբեր հատվածներում, այդ թվում՝ Սինջարում։ Վերոհիշյան ուղեկցվեց Իրաքի հյուսիսում և սիրիական որոշ հատվածներում թուրքական օդուժի կողմից ՔԱԿ-ի կայանատեղիներին ուղղված ավիահարվածներով, որը թուլացրեց ՔԱԿ-ի զինալների դիրքերն Իրաքում՝ վերջիններին զրկելով նաև թիկունքային աջակցությունից։ Ստեղծված իրավիճակից օգտվելով և ճնշումներ գործադրելով իրաքյան եզրիական համայնքի վրա՝

ծրագիրը։ Ինչ վերաբերում է Քուրդիստանի իշխանություններին, ապա հիշյալ գաղափարը նրանց կողմից ընդունելություն չտուած, և նրանք մշտապես տարբեր պատրվակներով խանգարում էին դրա իրականացմանը։ Եզրիները շարունակում էին անպաշտապան մեալ ահաբեկչական հնարավոր հարձակումներից։ Պատահական չեին 2007 թվականի օգոստոսի 14-15-ին Իրաքի հյուսիսային մասի Սինջարի եզրիական Սիրիա շեխ Խրդը և Կար Ըզեր գյուղերում եզրիական համայնքի դեմ իրականացված խոշոր ահաբեկչական գործողությունները, որոնց զոհ դարձան 500-800 եզրիներ (տե՛ս D. Cave, J. Glanz, Toll in Iraq Bombings Is Raised to More Than 500, The New York Times, August 22, 2007, http://www.nytimes.com/2007/08/22/world/middleeast/22iraq-top.html?_r=3&hp&oref=f-login&, Մայիսի 12, 2015 թ.)։

ՔՌԿ-ն փորձեց հնարավորինս չեզոքացնել ՔԱԿ-ի ազդեցությունը Իրաքի այս հատվածում:

8. Սինջարի բռնարարքները տեղի ունեցան Թուրքիայի հետ սահմանին մոտ գտնվող տարածքում, Թուրքիայի անմիջական հարևանությամբ: Հետևաբար թուրքական կողմը չէր կարող տեղեկացված չլինել իսլամականների հարձակման ուղղության ու եզրիաբնակ Սինջարին սպառնացող վտանգի մասին: Իրաքի հյուսիսային շրջաններում իսլամականների առաջխաղացումը ձեռնտու էր պաշտոնական Անկարային, և Թուրքիա-ՔՌԿ մերձացման ֆոնին չէր կարելի բացառել իսլամականներ-ՔԱԿ հակամարտության խորացման միտումները: Հետևաբար, Թուրքիան և ՔՌԿ-ն, իրակրելով հիշյալ բախումները, թուլացնում էին ՔԱԿ-ի և դրան հարող քրդական այլ ուժերի դիրքերը տարածաշրջանում:

Առաջարկություններ

Հայոց ցեղասպանությունից 100 տարի անց՝ 2014 թվականի օգոստոսին, Իրաքի եզրիների հանդեպ տեղի ունեցած բռնությունները հայկական իշխանությունները կարող են ներկայացնել որպես XX դարասկզբին տեղի ունեցած բռնարարքները անպատճելի թողնելու հետևանք:

2014 թվականի օգոստոսին Իրաքում ԻՊ-ի բռնարարքները ցույց են տալիս իսլամականների կողմից և՝ Իրաքում, և՝ Սիրիայում էթնիկ-դավանական մյուս փոքրամասնություններին սպառնացող վտանգները: Առկա են նաև որոշ այլ խնդիրներ. Սիրիայի Հալեպ քաղաքում (այն ամբողջովին ազատագրվեց ընդդիմադիր ուժերից 2016 թ. վերջում) կան մեծ թվով հայեր, որոնց կյանքը դեռևս վտանգված է՝ հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ Հալեպին հարակից Իդլիբ նահանգն ու համանուն մարզկենտրոնը 2018 թվականի դեկտեմբերի դրությամբ գտնվում են ընդդիմադիր ուժերի, մասնավորապես իսլամական ծայրահեղ արմատական

ուժերի վերահսկողության տակ: Բացի այդ՝ սիրիական որոշ հայրնակ տեղանքներ (Քեսարը և հարակից գյուղերը) գտնվում են Թուրքիայի հետ սահմանային հատվածում, որտեղից արդեն իսկ գրանցվել են իսլամական ծայրահեղ արմատական խմբավորումների հարձակումներ: Նման հարձակումների կրկնությունն ամենաշատ չի բացառվում, ինչը, բնականաբար, կվտանգի հայերի դիրքերը՝ հանգեցնելով Իրաքի եզրիական սցենարի կրկնությանը Սիրիայում: ՀՀ-ն և հայությունը պետք է պատրաստ լինեն դեպքերի նման զարգացմանն ու համապատասխան քայլեր ձեռնարկեն այդ ուղղությամբ:

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայրապետ Մարգարյան

ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների
պատմության ամբիոնի վարիչ, պ.գ. դ., պրոֆ.

ՔՐԴԵՐԸ XII-XVII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵջ

Բանալի բառեր - քուրդ, քրդեր, «Քրդստան»:

Ключевые слова: курд, курды, «Курдистан».

Key words: Kurd, Kurds, «Kurdistan».

Հանրահայտ իրողություն է, որ հայկական սկզբնադրյուրները Սերծավոր Արևելքի երկրների ու ժողովուրդների պատմությունը լուսաբանելու առումով հսկայական կարևորություն ունեն: Այս փաստը անհերքելի է նաև քրդերի պարագայում, առավել ևս, որ այդ ժողովրդի պատմությունը շարադրելու առաջին փորձերը կատարվել են միայն XVI դարում, մինչդեռ հայ հեղինակները քրդերի շատ ավելի վաղ ժամանակների անցյալին անդրադառնել են՝ սկսած XII դարից, ընդ որում՝ առանց նկատելի դադարների: Հայ հեղինակների այդ հաղորդումները հաճախ են ըննարկման առարկա դարձել արևելագիտական գրականության մեջ, սակայն դրանց մեկնաբանման հնարավորություններն ամենսին ել սպառված չեն:

Հարցն այն է, որ քրդերի մասին հայկական սկզբնադրյուրների հաղորդած տեղեկությունների լիարժեք հետազոտությունը ենթադրում է պատասխան տալ մի շարք այնպիսի կարևոր հար-

ցերի, որոնք միշտ չեն, որ գրավում են գիտնականների ուշադրությունը: Դրանցից առաջինը հայ-քրդական շփումների բնույթի և կոնտակտային իրադրությունների ուսումնասիրությունն է: Հիրավի, հայ հեղինակների վկայությունների համարժեք զնահատականը պետք է հիմնված լինի այն գործունների համակողմանի հաշվառման վրա, որոնք պայմանավորել են քրդերի մասին հայ մատենագրության մեջ տարածված պատկերացումների հանդես գալը: Չպետք է մոռացության տալ այն փաստը, որ հայ հեղինակների բացարձակ մեծամասնությունը գիտնական վարդապետներ են, որոնք իրենց ժամանակների պատմական անցուղարձերը ներկայացրել են ավանդական պատմագրությունից ժառանգած կարծրատիպերով, ուստի և իրենց երկերում ընդգծված պահպանողականություն են դրսենորել: Նոր երևույթները և իրողությունները նկարագրելիս նրանք հաճախ տուրք են տվել նախորդ դարերից հայտնի անվանաբանությանն ու տերմինաբանությանը, հետևաբար քրդերի մասին հաղորդումները հետազոտելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև հայկական սկզբնադրյուրների առանձին խմբերի առանձնահատկությունները: Ավանդույթի աղդեցությունը նվազ չափով է նկատելի հայ միջնադարյան պատմագրության համեմատաբար նոր ժանրերում՝ ժամանակագրություններում, տարեգրություններում և հատկապես ձեռագրերի հիշատակարաններում: Հայ միջնադարյան գրիչների գրառումներում քրդերի մասին վկայությունները արձանագրված են անմիջական շփումների ու անցուղարձերի անմիջական տպափությամբ ու ավելի համարժեք են ներկայացնում պատմական իրականությունը:

Հայ հեղինակների տեղեկությունների պարունակած փաստերից ու իրողություններից բացի՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև քրդերի վերաբերյալ հայկական պատկերացումնե-

րի ու հայկական միջավայրում այդ էթնոսի շուրջ ձևավորված կայուն ընկալումների վրա: Այդ կարծրատիպային մոտեցումները, ինչպես կտեսնենք, կազմավորվել են այնպիսի գործոնների ազդեցությամբ, ինչպիսին են քրդական էթնոսի համար բնութագրական կացութածեն ու տնտեսածեր, կրոնը, լեզուն և տեղաբաշխվածությունը տարածաշրջանում:

Բնական է, որ հայկական սկզբնադրյուրների վրա հիմնված պրատումները նախ և առաջ պետք է սկսել «քուրդ» էթնոնիմի գործածության պատմության քննությամբ: Այդ էթնիկական անվանումն անձանոթ է V դարի հայ պատմիչներին և VII - VIII դարի հեղինակներ Սեբեոսին ու Ղևոնդին: Այս փաստն ինքնին անսպասելի չէ, քանի որ քրդերի մասին առաջին հիշատակությունները արաբական մատենագրության մեջ հանդես են զայիս սկսած VII - VIII դարերից, և միշտ չէ, որ «քուրդ» բառը էթնիկական իմաստ է կրում: Ուշագրավն այն է, սակայն, որ VIII դարում «քուրդը՝ որպես անձնանուն, սկսում է հանդիպել այնպիսի հինավորց հայկական տոհմերում, ինչպիսիք եին Սամիկոնյանները, Սյունիները և Ամատունիները¹: Ամենայն հավանականությամբ, առաջին շփումները հայկական ու քրդական միջավայրերի միջև հաստատվել են VIII դարում, ընդ որում՝ Հայաստանից հեռու, արաբական աշխարհի միջնորդավորմամբ: Այդ նախնական աղերսները հաստատված պետք է լինեին հայկական ընտրախավի ու քրդական ռազմական ավագանու միջև և պետք է սահմանափակ բնույթ կրեին:

Պատկերը պետք է զգալի շափով փոխված լիներ հաջորդ հարյուրամյակի ընթացքում՝ գոնե X-XI դարերում, երբ Հարավային

Հայաստանում ու հարավից շրջաններում արդեն իրենց քաղաքական իշխանությունն էին հաստատել Ռազմայանների ու Մարգավանյանների քրդական ընտանիքները, ընդ որում՝ իրենց ազգակիցների հոծ զանգվածի հետ միասին, հայ հեղինակները, անշուշտ, մոտիկից պետք է ծանոթ լինեին քրդական էթնոսին: Եվ այնուամենայնիվ, նոյնիսկ X - XI դարերի պատմիչներ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, Թովմա Արծրունին և Արիստակես Լաստիկերցին շարունակում են շիշատակել «քուրդ» էթնոնիմը: Վիճակը, սակայն, սկսել է փոխվել XII - XIII դարերում, երբ «քուրդ» էթնոնիմը սկսել է հանդիպել ինչպես հայ պատմագրության մեջ, այնպես էլ ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Հայ հեղինակներից Մատթեոս Ուտիայեցին առաջինն է, որ հիշատակում է «քուրդ» էթնոնիմը: Նրա «Ժամանակագրությունը» ավարտին է հասցվել 1136 թվականին, սակայն հեղինակը 1041-1042 թվականների անցուղարձերի կապակցությամբ արդեն խոսում է ուսում քուրդ ռայիսի մասին, որի տիրույթներն ընկած են եղել Վասպուրականի Թոռնավան գավառի հարևանությամբ: Մատթեոս Ուտիայեցին ներկայացնում է Հերի ու Սալմաստի ամիրաների և Վասպուրականի հայ իշխանների բախումների մի դրվագը, երբ անհանգիստ հարևանների դեմ կովում զոհվում են յոթանատունամյա Խովլ Խաչիկը և նրա տասնինգամյա որդի Իշխանը: Ըստ ժամանակագրի՝ ծերունի իշխանի պավագ որդիներից Հասանին ու Ճնճղուկին հաջողվում է լուծել իրենց հարազատների վրեժը հետևյալ եղանակով: «Հասան կոչեաց ուայիս մի Քուրթ, որ էր իր սահմանակից» և հազար դահեկան տալով՝ հրահանգում է մեկնել Հեր և Սալմաստ: Քուրդ ուայիսը հրապուրում է տեղացիներին հարուստ ավարի հեռանկարով և դրդում է նրանց ասպատակել Վասպուրականը: Արդյունքում Թոռնավան ներխուժած

¹ Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962, էջ 223-226:

թշնամուն կազմ ու պատրաստ դիմավորում են հայ իշխանները և մենամարտում հաղթելով հակառակորդի բանակում գտնվող հայտնի քաջերին՝ փառավոր հաղթանակ են տանում²: Մատթեոս Ուտիայեցու երկի այս հատվածը շարադրված է վիպական կերպաձերով (մողելներով) և միայն ընդհանուր գծերով է ավանդում դեպքերը³, բայց այն ուշագրավ է այլ տեսանկյունից: Ակնհայտ է, որ հեղինակը քրդերի բնակության վայր է համարում Վասպուրականին հարակից Ատրպատականը, որի աշխարհագրական պայմանները, քոչվորական անասնապահության համար նպաստավոր լինելով, հիրավի գրավիչ են եղել քրդերի համար: Մեզ համար հատկապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ հեղինակը բավականաշափ բարեկամական է ներկայացնում քուրդ ույիսի ու հայ իշխանների փոխհարաբերությունները:

Տրամարանական է կատարել հաջորդ հարցադրումը: Ի՞նչ իմաստով է գրքածում «ույիս» բնութագրումը Մատթեոս Ուտիայեցին: Կասկած լինել չի կարող, որ նա նկատի ունի քրդական հասարակության համար տիպական այն երևույթը, որն ավելի վաղ՝ մինչև X դարը, արձանագրել են նաև արաբ հեղինակները: «Ռայիսը ցեղապետ-ավատատերն էր, որի իշխանությունը ցեղում կամ ցեղային միությունում կրում էր միանձնյա և ժառանգական բնույթը: Ռայիսն իբրև ավատատեր, որպես կանոն, ուներ «կալա» (բերդ) կամ «հիսրն» և որոշակի քանակությամբ զորք»⁴: Մեկ այլ առիթով միննույն հեղինակը պատմում է «ում Յեհնուկ

² Տե՛ս Մատթեոս Ուտիայեցի, Ժամանակագրություն, Գրաբար բնագիրը՝ Ս. Մելիք-Աղամյանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բարթիկյանի Հ., Երևան, 1991, էջ 100-102:

³ Տե՛ս Մարգարյան Հ., Վիպական տարրեր Խ-ԽII հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, N 4, էջ 43-46:

⁴ Փոլադյան Ա., Քրդերը Աբրամյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Երևան, 1999, էջ 46:

անուն» գորավարի ձեռնարկած հարձակման մասին «ի վերայ Քրդստանաց ի գաւառն Ամբայ» և դարձյալ նկատի ունի տեղական քուրդ ցեղապետ-առաջնորդին, որը օժտված էր ուզմաքաղաքական իշխանությամբ: Հեղինակի վկայությամբ՝ այդ ներխուժումը ետ է մղել «որ աւագ էր Քրդացն՝ որում անուն Խալք ասին»⁵: «Ժամանակագրության» այս հատվածում նկարագրվում են 1062-1063 թվականների անցուղարձերը և որպես քրդաբնակ տարածք հանդես է գալիս Ամին զավառը, որի հոծ քրդական բնակչության մասին տեղեկությունների պակաս չի զգացվում: Սակայն, մյուս կողմից, ընդհամենք երկու տասնամյակի ընդմիջումով որպես քրդաբնակ տարածք են ներկայացվում երկու բավականաշափ հեռու շրջաններ: Այս հանգամանքն է, որը, թերևս, դրդել է հեղինակին ակամա դիմել «Քրդաստան» երկրանվան հոգնակի անվանաձևին⁶: Մատթեոս Ուտիայեցու համար, ինչպես երևում է, քրդերը դեռևս բնակության կայուն շրջան ունեցող էթնոս չեն հանդիսանում, նրանց բնակեցրած շրջանները ոչ միայն ընդարձակ են եղել, այլև քրդերը հարատև տեղաշարժերի մեջ են գտնվել, ու այդ պատճառով էլ նրանց ճշգրիտ տեղորոշումը անհնարին է եղել: Այնուամենայնիվ, XI դարի դեպքերի առիթով «Քրդաստանի» հիշատակությունը համարվում է ամենահինը ողջ միջնադարյան բազմալեզու մատենագրության մեջ⁷:

⁵ Մատթեոս Ուտիայեցի, էջ 156:

⁶ Asatrian G., Prolegomena to the Study of the Kurds.- Iran and the Caucasus, 13, 2009, pp. 19-20: Հետաքրքրական է, որ Քրդստանը երբեմն հոգնակի է հանդես գալիս նաև հաջորդ դարերում, տե՛ս Ժեր հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 380, 581:

⁷ Տե՛ս Ասատրյան Գ., Էթնոգենез կործա և քանի արմանո-կործա կոնտակտы.- Iran & Caucasus, Vol. I, 1997, էջ 5, Համենամատաբար ուշ ժամանակների հայ հեղինակներն ավելի մեծ վստահությամբ են տեղրոշում Քրդստանը: Օրինակ՝ Ստեփանոս Օր-

Մատթեոս Ուռիայեցին գործածում է «քուրդ» անվանուած նաև ընդարձակ ու ընդգրկուն առումով: Այսպես՝ պատմելով Ալփ-Արսլան սուլթանի սպանության մասին՝ պատմիչն ավելացնում է. «Մեռաւ Արաւալան սուլտանն ի ձեռաց առն անփառաւորի եւ քրդու»: Այսինքն՝ էթնիկական անվանմանը հաղորդում է բացասական վարքագիր բնութագրման երանգ⁸: Այսպիսով՝ քուրդ-հայկական այն շփումները, որոնք առավել համակողմանի են դառնում XI դարում, հակասական արձագանք են գտել հայ պատմագրության մեջ: Կոնկրետ դեպքերի առումով հիշատակվելիս քուրդ տիրակալները դրական նրբերանգով կամ էլ չեզոք դիրքերից են ներկայացվում, մինչդեռ ընդհանուր առմամբ քրդերի նկատմամբ վերաբերունքը հեռու է համակրական լինելուց: Այսպիսի կարծիքի ձևավորման գործընթացում իր դերն է կատարել կրոնական գործոնը:

Նշված հանգամանքը ակհայտորեն դրսեորվել է, օրինակ, XII դարի հեղինակ Դավիթ Ալավլա որդու «Կանոններում»: Այս իրավական հուշարձանի մի շարք հոդվածներում «քուրդը» հանդես է գալիս որպես «քուրդ»-«քրիստոնեայ» հակադրության անհրաժեշտ տարր⁹՝ ձեռք բերելով «մահմեդական», «այլազգի», «օտար» լրացուցիչ իմաստները¹⁰: Համապատասխանաբար, հայ ժո-

բեյանը XIII դարի վերջերին մոնղոլների նվաճած երկրները թվարկելու առիթով քրդստանը հիշատակում է որպես Պարսկաստանի ու Արաբստանի միջև ընկած երկիր (Ստեփանոս Օքբեյան, Պատմությին տանն Սիսական, Ի լոյս ընծայեաց Ս. Էմին, Մուկվա, 1861, էջ 294):

⁸ Մատթեոս Ուռիայեցի, էջ 222: Խմաստային անցումը դիպուկ է հաղորդված «Ժամանակագրության» աշխարհաբար թարգմանությունում. «Մեռավ սուլթան Արաւալանը անարգ և քրոնաբար մարդու ձեռքով» (տե՛ս նույն տերում, էջ 223):

⁹ Տե՛ս Արքահամյան Ա., Դավիթ Ալավլա որդու Կանոնները, «Էջմիածին», 1952, ԺԱ-ԺԲ, էջ 57, 66:

¹⁰ Այսպես Դավիթ Ալավլա որդու՝ գողերի պատժին վերաբերող հոդվածը Միխայիլ Գոշը «Խատաստանագիրը» է ներմուծել նույնությամբ «եթէ քուրդ իցէ եթէ

դովդրական վեպի որոշ պատումներում «քուրդ» անվանուած փոխարինում է սովորաբար հանդիպող «այլազգի», «կոռապաշտ», «մահմեդական», «արաբ», «տաճիկ» համարժեքներին և հակադրվում «հայ», «քրիստոնեայ», «խաչապաշտ» բնութագրումներին¹¹: Այսպիսով՝ XII դարում, երբ ուժեղացել էր քրդական էթնիկ տարրի ներթափանցումը Հայաստան, «քուրդ» էթնոնիմն արդեն կանոնավոր կերպով ավանդվում է հայկական սկզբնադրյուրներում:

Նման պայմաններում, երբ քրդերի հետ շփումներն ու հարաբերությունները դառնում էին առօրեական երևոյթ, հայ հեղինակների առջև ծառանալու էր հետևյալ հարցը. նախորդ դարերի պատմագրության մեջ հայտնի էթնոնիմներից ո՞րի հետ կապել քրդերին և ի՞նչ սկզբունքով առաջնորդվել նույնացումն իրականացնելիս: Այս հարցադրումների պատասխանը փնտրելիս նրանք երկու ուղենիշ պետք է ունենային: Առաջինը քրդերի բնակության հիմնական շրջանները պետք է լինեին, թեև այս առումով ավարտուն եզրակացության հանգելը չափազանց դժվար պետք է լիներ, երկրորդը՝ լեզվական պատկանելությունը: Հայ հեղինակների համար, անշուշտ, տիպական է եղել որոշակի տարածաշրջանի նոր բնակչությանը հին տեղաբնիկների անվամբ ներկայացնելը, ինչը լայնորեն տարածված երևոյթ է առհասարակ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Բավական է ասել, որ հայ ժամանակագիրները «հոռոմցի» են կոչում Իկոնիայի սելցուկ-

հայ» արտահայտությունը վերափոխելով՝ «եթէ այլազգի իցէ քրիստոնեայ» ձևով (տե՛ս և Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, Աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 128, հմմտ. էջ 583, ծան. 134):

¹¹ Տե՛ս «Ասանա ծոեր», հ. Ա. Երևան, 1936, էջ 252, 415, 608, 759-760, 1049-1050, հ. Բ, առաջին մաս, Երևան, 1944, էջ 236-237:

ներին, իսկ «Հոռմանց տուն՝ Օսմանյան Թուրքիան¹², թեև թյուրքերի ներթափանցումը բյուզանդացիներին պատկանող Փոքր Ասիա կարելի է ասել, որ նրանց աշքի առաջ էր տեղի ունեցել: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հայ պատմիչները քրդերի դեպքում ևս որոշակի դեր են հատկացրել նրանց լայնորեն ներկայացված լինելուն Իրանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Ատրապատականում¹³, պատմական Մարաստանում: Այս իրողությունը, իհարկե, բավական չէ՝ ենթադրելու համար, որ Մովսես Խորենացին «մար» է կոչել ոչ թե պատմական մար-մեդացիներին, այլ քրդերին¹⁴: Այս կարծիքի հեղինակ Վլադիմիր Մինորսկին հարկ եղած չափով ուշադրություն չի դարձրել այն փաստի վրա, որ հայ հեղինակները հիմնվել են հայ հին ժողովրդական վեպի վրա և ոչ թե նկարագրել են իրենց դարաշրջանի դեպքերը: Այդ բանավոր պատմական զրույցները, վաղնջական ժամանակների՝ Ք. ա. II-I-Ք. հ. I-II հարյուրամյակների և ավելի վաղ դարերի՝ հայոց միջնաշխարհում կատարված անցուղարձերի արձագանքն են¹⁵, երբ քրդերը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային սահմանագիծը դեռևս չին անցել¹⁶:

Եթե հեռավոր դարերի դեպքերը ավանդելիս հայ հեղինակները կարող եին դիմել «մար» անվանմանը, իսկ իրենց ժամանակի իրադարձությունները նկարագրելիս գործածել նոր էթնոնիմ,

¹² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հ. I, Երևան, 1951, հ. II, Երևան, 1956:

¹³ Տե՛ս Փոլառյան Ա., նշան՝ աշխ., էջ 66-74:

¹⁴ Տե՛ս Minorsky V., Studies in Caucasian History, London, 1953, pp. 127-128:

¹⁵ Տե՛ս Արելյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, «Երկեր», հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 52-56:

¹⁶ Քրդերենի ու մարերենի ազգակցության հարցում խիստ թերահավատորեն են տրամադրված բազմաթիվ քրդագետ-լեզվաբաններ, տե՛ս Asatrian G., Prolegomena to the Study of the Kurds, p. 21:

ապա ինչպիսի՝ իրավիճակ էր ստեղծվելու այն դարերում, երբ բախվելու էին պատմագրական ավանդույթը և ժամանակաշրջանի իրականությունը: Ի՞նչ հարաբերակցություն էր հաստատվելու հին («մար») և նոր («քրդ») անվանումների միջև: XIII դարի պատմիչների, առաջին հերթին Կիրակոս Գանձակեցու ու Վարդան Արենեցու երկերի քննությունից պարզ է դարնում, որ հին ու նոր էթնիկական անվանաբանության հարցերում հեղինակները որոշակի սկզբունքների են հետևել: Մինչև XII դարը տեղի ունեցած դեպքերը պահանջելիս նրանք գործածել են «մար» էթնոնիմը, իսկ այնուհետև իրենց դարաշրջանի իրադարձությունների առիթով դիմել են իրենց համար ավելի ընտանի «քրդ» անվանմանը¹⁷:

Էթնիկական տերմինների գործածության մեջ դիտվող հստակությունը, այնուամենայնիվ, չի նշանակում, որ XIII դարի պատմիչները Ժխտել են «մար» ու «քրդ» տե բմինների նույնությունը և «քրդերին» չեն վերագրել «մարերի» պատմության այն դրվագները, որոնք արտացոլված են վաղ հայկական աղբյուրներում և հատկապես անվերապահ հեղինակություն վայելող Մովսես Խորենացու Պատմությունում: Այդպիսի դեպքերում հետաքրքիր կլիներ պարզելը, թե ինչպես է հայ պատմիչներին հաջողվել խուսափել հնարավոր թյուրիմացություններից, առավել ևս,

¹⁷ Կիրակոս Գանձակեցին հիշատակում է Մարաց աշխարհն արաբական նվաճումները արձանագրելիս (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Վ. Սելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 59), իսկ XII-XIII դարերի անցքերի առիթով գործածում է «քրդ» էթնոնիմը (տե՛ս նոյն տեղում, էջ 150, 162, 376, 378): Վարդան Արենեցին, որի երկում հնագոյն ժամանակների պատմության անհամեմատ մեծ տեղ է հատկացված, բազմիցս է անվանում «մարերին» (տե՛ս Վարդան Արենեցի, Պատմութիւն տիեզերական, Ի լոյս ընծայեաց Ս. Էմին, Սոսկվա, 1861, էջ 21-22, 40-41, 44-45), բայց միայն Զաքարյանների առնչությամբ է դիմում «քրդ» էթնոնիմին:

Եթե խոսքը վերաբերում է նշանավոր պատմական դեմքերի քրդական տոհմակունքներին: Մասնավորապես հատուկ քննության է արժանի հայկական սկզբնաղբյուրներում ազգությամբ քուրդ Սալահ աղ-Դինի էթնիկական պատկանելության հարցի լուսաբանությունը: Նախ ուշագրավ է, թե ինչպես է այդ փաստը արձանագրվել Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու երկերում: Հայտնի է, որ Սալահ աղ-Դինը սերում էր Դվինի մերձակայքում ապրող մի ընտանիքից¹⁸, հետևաբար հայ հեղինակները լրացուցիչ հետաքրքրասիրություն պետք է դրսնորեին նաև նրա նախնիների «պատմական հայրենիքի» նկատմամբ: Պատմելով այդ ականավոր գործիք մասին՝ Վարդան Արևելցին բավարարվում է նրա հոր բնակավայրի նշումով՝ «Յառաջ Ուսոյթ էր անուն նորա՝ որդի Էռլի, առն տառապելոյ Դունացոյ, որ եւ ի մեծանալն կոչեցաւ Սալահադին»¹⁹ շրջանցելով վերջինիս էթնիկական պատկանելության խնդիրը: Այս իրողությունն ուշագրավ է, քանի որ նա, ձեռքի տակ ունենալով Կիրակոս Գանձակեցու ավելի հանգամանալից պատումը, այնուամենայնիվ, հարկ չի համարել երկրորդել իր սերնդակից պատմիչն: Ավելի վաղ ստեղծագործած Կիրակոս Գանձակեցին գրում է ոչ միայն Սալահ աղ-Դինի «ազգաւ քուրդ» լինելու մասին, այլև նշում է «ի Մասեաց-յոտնէ» սերելը²⁰: Երկու պատմիչների աշխարհագրական ցուցումների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունն ակնհայտ է: Եթե Վարդան Արևելցին հետևողականություն դրսնորեր ու նշեր նաև Սալահ աղ-Դինի նախնիների բնակավայրի որ գավառում գտնվելը, ապա նա անպայման նշելու էր Ոստան զավառը, որտեղ տեղո-

րոշվում էր Դվինը²¹: Մասյացոտն-Ոստան անհամաձայնության առաջացումն անհնար է հասկանալ՝ առանց վերականգնելու Կիրակոս Գանձակեցու կատարած եզրակացության հիմքերը: Ինչպես տեսանք, նա շեշտում է Սալահ աղ-Դինի «քուրդ» լինելը, հետևաբար ձգտելու էր պարզել վերջինիս բնակության նախնական վայր-զավառը: Եթե պատմիչին հայտնի չի եղել Սալահ աղ-Դինի Դվինցի լինելը, որն ամեննեին իսկ չի բացառվում²², ապա նրան մնում էր հետևել «մար»-«քուրդ» նույնացմանը և փորձել պատմական տեղեկությունների հիման վրա պարզել Սալահ աղ-Դինի նախնիների որտեղացի լինելը: Այդ դեպքում պարզվում է, «Մասյացոտն»-ի հիշատակությունն ամեննեին պատահական չէ: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ մարաց Աժդահակ թագավորին պարտության մատնելուց հետո մարերին Մասյացոտնում բնակեցրեց Տիգրան արքան. «...զբագումս ի սերմանէն Աժդահակայ աղջկունս, հանդերձ պատանեկօք եւ բազմութեամբ գերեացն, որշափ թէ աւելի քան զբիր մի, բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչեւ ի սահմանս Գողթան»²³: Մարերը՝ «զարմս Աժդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց»²⁴, այստեղ

²¹ Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 49, 74, 111:

²² Սալահ աղ-Դինի էթնիկական պատկանելությունը, առավել ևս նրա նախնիների բնակավայրի տեղորոշումն անհայտ է եղել նրա հայ ժամանակակիցների, անզամ նրանցից այնպիսի նշանավոր անձնավորության համար, ինչպիսին Ներսես Լամբրոնացին էր: Վերջինս նրան կոչում է «Յովսէփ արքայ խմայելեան, որը Թուրքիման ազգը կոչեցան» (տե՛ս «Հայերն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ», Աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 249), իսկ մեկ այլ հիշատակագիր՝ «Հարաբացոյ ումեմն Սալահատտին կոչեցեալ» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 272):

²³ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածութիւնը Ա. Արենեանի եւ Ա. Յարութիւնեանի, լրացումները Ա. Սարգսեանի, Երևան, 1991, էջ 83:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 176:

¹⁸ Տե՛ս Minorsky V., նշվ. աշխ., էջ 107-129:

¹⁹ Վարդան Արևելցի, էջ 171-172:

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 251:

էին ապրում նաև Արտաշես արքայի օրոք: Այսպիսով՝ XIII դարի հեղինակն անվերապահ հավատ է ընծայել Մովսես Խորենացու Պատմությանը և պատմագրական ավանդույթի ազդեցությամբ նույնիսկ մեղանչել է ճշմարտության առջև այլ գավառում տեղորոշելով Սալահ աղ-Դինի նախնիների բնակավայրը:

Պատմիչների համար լիովին տրամարանական այդպիսի պրադտումները խորթ են եղել ժամանակագիրների համար, որոնք բավարվել են իրենց հայտնի տվյալների արձանագրմամբ: Նրանցից Սամուել Անեցու «Ժամանակագրությունը» լրացնողներից մեկը քաջատեղյակ է եղել ոչ միայն Սալահ աղ-Դինի նախնիների բնակության վայրին ու էթնիկ պատկանելությանը, այլև շեշտադրում է նրանց սոցիալական աննախանձելի կարգավիճակը. «ի ՈՒ(1158) ամին, այր ուսն Էուր անուն եւ Եղբայր իւր Շիրաք՝ որդիք Սուլիմանայ՝ քուրդ ազգաւ, ելեալը ի Դրւնայ վասն աղքատութեան, եւ եկին ի Միջազետս՝ եւ գնացեալը ի Թկրիթ մըտին փայտակիր»²⁵: Ինչպես տեսնում ենք, հայ ժամանակագիրը փաստորեն ճիշտ է կողմնորոշվել նաև Սալահ աղ-Դինի ծննդավայրի (Թիկրիտ) հարցում: Սակայն, ինչպես երևում է, հայ հեղինակները կարողացել են առանձնացնել քրդերին արաբներից, պարսիկներից ու առհասարակ մահմեդականներից՝ «տաճիկ»-ներից, միայն որոշակի դեպքերում: Այսպես՝ նրանք ոչ մի տեղեկություն չեն հաղորդում Մարվանյանների ու Ռավայյանների էթնիկ ակունքների մասին, իսկ Վարդան Արևելցին հետևյալն է գրում Շարդարյանների Հայաստան գալու մասին. «Կին մի՝ Մամ անուն, գայ ի Պարսից երեք որդուվք ի գաւառն Փառիսոսոյ առ

Գրիգոր փառաւոր իշխանն»²⁶: Այսպիսով՝ քուրդ Շարդարյանները հայկական միջավայրում հստակորեն չեն բացորոշվել ընդհանուր իրանական զանգվածից: Առավել հետաքրքրականը այն փաստն է, որ հայ հեղինակների մեջ գտնվել է լեզվական իրողություններին քաջատեղյակ մի ժամանակագիր, որը քրդերին նույնացրել է պատմական պարթենների հետ: Նկարագրելով Շահ-Արմեն Սուրբման Բ-ի մահվանը (1185 թ.) հաջորդող խառնաշփոր վիճակը՝ նա նկատում է, որ «ազգն Թուրքաց առհասարակ միաբանեալ էին ի պատերազմի ընդդեմ Պարթեւական ազգին, որ Քուրդն կոչի»²⁷: Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ միջնադարյան հայ իրականության մեջ եղել են քրդերին, մարերից բացի, նաև պարթենների հետ կապելու փորձեր: Զայ հեղինակի հաղորդման մեջ ուշադրություն է գրավում նաև այն հանգամանքը, որ գրեթե ողջ Հարավային Հայաստանը ընդգրկող Շահ-Արմենների ամիրայության շրջանակներում քրդերը ռազմական առումով իրենց այնքան հզոր են զգացել, որ հակադրվել են թյուրքերին²⁸:

Քրդերի մասին հայ հեղինակների վկայությունների արժեքավորումը կախված է նաև այսպիսի հարցադրման պարզաբնումից: Նրանք ի՞նչ չափով են քաջատեղյակ եղել քրդական միջավայրի առանձնահատկություններին ու տոհմացեղային կառուցվածքին: Այդ խնդիրը լուսաբանելու համար մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները խիստ աղքատիկ են, քանի որ հայ-քրդական շփումները այն մակարդակի չեն հասել, որպեսզի գիտնական-

²⁶ Վարդան Արևելցի, էջ 134:

²⁷Տե՛ս Սաքենայան Վ., Մշո Ս. Կարապետ վանքի պատմության մի դրվագ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, N 1, էջ 191:

²⁸ Քրդերի ու թյուրքերի միջև առկա ռազմական դիմակայության մասին, ընդորում նկատի ունենալով հենց XII դարի երկրորդ կեսը, նշում են նաև արարական սկզբնաղյուրները, տե՛ս Boris James, *Uses and Values of the Term Kurd in Arabic Medieval Literary Sources*, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00350119>:

վարդապետները հստակ պատկերացում ունենային իրենց համար բավականաշափ արտառոց էթնիկ աշխահի վերաբերյալ: Այս հարցի շուրջ դիտարկումներ կատարելիս անհնար է շրջանցել Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության այն վկայությունը, որի համաձայն՝ Զաքարյանները սերում էին «իր քրդաց ի Բաբիրական խելէն»²⁹: Ուստի վերստին անդրադառնանք «Բաբիրական խել» արտահայտությանը և այն քրդական ցեղանուն ընկալելու փորձերին: Զաքարյաններին կոնկրետ քրդական ցեղից սերելիս, թվում է, դժվարություն չպետք է ծագեր, քանի որ քրդական ցեղանունները լավ են պահպանվել, դրանք վաղուց ցուցակագրված են և բավականաշափ հիմնավոր ուսումնասիրված: Ուստի «Բաբիրական խել»-ի ու քրդական պատմական կամ ներկա ցեղի նույնացումը պետք է դյուրին լիներ: Սակայն այդ խնդիրը դժվարություններ է պատճառել անգամ այնպիսի հեղինակության, ինչպիսին ականավոր քրդազետ, արևելազետ Վլադիմիր Մինորսկին էր: Ի հաստատումն Զաքարյանների քրդական ծագման ավանդության զիտնականը բերում է «Բաբիրան» անվան քրդերի մեջ տարածված լինելու փաստը, իսկ այնուհետև ավելացնում է, որ «Փիրան» ցեղախումբ (կլան) գոյություն ունի Մանգուր ցեղային միության կազմում³⁰: Բավականաշափ համոզի՞չ են արդյոք մատնացուցված իրողությունները: Նախ «Բաբիրանը» ցեղանուն չէ, այլ ընդամենն անձնանուն, այն էլ ոչ նույնական «Բաբիրականին»: Այնուհետև, եթե Վլադիմիր Մինորսկին «Բաբիր» անվանումից հետո աննկատելիորեն շանցներ «Փիրան» անվանը, ապա «Բաբիրականի» «Փիրան» գուգահեռը շատ ավելի անհամոզիչ կարող էր թվալ: Շարունակելով հետազոտողի տեսակետի քննու-

թյունը՝ դժվար չէ նկատել ևս մեկ անհարիրություն: Զաքարյանների նախնիներին համարելով «Միջազգետքի քրդեր»՝ նա միևնույն էջում «Բաբիրական խելի» նախահիմք է համարում Փիրան ցեղախումբը, որը, ինչպես հայտնի է, գտնվում է Իրանական Քրդաստանում³¹: Դժվար է ուսումնասիրողի հետ համաձայնել նաև «Բաբիրական խել» արտահայտության երկրորդ բաղադրիչի թարգմանության հարցում: «Խել» քրդերեն բառի իմաստի արտահայտումը «tribe» բառով որոշակի իմաստային խառնաշփոթ կարող է առաջ բերել: Որքան էլ դժվար է քրդական հասարակությանը բնորոշ ինքնատիպ հասկացությունների հաղորդումը այլ լեզուներով, այնուամենայնիվ կասկածի ենթակա չէ հետևյալը: Սովորաբար, քրդական ցեղը՝ «աշիրան», կազմված է որոշակի թվով «թիրա»-ներից, իսկ վերջիններս կը, իրենց հերթին, բաժանվում են բազմաթիվ «խել»-երի: Վերջիններից ամեն մեկը բաղկացած է 20-30 վրանից կամ տնտեսությունից, որոնք միավորված են ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ընտանեկան կապերով³²: Ուրեմն «խելը» քրդական հասարակության կառուցվածքում ամենափոքր միավորում է, և անհնար է այն ցեղ համարել: Ստացվում է, որ «Բաբիրական խելը» ցեղային ստորաբաժանման անվանում ընկալելու պարագայում բախվում ենք խիստ անհավանական իրավիճակի: Հայ պատմիչները սխալ և խառնաշփոթ են ներկայացնում Զաքարյանների նախնիների տոհմածառը, հստակորեն չեն պատկերացնում նրանց Հայաստան տեղափոխվելու ժամանակահատվածը, բայց առեղծվածային ճշգրտություն են ցուցաբերում տոհմի նախնիների տնտեսական-ընտանեկան ամե-

²⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 162:

³⁰ Տե՛ս Minorsky V., նշվ. աշխ., էջ 14:

³¹ Տե՛ս Encyclopaedia Iranica, vol. III, London and New-York, 1989, p. 234, Մենտեպատվուն Ա. Մ., Կորդե, Մ., 1984, c. 82:

³² Տե՛ս The Encyclopaedia of Islam, vol. V, Leiden, 1981, p. 470-471, Մենտեպատվուն Ա. Մ., նշվ. աշխ., էջ 72-73:

նաևզբնական ընդհանրության մատնացուցման հարցում։ Հնարավո՞ր է արդյոք այդ հստակատեսությունը բացատրել Զաքարյանների ընտանեկան ավանդություններով։ Այս հարցին ակնհայտորեն բացասական պատասխան է սպասում։ Եթե XIII դարի 60-ական թվականներին, այսինքն՝ ընդամենը մեկ դար հետո, Զաքարյանների սերունդներն անկարող էին ճիշտ հիշել իրենց ամենանշանավոր նախնու՝ Սարգիս Մեծի, իոր ու պապի անունները, ապա ինչպես ու էին նրանք անսխալ մատնանշելու իրենց հեռավոր նախնիների ոչ թե ցեղի կամ «թիրա-թայֆայի», այլ ուղղակի «խելի» անունը։ «Խել» բառի միակ վկայությունը բովանդակ հայ մատենագրության մեջ, թվում է, բավականաշափ հստակորեն ցույց է տալիս, որ գործ ունենք հեղինակային ինքնատիպության դրսերման հետ։ Ցանկանալով ընդգծել Զաքարյանների քրդական արմատները՝ Կիրակոս Գանձակեցին ամենայն հավանականությամբ գիտակցաբար է դիմել «խել» բառին³³։

Հայ-քրդական շփումների պատմության քննությունը թերի կիներ, եթե շանդրադառնայինք նաև XII-XIII դարերի մի քանի նշանավոր հայկական տոհմերին քրդական ծագում վերագրելու հայ պատմիչների փորձերին։ Նրանցից Կիրակոս Գանձակեցին,

³³ Այսպիսով՝ առավել հավանական տարբերակ է մնում «խել» ընկալումը «կողմի» (տե՛ս Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան, 1973, էջ 362) իմաստով։ Այդ դեպքում ձեռագրերից երկուսում առկա «Քարիլական» ընթերցումը որոշակի առավելություն է ձեռք բերում ավելի հաճախադեպ «Քարիլականի» նկատմամբ։ Առաջին տարբերակը հնությամբ չի զիջում երկրորդին, քանի որ «Քարիլական» ձեր վկայում է նաև Զաքարիա Սարկավագը, որը, հնարավոր է, օգտվել է XVI դարից ավելի վաղ գրված ձեռագրից։ Ի դեպ, «Քարիլական» անվանաձևը պահպանած ձեռագրերը ևս իրենց ժամանակով (XVII դար) հներից են։ XVI դարից ոչ վաղ ընդօրինակված գրչագրերի շարքում (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Առաջարան, էջ Ղթ-Ճ, ՃԵ)՝ էական նշանակություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ «Քարիլական» ընթերցումն արդարանում է Վարդան Արևելցու Պատմության տվյալներով։

ինչպես տեսանք, Զաքարյաններին համարում է «ի քրդաց ի Բաբիրական խելէն», իսկ Վարդան Արևելցին բավարարվում է «ի քրդազգե» բնութագրմամբ³⁴։ Պատմիչները, այսպիսով, Զաքարյաններին վերագրում են օտար ծագում, որը լիովին տեղափորվում է միջնադարյան պատկերացումների շրջանակում։ Նշանավոր տոհմերի ծագման մասին ավանդությունների համար սովորական և, կարելի է ասել, նույնիսկ պարտադիր պարագա է նախնիների օտար և բարձր ծագումը։ Այսպես Սովոր Խորենացու Պատմությունում այդպիսի ծագում է վերագրվում Բագրատունիներին, Արծրունիներին, Գնունիներին, Սամիկոնյաններին և բազմաթիվ այլ ազդեցիկ հայկական տոհմերի³⁵։ Միանգամայն բնական է, որ Զաքարիա Սարկավագը, որին հետազոտողներից առաջ է զբաղեցրել Զաքարյանների նախնու «ո՞ւստի եւ կամ ո՞րպէս» լինելու հարցը, առանց երկրայելու եզրակացրել է։ «Այր ուն քրիստոնեայ՝ Զաքարիա անուն կարգեալ իշխան յազգէն Սարաց»³⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, XIII դարում Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու հաղորդած «քուրդ» եթոնիմը XVII դարում Զաքարիա Սարկավագը «մար»-ին համարժեք է համարել։ Այդպիսի մտազուգորդումը լիովին տրամաբանական կարող էր դիտվել նաև XIII դարում։ Հետևաբար հայ պատմագրության մեջ որևէ տոհմի «քրդական» ծագում վերագրելը նշանակում էր այդ ընտանիքի տոհմակունքների գոյությունը հավաստել հնագույն «մարական» ժամանակներում։ Ընդ որում՝ այդպիսի վերագրումը միաժամանակ «ապացուցում էր» այդ իշխանական տան չափագանց բարձր ծագումը։ Հայոց միջավայրում «մար» համարվելը

³⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 162, Վարդան Արևելցի, էջ 181։

³⁵ Տե՛ս Սովոր Խորենացի, էջ 68, 70-71, 221-223։

³⁶ Զաքարիա Սարկավագ, հ. I-III, Վաղարշապատ, 1870, էջ 11։

ցոյց էր տալիս Մարաստանի Աժդահակ արքայի տոհմից լինելը և, որ ամենակարևորն է, հայոց Վաղարշակ թագավորի օրոք «Երկրորդ թագավորութեանն» կարգվելը³⁷: Նկատի առնելով Զաքարյանների փաստական ազդեցությունը և կշիռը վրացական թագավորությունում XII դարի վերջին - XIII դարի սկզբին՝ պարզ է դառնում նաև, որ Զաքարյանների «քրդական-մարական» ծագման վարկածն ունեցել է քաղաքական նպատակաուղղվածություն: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ այդ տեսությունը կոչված էր հիմնավորելու Զաքարյանների հանրահայտ հավակնությունների «պատմական հիմքերը»: Ուստի և հայ պատմիչները վերացրկվել են Զաքարյանների ծագման իրական իրողություններից և այդ իշխանական տան նախապատմությունն ուղղակի «կերտել» են, ընդ որում՝ լիովին հավատարիմ մնալով Սովուն Խորենացու Պատմության ոգուն ու նույնիսկ տառին: Հետևաբար ամեննին չպետք է զարմանալ, որ հետազոտողներից Արամ Տեր-Ղևոնդյանը Զաքարյանների ծագման քրդական վարկածը համարում է «առասպել»³⁸:

Զաքարյանների էթնիկական ծագման խնդիրը արծարծելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ իրադարձությունների ծավալման պատմաաշխարհագրական միջավայրին և ժամանակաշրջանի էթնոդավանական ու լեզվական-մշակութային գործընթացների ուղղվածությանը: Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորությունում, որտեղ, ըստ հայ պատմիչների, հաստատվել են Զաքարյանների նախնիները և քրիստոնեություն ընդունելով՝ հայացել էթնիկական ու դավանական պատկանելության փոփոխության

համար անհրաժեշտ նախադրյալներ գոյություն չունեին: Կյուրիկյանների թագավորությունում, հատկապես 1065 թվականից հետո, երբ Սամշվիլիներից Լոռե տեղափոխվեց մայրաքաղաքը, զգակի թիվ էին կազմում նաև վրացիները, հետևաբար միատարր էթնիկական ու մշակութային միջավայր գոյություն չուներ: Այդ տարածքում նկատելի ազդեցություն ուներ նաև վրաց էկեղեցին: Հետևաբար Տաշիր-Ձորագետում էթնիկական ու դավանական միջավայրն այնպիսին չէր, որպեսզի հնարավոր լինի անվերապահ հավատ ընծայել Վարդան Արևելցու՝ Զաքարյանների նախնիների «հայանալու» տեսությանը:

Առկա տվյալները բավարար են նաև Զաքարյանների դավանափոխության հավանականությունը կասկածի ենթարկելու համար: Հայտնի է, որ XI դարի 40-ական թվականներին սկսված սելցուկյան արշավանքներն էական տեղաշարժեր առաջ բերեցին Մերձավոր Արևելքի քաղաքական, ինչպես նաև դավանական ու մշակութային կյանքում: Հաճախակի դարձան կրոնափոխության ու եկուոր տիրակալների հետ խնամիանալու դեպքերը: Ըստ որում՝ այդ երևույթներն ունեին միակողմանի ուղղվածություն: Կրոնափոխության պարագայում քրիստոնյաներն էին մահմեդականություն ընդունում, իսկ խնամիական կապերի հիմքում ընկած էր մահմեդական տիրակալներին աղջիկ տալու օրեցօր արմատավորվող ստվորությունը³⁹: Գաղտնիք չէ, որ երկու երևույթներն էլ պայմանավորված էին տեղական ավատատերերի քաղաքական և տնտեսական շահերով: Այս առումով պերճախոս են անմիջականորեն Կյուրիկյաններին վերաբերող փաստերը: 1064

³⁷ Սովուն Խորենացի, էջ 112:

³⁸ Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Զաքարիայի և Իվանեի արարատառ արձանագրությունը Ամբերդում, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1971, N 1, էջ 187:

³⁹ Ինչպես նշում է Մշիթար Գոշը, հայ իշխանները «զբաներս իրեանց յայլազգիս յամուսնութիւն տային» վերջիններից ուզմական օգնություն ստանալու ակնկալիքով (տե՛ս և Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 387):

թվականին Ալփ-Արալան սուլթանի հետ ամուսնացավ Կյուրիկյան արքայադուստրերից մեկը⁴⁰, իսկ չորս տարի անց հայրենի հավատն ուրացավ Կյուրիկյանների տոհմի Կախեթի ճյուղից Աղսարթանը⁴¹: Հետևաբար իրական փաստերը ցույց էն տալիս, որ դժվար է խոսել Զաքարյանների նախնիների կրոնափոխության և հայադաշտական դառնալու մասին հենց այն ժամանակաշրջանում, երբ հակառակ ուղղվածության գործընթացներ էին տեղի ունենում:

Էթոնկրոնական գործընթացների մասին խոսելիս շպետք է աշքարող անել քրդական էթոնոսի առանձնահատկությունների պարագան: Հայաստանում քրդերի տոհմերի ու գորաջոկատների առկայությունը վկայված է դեռևս X դարից, ընդ որում՝ նրանց ներթափանցումը հայկական միջավայր կատարվում էր, ինչպես հստակորեն երևում է Շաղդաղյանների օրինակից, հայ իշխանների մոտ ռազմական ծառայության մտնելու միջոցով: Չմոռանանք, որ Շաղդաղյանները իշխում էին Դվինում և Կյուրիկյանների անմիջական հարեւանությամբ գտնվող Անիում: Ինչպես ցույց է տալիս վրացական աղբյուրներում պահպանված «Քուրդվաճառ» տեղանունը⁴², հնարավոր է, որ քրդական էթնիկ հատված էր ապրում նաև Կյուրիկյաններին պատկանող Դեբեդ-Զորագետի հովտում: Զգալի թվով քրդեր էին ապրում նաև Հարավային Կովկասի տարբեր մասերում, մասնավորապես Դվինում, Կուրի և Երասխի միջն ընկած որոշ շրջաններում, Դերբենդում⁴³: Այսպիսով՝ քրդական տարրը Հայաստանի որևէ մասում մեկուսացած լինել չէր

⁴⁰Տե՛ս Սատթեսու Ռուհայեցի, էջ 158, յարտօնութեան ընթացքաւ, I, տօն., 1955, զ. 307:

⁴¹Տե՛ս յարտօնութեան ընթացքաւ, I, զ. 309, « Սալր աճ-Ճին ալ-Խուսայն », Ախբար աճ-Ճաւլատ աշ-Ըլդյուկիայ, Մ., 1980, ս. 54-55:

⁴²Տե՛ս յարտօնութեան ընթացքաւ, II, տօն., 1959, զ. 50-51:

⁴³Տե՛ս Encyclopaedia of Islam, Vol. V, p. 450:

կարող, քանի որ այն առկա էր երկրի տարբեր հատվածներում, այդ թվում՝ Տաշիր-Զորագետում և նրա մատուցներում: Բացի այդ՝ այն երեմն ռազմաքաղաքականապես ավելի հզոր էր ու կազմակերպված, քան բուն հայկական բնակչությունը: Հայոց միջավայրում քրդերը դիտվում էին մահմեդականության նվիրյալ կրողներ, և այդպիսով ավելի էր ընդգծվում նրանց «օտար» աշխարհի պատկանելը:

Զաքարյանների նախնիների հայացման հավանականության հարցը բազմակողմանիորեն քննարկելիս անհրաժեշտ է պատշաճ ուշադրություն դարձնել քրդական էթոնոսի ինքնատիպության վրա: Հանրահայտ է այն հսկայական դերը, որ քրդական հասարակության կյանքում դարերի ընթացքում խաղացել են տոհմացեղային կառուցյները, ինչպես նաև առանձնահատուկ տնտեսավարությունը: Այդ էթնիկական յուրահատկություններն օտար միջավայրում հոված կարևոր էթնոպահպանից գործոնի դեր են կատարել: Թե որքան ազդեցիկ են եղել ցեղից չառանձնանալու և ռազմական գործով գրադվելու ավանդությները, համոզիչ կերպով ցույց է տալիս Շաղդաղյանների օրինակը, որի ողիսականը Հայաստանում հիանալի պատմական գուգահեռ կարող է ծառայել, եթե քրդական ազդեցիկ ընտանիքի հետագա ճակատագիրը տեսականորեն կերպածնելու (մողելավորելու) փորձ ձեռնարկենք:

Շաղդաղյանները, ինչպես որ Զաքարյանների նախնիների մասին է ասվում, Հայաստան էին տեղափոխվել և ծառայության անցել հայ տիրակալների մոտ: Ըստ արաբական ու հայկական միմյանց լիովին համաձայն ու փոխադարձաբար լրացնող տեղեկությունների՝ առաջին Շաղդաղյաններից Լաշքարին 955-965 թվականներին գտնվում էր Դիրզուրի (Վայոց ձոր) հայ իշխանի

բանակում⁴⁴: Ավելի վաղ, երբ անհաջողության էր մատնվել Դվինին տիրելու նրա հոր փորձը, Լաշքարին ու եղբայրները որոշ ժամանակ ապրել էին Վասպուրականի Արծրունիների մոտ: Այսպիսով՝ Լաշքարին երկար տարիներ էր անցկացրել հայկական միջավայրում, բայց փաստ է, որ նա չէր փոխել ո՛չ դավանանքը, ո՛չ էթնիկական պատկանելությունը: Դեպքերին ժամանակակից արար հեղինակի խոսուն վկայություններն օգնում են պարզելու էթնիկական ինքնազիտակցության շխամբելու պատճառները: Հարցն այս է, որ Շադրայյանները չեն խզել իրենց կապերը ցեղակիցների հետ: Ըստ պատմիչի՝ Լաշքարիի հայրը 951 թվականին սկսեց իշխել Դվինում «իր ընտանիքի, տոհմի և հետևորդների փոքր խմբի հետ»: 954 թվականին նա «միացավ իր ընտանիքին, որդիներին ու տոհմին» Վասպուրականում, իսկ Լաշքարիի «իշխանության տևողությունը միայն իր ցեղի վրա 24 տարի էր, իսկ իր ցեղի և Գանձակ քաղաքի ու նրա բոլոր զավառների վրա՝ 8 տարի»⁴⁵: Եթե նկատի ունենանք, որ վերոհիշյալ 24 տարիների մեջ են մտնում նաև հայ իշխանի մոտ անցկացրած տարիները, ապա պարզ է դառնում, որ ցեղակիցների խումբը մշտապես ուղղեկցում էր իր դեկավարին: Շադրայյաններն անքակտելի միասնություն էին կազմում սեփական ցեղային միավորման հետ: Այն, լինելով ռազմիկների կազմակերպություն, հակադրվում էր տեղական նստակյաց բնակչությանը: Այսպիսով՝ քրդական ընտանիքը լիովին ի վիճակի էր երկարատև ժամանակաշրջանում հաջողությամբ դիմագրավելու հայկական միջավայրի ազդեցու-

թյանը: Զաքարյանների մեզ ծանոթ առաջին սերունդների էթնոմշակութային նկարագիրը, ինչպես նաև անմիջական ժամանակակիցների և ոչ թե ավելի ուշ դարերի պատմիչների ուղղակի ցուցումները տոհմի հայկական ծագումը կասկածի ենթարկելու որևէ հիմք չեն ընձեռում⁴⁶:

Սահկանաբերդցիների ընտանիքի պատմությանը բավարար չափով տեղյակ չլինելու հանգամանքով պետք է բացատրել Իվանե Զավախիշվիլու այն կարծիքը, որի համաձայն՝ XIII դարում Արևելյան Վրաստանի ու Հյուսիսարևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքում առանցքային դերակատարություն ունեցող Սահկանաբերդցիների հայկական տոհմից Սադուն Բ-ի նախնիները եղել են հայացած քրդեր⁴⁷: Ինչպես երևում է, այդ կոռահումն անելիս գիտնականն առաջին հերթին հիմնվել է տոհմում «Քուրդ» անձնանվան առկայության վրա: Բայց պետք է ենթադրել, որ նման տեսակետի ձևավորման հարցում որոշակի դեր է խաղացել նաև Սադուն Բ-ի գործունեության ու անձնավորության այն խիստ բացասական բնութագիրը, որով Սահկանաբերդի տիրոջն օժտել է հետազոտողը: Նրա գնահատմամբ՝ Սադուն Բ-ն ներկայանում է որպես անսկզբունքային և ապազգայնացած անձնավորություն: Սակայն կովկասագիտության զարգացման ներկա փուլում ակնհայտ է, որ էթնիկական անվանումից սերող անձնանունների հիման վրա որևէ տոհմի ծագման մասին ենթադրություններ անելն առավել քան խոցելի է: Չպետք է մոռա-

⁴⁴ Սանամասն տե՛ս Մարգարյան Հ., Զաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, N 2-3, էջ 139-151, Մարգարյան Հ., Զաքարյանների ծագումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, N 1-2, էջ 156-175, Margarian H., Autour des hypothèses de l'origine Kurde de la maison princière arménienne des Zakarides.- In: "Iran & Caucasus", Vol. I, Tehran, 1997, pp. 25-46:

⁴⁵ Տե՛ս օ. Հազարօծական, յաշխատական անձնությունները, էջ 476-480:

նալ, որ «Քուրդ» անձնանունը լայնորեն տարածված էր հայկական իշխանական տներում ինչպես նախորդ ժամանակաշրջանում, այնպես էլ հատկապես XII - XIII դարերում, ուստի այդ հիման վրա եղրակացություններ կատարել հնարավոր չեն:

Հետազոտողների մի խումբ մարական կամ քրդական ծագում է վերագրել նաև Զաքարյանների տոհմին ենթակա իշխանական ընտանիքներից Վաշուտյաններին⁴⁸: Նրանք են ընդունել Զաքարիա Սարկավագի համապատասխան վկայությունը՝ առանց ուշադրություն դարձնելու միանգամայն տրամաբանական հետևյալ հարցերի վրա. XVII դարում ապրող պատմիչն ինչպե՞ս է հայտնի դարձել հինգ դար առաջ պատմական ասպարեզ մտած Վաշուտյանների էթնիկական պատկանելությունը, և ի՞նչ է նշանակում «մար» էթնիկական անվանումը: Խնդրի առաջին հետազոտող Ղևոնդ Ալիշանն այս հարցերը չի առաջադրել, քանի որ Զաքարիա Սարկավագի հայտնի տեսակետները նա լիովին բացատրելի է համարել Սովուս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» տվյալներով: Բայց այդ հարցերից չեն կարող խուսափել ժամանակակից ուսումնասիրողները, մանավանդ որ նրանք քաջածանոթ են թե՝ Զաքարիա Սարկավագի սկզբնադրյուրներին, թե՝ պատմիչի ստեղծագործական սկզբունքներին ու եղանակներին: Արդ եթե Հովհաննավանքի և Հայաստանի այլ հուշարձանների վիմագիր արձանագրություններում հիշատակություն չկա Վաշուտյանների ծագման վերաբերյալ, ապա Վաշուտյաններին մարական արմատներ վերագրելը Զաքարիա Սարկավագի ուրույն հետազոտության ամփոփումն է: Ուստի անհրաժեշտ է մտովի ներթափանցել պատմիչի ստեղծագործական աշխատանց և հետևել նրա մտքերի ընթացքին ու եղրակա-

ցությունների տրամաբանությանը: Այս դեպքում անմիջապես ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ պատմիչը Վաշուտյանների նախնիների պատմությունը պատկերում է նրանց գերակաների և հովանավորների՝ Զաքարյանների վաղնջական անցյալի հետ սերտորեն միահյուսված: Իսկ Վաշուտյանների պատմության շարադրմանը նախորդող գլխում հեղինակն արդեն արձանագրում է, որ Զաքարյանների նախահայր Զաքարիան Մարաց աշխարհից էր. «Կարգեալ իշխան յազգէն Մարաց, եւ վշտացեալ ի նոցանէ, ոչ կարաց կեալ անդէն: Եւ գուեալ ժամանակ, առնու ամենայն ընդոծինս, ծառայս եւ աղախինս ... մտնէ ի սահմանս Հայոց, եւ գնայ յերկիրն Վրաց»⁴⁹: Հետևաբար միանգամայն բնական է հնչում, որ Զաքարիայի ծառաների մեջ է եղել նաև Վաշուտյանների նախնին, և Հայաստանում կապն երկու իշխանական տների միջն ընդամենը նորոգվել է. «Բայց զի՞ որպէս ասացաք զալուստ առաջնոյն Զաքարիայի ամենայն ծառայիք, ուներ եւ ծառայ մի եւս Սարգիս անուն՝ յազգէ Աժդահակայ՝ որ Վաշուտանց կոչէին: Այս Սարգիս տեւեաց մինչեւ ցվերջին Զաքարիա (նկատի ունի Զաքարիա Բ ամիրապասալարին - Հ. Ս.), եւ ծնաւ նա որդի մի, եւ անուանեցաւ Վաշէ. որ սիրեցաւ ի Զաքարէէ, եւ եղել հաւատարիմ տան նորա: Եւ վասն միամիտ ծառայութեան իրոյ՝ կարգեաց զնա իշխանաց իշխան, եւ ետ նմա մեծութիւն եւ իշխանութիւն»⁵⁰: Այսպիսով՝ Վաշուտյաններին մարական ծագում վերագրելու գլխավոր հիմքն այն է եղել, որ իբր մարերից են սերել Վաշուտյանների գերակաները: Սակայն խնդիրն այսքանով չի սպառվել: Պատմիչը ոչ պակաս կարևորություն է տվել այն փաստին, որ Վաշուտյանների տոհմում սիրված և ընդունված անձնա-

⁴⁸ Տե՛ս Ղևոնդ Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 253:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 12:

նուններից մեկն է եղել «Քուրդ» անունը: Այս փաստի հիման վրա նա արել է իր ժամանակի համար տիպական եզրակացություն: Քանի որ ուշ միջնադարում հայ պատմիչները «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները գործածում էին որպես հոմանիշներ, ապա Զաքարիա Սարկավագի համար ևս «մարը» «քուրդ» էր նշանակում: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ «Քուրդ» անվան հաճախադեպությունը Վաշուտյանների տոհմում ավելի է ամրապնդել պատմիչի այն համոզումը, թե Վաշուտյանների նախնիները մարեր, ասել է թե՝ քրդեր են եղել: Ի հաստատումն Վաշուտյանների ծագման այս տեսության՝ ուշագրավ հավելումներ է կատարել Զաքարիա Սարկավագին գրեթե բառ առ բառ կրկնող «Պատմութիւն քաղաքին Յանույ» երկի հեղինակը: Նրա կարծիքով՝ «Առաջին Զաքարիայ, որ եկն աշխարհս Հայոց, ունէր ծառայ մի Սարգիս անուն, ազգէն Աժդահակայ, որ է Քուրդ, որ Վաշքատանց կոչէին»⁵¹: Հեղինակը ոչ միայն արդեն ավելորդ է դիտել «մար» էթնոնիմը պահպանելը՝ թողնելով միայն «Քուրդ» բնորոշումը, այլև «Վաշուտանց» տոհմանունը կապել է «Վաշքատանց» հետ: Ինչպես երևում է, «Վաշէ» անվան հաճախադեպությունը Վաշուտյանների տոհմում դարձալ որոշակի եզրահանգումների հիմք է դարձել: Անկարենոր չպետք է համարել այն փաստը, որ «Վաշ» կամ «Վաշիկ» («սայլ, մանավանդ վրան մորթով ծածկուած») արմատը, որից էլ կազմված է «Վաշկատուն» բառը («վրանաբնակ, թափա-

ռաշրջիկ, սայլերի մէջ բնակվող քոչուր»), հայերենում հանդիպում է նաև «Վաշէ» ձևով⁵²: Քրդերի մի մասի համար բնորոշ վրանաբնակությունը ուշ միջնադարում հայ հեղինակներն այնքան հատկանշական հանգամանք են դիտել, որ շտապել են Վաշէ Ա Վաշուտյանին ու նրա նախնիներին սերված ենթադրել հենց քրդերից: Այսպիսով՝ Վաշուտյաններին քրդական ծագում վերագրելու տեսությունը ծագել է XVII դարում և հիմնված է սիսալ կանխադրութների ու անստույգ կոռհումների վրա: Ժամանակակիցից պատմիչներից Կիրակոս Գանձակեցին, Քուրդ Ա Վաշուտյանին «հայ ազգաւ եւ կրօնիք քրիստոնեայ»⁵³ բնութագրելով՝ պարզորոշ վկայում է, որ Վաշուտյանների հայկական ծագումը, տոհմի անդամների հայ լինելը դույզն իսկ չափով կասկած չեն հարուցել: Հետեաբար Վաշուտյանների մարական կամ քրդական արմատները կասկածելի համարող հետազոտողները միանգամայն իրավացի են⁵⁴:

XVI-XVII հայ պատմագրության մէջ քրդերի մասին տեղեկություններն արդեն բացառիկ բնույթ չեն կրում, ընդ որում՝ հեղինակներն անդրադառնում են նաև քրդերի տնտեսավարությանը: Սակայն եթե ամառային արոտավայրերը՝ «Եայլա»-ները նկարագրելու առիթով նրանք առանձին կամ հայերի հետ համատեղ հիշատակում են քրդերին⁵⁵, ապա միայն քրդերի կապակցությամբ են գրում «Ղշլախ» (Քափառիկ) գեղ քրդաց»-ի մասին⁵⁶: Ավանդապահ հեղինակները շարունակում են գուգահեռաբար հիշատակել նաև մարերին: Օրինակ՝ Առաքել Դավրիմեցին և Զա-

⁵¹ Տե՛ս Միքրաք Անեղի, Սատեան աշխարհավեա հանդիսարանաց, Աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 119: Այս երկը հրատարակելիս տողերիս հեղինակը «Վաշքատանց ընթերցումը տեղադրել է տողատակում, իսկ հիմնավան տեքստում գերադասությունը տվել է «Վաշուտանց» տարբերակին: Խնդրո առարկա հարցը լրացրանելիս ավելի եական է այն փաստը, որ «Վաշուտանցը», իրոք, կարող էր իմաստավորվել որպես «Վաշքատանց»: «Վաշուտանց» - «Վաշքատանց» առնշությանը, հնարավոր է, կարևորություն է տվել նույնիսկ Զաքարիա Սարկավագը:

⁵² Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 306:

⁵³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 365:

⁵⁴ Տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 27, Մանաւոյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 159:

⁵⁵ «Մակր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 550, 558, 571:

⁵⁶ «Մակր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ, 128:

քարիա Սարկավագը զանգվածաբար գործածում են «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները որպես հոմանիշներ⁵⁷:

Այսպիսով՝ շուրջ կես հազարամյակ շարունակ քրդերը գտնվել են հայ հեղինակների տեսադաշտում, և նրանց հաղորդումները հնարավորություն են ընձեռում լույս սփռելու հայրերական բազմազան շփումների պատմության որոշ ուշագրավ էջերի վրա:

ՔՈՒՐԴ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ (ԷԹՆՈԳԵՆԵՏԻՉԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԳ

Բանալի բառեր - Էթնոգենետ, իսլամ, քուրդ, քրդեր, «Քրդստան», Թուրքիա:

Ключевые слова: Этногенез, ислам, курд, курды, «Курдистан», Турция.

Key words: Ethnogenesis, Islam, Kurd, Kurds, «Kurdistan», Turkey.

ԸՆԴԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Քուրդ ժողովրդի պատմությունը Մերձավոր Արևմտյան Արևին Արևելյան մյուս ժողովուրդների պատմության համեմատ թերի է ուսումնասիրված: Ժամանակին անզինական խոշոր պետական գործիչ, Արևելյան ժողովուրդների պատմության գիտակ լորդ Քերգոնը գրել է, որ քրդերի պատմությունը կատարելապես մութ է, որ «դա ժողովուրդ է առանց գրականության և համարյա առանց պատմության»: Իսկ ոուս քրդագետ Վ. Նիկիտինը գտնում է, որ «քրդերի պատմությունը դեռ պետք է ստեղծել: Այն չափից դուրս կցկտուր է և թերատ»:

Էթնիկական առումով դասականորեն այդ բաժանված ժողովրդին հաճախ անվանում են նաև «ժողովուրդ առանց երկրի և պետականության», «պատմության կողմից մոռացված ժողովուրդ» և այլն:

⁵⁷ Այդպես է առաջին անգամ վարվում Թովմա Մեծոփեցին XV դարի առաջին կեսին (տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի. Պատմագրութիւն, Աշխատասիրությամբ Լ. Խաչելյանի, Երևան, 1999): «Լուսն ազգն Սարաց, որ է Քուրտ», - գրում է Զաքարիա Սարկավագը և հաջորդ տողերում, առանց տարբերություն դնելու, փոխեփոխ գործածում է երկու անվանումն էլ (տե՛ս Զաքարիա Սարկավագ, Պատմագրութիւն, էջ 60-61): Հմմտ. Առաքել Դավթիեցի. Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչելյանի, Երևան, 1990, էջ 63, 487: Միննոյն պատկերն է Սամվել Անեցու Ժամանակագրության շարունակողների երկերում: Օրինակ՝ նրանցից մեկը 1655/6 թ. դեպքերի նկարագրության շարքում գրում է. «Նահատակեցաւ ի Սարաց ուն հայ Աւետիս անտանք, եւ երկնայնով լուսով փառաւորեաց զնա Աստուած» (Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 341), մինչդեռ երկրորդ ժամանակագիր խոսում է քրդերի մասին «ի սոյն թվին ազգն Քրթաց նահատակեցին զայր ուն քրիստոնէայ Աւետիս անուն»(նոյն տեղում): XVI-XVII դարերի զանազան անցուղարձեր ավանդելիս «մար» և «քուրդ/Քրթաստանէայ» անվանումների միջև տարբերություն չեն դնում նաև այլ հայ ժամանակագիրներ, տե՛ս «Սանք ժամանակագրություններ», հ. I, էջ, 127, հ. II, էջ 200, 558:

ԽՆԴՐԻ ԷՌԻԹՅՈՒՆԸ

Քրդերի հնագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրության կարևորագույն դժվարություններից մեկն այն է, որ, ըստ էության, հունական, պարսկական, սիրիական, հայկական, ինչպես նաև այլ լեզուներով աղբյուրներում այդ մասին տեղեկություններ չեն պարունակվում: Քրդերի վերաբերյալ տեղեկությունները բացակայում են նաև բիբլիական ավանդություններում: Իսկ բուն քրդական աղբյուրներ ընդհանրապես գոյություն չունեն: Բավական է ասել, որ XVI դարի քուրդ պատմիչ Շարաֆխան Բիթլիսի (1611-1685) «Շարաֆ-նամե» կոչված տարեգրությունում¹ հեղինակը քրդերի պատմությունը շարադրում է միայն X դարի երկրորդ կեսից սկսած: Առհասարակ քուրդ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ քիչ թե շատ հավաստի տեղեկություններ հետազոտողները հնարավորություն ունեն քաղելու միայն VII դարից, այսինքն՝ համաշխարհային նոր կրոնի՝ խւամի ծնունդ առնելուց հետո միայն: Ավելի վաղ հիշատակումներ մեզ չեն հասել հավանաբար դրանց բացակայության պատճառով:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի պատմություն սկսվում է նրա «ծագման» շրջանից: Քրդերի ծագման հարցը ևս դա նրանց պատմության ելակետային խնդիրն է: Սակայն քրդերի ծագումը կամ նրանց հայտնվելը վերին աստիճանի մութ, չպարզաբանված և վիճելի հարց է: Արդեն երկու հարյուր տարուց ավելի է, ինչ եվրոպական գիտությունը գրադրում է այդ հարցով՝ առաջ քաշելով տարբեր վարկածներ, սակայն առ այսօր այն սպառիչ լուծում չի ստացել և համարվում է արևելագիտության բարդ և խճողված

խնդիրներից մեկը: Դժվարությունը պայմանավորված է ոչ միայն այդ հարցի վերաբերյալ պատմական աղբյուրների բացակայությամբ, այլև նրանով, որ խնդրին վերաբերող կողմնակի նյութերը ևս խիստ կցկտուր են, հակասական և հաճախ ենթակա չեն ստուգման: Իրավացի է ոռու ականավոր արևելագետ-դիվանագետ Վաղիմիր Մինորսկին, որը գտնում է, որ մինչև IX դարը քրդերի պատմությունը ծածկված է անորոշության մշուշով²: Առ այսօր ստույգ հայտնի չեն նաև քրդերի նախահայրենիքը:

Դեռևս պատասխան չունի նաև այն հարցը, թե ի՞նք, ո՞ր դարից սկսած են քրդերը մուտք գործել պատմության ասպարեզ, ե՞րբ են հաստատվել Մերձավոր ու Միջին Արևելյան այն տարածքներում, որոնք ներկայումս ընդունված է անվանել Քրդստան, ի՞նչ կրոն են նրանք դավանել մինչև խւամի ընդունումը, որտեղից է ծագել նրանց «քուրդ» ինքնանվանումը, երբանից են նրանք «քուրդ» անվան տակ հանդես եկել պատմության թատերաբեմում, ո՞ր տարածքներում է ընթացել քուրդ ժողովրդի պատմական կյանքը, կամ բնապատմական ո՞ր տարածքներն են հանդիսացել նրանց կազմակորման հնագույն օրբանները, ո՞ր վայրերում է ապրել քրդական էթնոսի սկզբնական կորիզը և այլն:

Գիտնականների մեծ մասի կարծիքով՝ քուրդ ժողովրդի ծագման նախասկզբնական օջախը գտնվում է Հյուսիսային Միջագետքում՝ Առաջավոր Ասիայի երկու խոշոր գետերի՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջին հոսանքների, ինչպես նաև արևելյան վտանքների ավազանում: Այդ տեսակետը հիմնված է այն ենթադրության վրա, որ դեռևս հնագույն ժամանակներում Միջագետքի լեռնային գանգվածների շրջանում՝ Տիգրիս և Եփրատ գետերի հյուսիսային

¹ Տե՛ս Շարաֆ-խան ին Ռամսադդին Բիթլիսի, Շարաֆ-նամե, տոմ I, Մոսկվա, 1967, թ. II, Մոսկվա, 1976, ֆրանս. լեզվով տե՛ս Chérèf nameh ou histoire des Kourdes par Chérèf, prince de Bidlis, Vol. 2, լեմե, SPB, 1868:

² Minorsky V., Kurds, Encyclopaedia of Islam, II edition, Vol. I, Leyden, 1954, pp. 1134-1135.

և հյուսիսարևելյան շրջանների հովիտներում, բնակություն էին հաստատել վաշկատուն-հովվական մի շարք ցեղեր, որոնց խոսվածքը հար և նման էր հյուսիսարևմտյան իրանական խմբի բարբառներին ու խոսվածքներին: Դարերի ընթացքում այդ տարածաշրջանում հաստատված բնակչությունը արյունախանձ կոիվների և պայքարի մեջ էր հարևան Միջագետքի, Իրանական հարթավայրի և Անատոլիայի տարածներում հաստատված ուժեղ ցեղերի ու ցեղախմբերի հետ: Սակայն այս և նմանատիպ այլ ենթադրությունները քրդերի ծագման նախասկզբնական օջախի վերաբերյալ կարոտ են հիմնավորման: Չափազանց բարդ խնդիր է նույնիսկ միջնադարում քրդերի բնակության ստույզ արեալի աշխարհագրական սահմանների որոշումը: Որտե՞ղ է գտնվել Քրդստանը, որո՞նք են նրա սահմանները, ո՞ր տարածներում են քրդերը բնիկ, որտեղից են զայդել և տվյալ վայրում ե՞րբ են հաստատվել: Այս հարցերին պատասխաննելը չափազանց դժվար է, քանի որ Քրդստանը չի եղել որոշակի սահմաններ ունեցող երկիր, առավել ևս, որ քրդերը պետականություն չեն ունեցել, որպեսզի հստակորեն ճշորոշվեին նրա աշխարհագրական սահմանները: Բացի այդ՝ «Քրդստան» հասկացությունը՝ որպես քաղաքական և վարչատարածքային ամբողջություն, երբեք գոյություն չի ունեցել: Նրա աշխարհագրական, լեզվական, պատմական սահմանները քուրդ ժողովրդի գոյության ողջ ընթացքում ներդաշնակ միությամբ չեն համապատասխանել միմյանց, քանի որ դրանք եղել են հարափոխին և երբեք հաստատուն վիճակ չեն ունեցել:

Ըստ Նիկողայոս Ադոնից՝ պատմական Քրդստանի տարածքը ընդգրկում է հետևյալ երկրամասերը. «Զագրոսի լեռնաշրջայի լայնածավալ բարձրավանդակը՝ Ուրմիա լճից և Բոհեան գետից համարյա մինչև Լուրիսթանի տափարակները և երկու կողմերից

նրան հարող արևմուտքից Տիգրիսի և արևելքից Դիզֆուլի գետահովիտները: Այս տարածքի մեջ են մտնում Սոուջրուկաղի մարզը, Արդելանը և Դիզֆուլ գետի ավազանը մինչև Պարսկական Արաբստան, ինչպես նաև Հյուսիսային Միջագետքը կամ Սոսուլի վիլայեթը»³: «Նշված սահմաններում են պարփակվում, – շարունակում է նա, – քրդերով, նրանց ազգակից լեռնական ցեղերով, որոնք գերազանցապես իրանական ծագում ունեն, բնակեցված հողերը: Աշխարհագրական առումով ամբողջական այդ տարածքը լիովին համապատասխանում է նրա բնակիչների հովվական-քոչվորական կենսաձևին: Զագրոսի ալպերը իրենց գեղատեսիլ գահականդակներով, որոնք ցածրանում են դեպի հիշյալ գետերի հովիտները, հնագույն ժամանակներից հովվական ցեղերի բնակավայր էին»⁴:

Գիտության հայթայթած տվյալների համաձայն՝ վերոհիշյալ վայրերում հնագույն ժամանակներում բնակվող ցեղերը հայտնի են եղել Գուրդի, Քուրդի, Քարդի, Քարդու, Քարդուխի, Քարդա անվանումներով: Ենթադրվում է, առանց սակայն գիտական հիմնավորման, որ այդ ցեղերը կարող էին լինել քրդերի նախնիները: Քանի որ գիտության մեջ այլևս հաստատված իրողություն է, որ քրդերը պատկանում են իրանական ժողովուրդների թվին, իսկ նրանց լեզուն՝ հնդեվրոպական լեզվաբնտանիքի իրանական խմբին, այսուղից քրդերի երնիկական ծագումը հնարավոր է համարվում արևմտյան իրանական ցեղերից, որոնք Զագրոսյան և Տավրոսյան լեռնաշրջանների հարակից վայրերն են եկել արևելքից և խառնվել տեղաբնիկ բնակչության հետ⁵: Սակայն առ այսօր

³ Ադոն Ն., Հայկական հարց, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1996, էջ 102:

⁴ Նոյն տեղում:

⁵ See u. Limbert John, Origins and Appearances of the Kurds in the Pre-Islamic Iran. "Iranian Studies", Vol. I, No. 2, (Spring 1968), p. 48:

ժամանակակից քրդերի և, այսպես կոչված, «Քրդստանի լեռնաշխարհի» հնագույն բնակչության միջև եղած կապի և առնչության հարցը գիտնականների վեճի ու քննարկումների առարկա է⁶:

Քրդերի ծագման վերաբերյալ գիտական շրջաններում լայն տարածում գտած վարկածներից մեկն այն է, որ նրանց նախնիները եղել են կարդուխները: Քսենոփոնը (Քսենոփոնտես մ.թ.ա. 430-355), իր «Անաբասիս» կոչվող երկում նկարագրելով իր տասնհազարանոց ջոկատի հայտնի նահանջը (մ.թ.ա. 401 թ. «նահանջ բյուրոց») Հայաստանի ողջ տարածքով դեպի Սև ծով, նշում է, որ հանդիպել է կարդուխներին, որոնք բնակվում էին Բոհեմանից արևելք տարածվող երկրամասերում (ներկայում Թուրքիայի տարածքում գտնվող Հարյարիի շրջանում): Ըստ Քսենոփոնի՝ կարդուխները կամ, ինչպես հայկական աղբյուրներում են երբեմն նրանց անվանում, կորտուները, չեխն ենթարկվում ոչ Աքեմենյանների արքա Քսերքսեսին և ոչ էլ հայկական իշխանությանը: Կարդուխների երկրում Քսենոփոնին տեղեկացրել էին, որ այդ երկրի միջով անցնելուց հետո հույները կմտնեն Արմենիա, որը «ընդարձակ և բարեկեցիկ է» և գտնվում է Օրոնտասի իշխանության տակ⁷: Ըստ Քսենոփոնի՝ կարդուխների երկիրը գտնվում էր Հայաստանից հարավ և Բարելոնի (Միջազգետքի) գետերից հյուսիս, Տիգրիսից արևելք և նրա վտակ Մեծ Զաք գետից հյուսիս ընկած շրջանում: Այսպիսով՝ ենթադրվում է, որ հիշյալ կարդուխները կամ հայկական աղբյուրներում հիշատակվող կորտուները

կարող եին լինել քրդերի նախնիները: Սակայն ժամանակակից գիտության տրամադրության տակ եղած տվյալները վստահություն չեն ներշնչում քրդերի ծագման այդ վարկածի հավաստիության վերաբերյալ: Թեև պետք է նշել, որ նշված հարցի կապակցությամբ եվրոպական մի շարք լուրջ հետազոտողներ, շրջանառության մեջ դնելով հարուստ ու ստուգված նյութեր, հայտնել են այն տեսակետը, որ անտիկ հեղինակների, հատկապես Ստրաբոնի հիշատակած կուրտիխները, որոնք ապրել են Փոքր Ասիայում և Պերսիայում, հենց քրդերի նախնիներն են: Այդ տեսակետի հավանականության կողմնակիցներ են եղել եվրոպական արևելագիտության այնպիսի կարկառուն դեմքեր, ինչպես Նյոլդեկեն⁸, Հարթմանը⁹ և ուրիշներ: Ավելի ուշ Լեման-Հառլաւտը, անդրադառնալով կարդուխների վերաբերյալ վարկածին, այն տեսակետն է հայտնում, որ նրանք ոչ թե քրդերի, այլ վրացի քարթվելների նախնիներն են¹⁰:

Ակադեմիկոս Ն. Հ. Մառն իր հերթին համարել է, որ կարդուխներ անվանումը իր ձևով վկայում է այն մասին, որ այդ ժողովուրդը ազգակցություն ունի ուրարտացիների հետ (որոնք իրենց անվանում էին խալդեր): Իսկ քրդերն արդյո՞ք առնչություն ունեն կարդուխների հետ, Մառը դժվարանում է այդ հարցին պատասխանել¹¹:

⁸ Nöldeke Th., Kardu und Kurden. In.: Beiträge zur alten Geschichte und Geographie, Festschrift für H. Kiliert, Berlin, 1898, s. 71-81.

⁹ Hartmann M., Bohtan, Eine topografisch-historische Studie, "Mitt. d. Vorderasiat. Ges.", 1896.

¹⁰ Leman Haupt C. F., On the Origin of the Georgians. In: "Georgica", no. 4 and 5, 1937.

¹¹ Տե՛ս Մարկ Հ. Յ., Ещё о слове “челеби” (К вопросу о культурном значении курдской народности в истории передней Азии). “Записки восточного отделения императорского русского археологического общества”, т. XX, вып. II-III, СПб, 1911, с. 139:

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Driver G. R., The Name Kurd and its Philological Connections. “Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland”, vol. 55, no. 3 (July 1923); տե՛ս նաև MacKenzie D. N., Origins of the Kurds. Transactions of the Philological society (1961):

⁷ Տե՛ս Xenophon, Anabasis (1922). Translation by Carleton L. Brownson, revised by John Dilley. Revised, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998, pp. 5, 17, 287, տե՛ս նաև Քսենոփոն, Անաբասիս, Քարզմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Ելևան, 1970:

Այս վարկածը, որ քրդերի նախնիներ են եղել խալդերը, պաշտպանություն է գտել Եվրոպական մի շարք անվանի գիտնականների (Միխայելիս, Շյոցեր, Ֆրեդերիկ, Լասեն, Կարլ Ռիխտեր), ինչպես նաև ոռոս արևելագետ Պ. Լերիսի կողմից¹²: Նրանք բոլորը այն տեսակետին են հակված, որ քրդերը քաղդեացիների (խալդերի) ժառանգործներն են, որոնք դեռևս խորը հնության շրջանում ներխուժել են Տիգրիս գետի հովիտը և հնագանդեցրել թույլ սեմական ցեղերին և հիմնադրել Հին Արևելքի երկու հզոր պետությունները՝ Ասորեստանն ու Բաբելոնը:

Վարկած գոյություն ունի այն մասին, որ քրդերի նախնիներն են եղել Գուրդի անվամբ մի ժողովուրդ: Այդ վարկածի հետ համամիտ է Գ. Դրայվերը: Որպես դրա հիմնավորում նա նշում է, որ Ասորեստանի Թիկլաթպալասար Ա արքան (մ.թ.ա. 1114-1070) Քրդստանի լեռներում հանդիպել է բնիկների, որոնց նա հիշատակում է Գուրդի անվամբ: Սակայն գիտնականը ապացույցներ չի բերում, թե այդ գուրդիները հանդիսանում էին հենց քրդերի նախնիները¹³:

Ուշագրավ է նշել, որ իտալացի միսիոներ-քարոզիչ Ռիկոլո-դո դա Մոնթեքրոսեն, որը XIII դարում եղել է Քրդստանում, նույնպես օգտագործում է գուրդի անվանումը՝ դրա տակ հասկանալով քրդերին¹⁴:

1938 թվականին Բրյուսելում տեղի ունեցած արևելագետների միջազգային կոնֆերանսում իր ելույթի ժամանակ պրոֆեսոր

Վ. Մինորսկին քրդերի ծագման վերաբերյալ իր գեկուցման մեջ առաջ է քաշել տեսակետ այն մասին, որ քրդերն ունեն մարական-սկյութական ծագում: Հետազայում «Քրդերը» ուշագրավ ուսումնասիրության մեջ վերստին անդրադառնալով այդ հարցին՝ Մինորսկին գրում է. «Հնարավոր է, որ զբաղեցնելով հին մեղացիների երկրի արևմտյան ծայրամասը, նրանք (քրդերը – Վ. Բ.) հանդիսանում են մարերի ուղիղ ժառանգորդներից մեկը»¹⁵:

Հին պարսկական (Աքեմենյան) տիրապետության շրջանում քրդերը չեն հիշատակվում որպես առանձին էթնիկական միավոր: Վ. Մինորսկին հավանական է համարում, որ նրանք մտնում եին Արմենիա սատրապության կազմի մեջ¹⁶:

Ավելի ուշ քրդերի մարական ծագման վարկածին անդրադարձել է նաև անգլիացի գիտնական Մաք Քենզին¹⁷: Ուշագրավ է նշել, որ քրդերի մարական ծագման վարկածը արծարծվել է նաև անցյալի հայ հետազոտողների կողմից¹⁸ և կողմնակիցներ գտել մերօրյա արևելագետ-քրդագետների շրջանում¹⁹: Սարաստանը նույնիսկ համարվել է «հին քրդական պետություն», «քրդերի պատմական տուն», իսկ քրդերն լեզուն՝ մարական լեզվի ժառանգորդ: Հաճախ գիտության մեջ չապացուցված այդ տեսակետի հաստատման համար վկայակոչում են հայկական պատմական

¹⁵ Минорский В. Ф., Курды, Заметки и впечатления, Петроград, 1915, с. 3.

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 7:

¹⁷ St. u Mac-Kenzie D. N., Origins of the Kurds, In: "Transactions of the Philological Society" (1961), p. 68:

¹⁸ St. u, օրինակ, Չայչյանց Մ., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Ա, Երևան, 1985, էջ 107-111:

¹⁹ Акопов Г. Б., Критическая история проблемы происхождения курдов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ереван, 1969.

¹² Лерх П., Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях, СПб, 1856, кн. I, տե՛ս նաև Եղիզարօս Ս. А., Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1884, с. 5.

¹³ Driver G. R., The Name Kurd, pp. 393-403.

¹⁴ St. u Gallet Mirella, The Italian Contribution to Kurdishology (13th to 20th Century), "Journal of Kurdish Studies", Vol. 1, 1995, p. 104:

ավանդույթը, որի համաձայն՝ քրդերը մարերի ժառանգործներն են:

Շրջանառվել է նաև վարկած այն մասին, որ քրդերը ծագել են պարթևներից, և որ իբր պարթևական պետությունը հիմնադրվել է հենց քրդերի կողմից²⁰: Այս վարկածը շրջանառվել է նաև իրանցի հետազոտողների կողմից, որոնք որպես հիմնավորում վկայակոչել են իրանական դիցարանության տվյալները²¹:

Ի դեպ, քրդերի ծագման հարցը հետաքրքրել է նաև հայ մեծ լրասավորիչ Խ. Արովյանին: Իր «Քրդեր և եզիդներ» հետաքրքիր ուսումնասիրության մեջ նա գրում է, որ այն պնդումը, որ քրդերը ծագում են հին մարերից, իսկ «ուրիշների ասելով էլ նրանք պարթևներից են ծագում», անհավանական է²²:

Առկա է նաև Սասանյաններից քրդերի ծագման վարկածը: Այսպես, օրինակ, քուրդ հետազոտող Իզադի Մեհրդատը պնդում է, որ Իրանի սասանյան արքայատան առաջին թագավոր Արդաշիր Ա-ն քուրդ էր՝ «ծնված քրդերից և քրդական վրանից դուրս եկած»²³: Այդ հեղինակի կարծիքով՝ Արդալանի և Բիթլիսի ամիրների (Էմիրներ) քրդական դինաստիաները արյունակցական կա-

պերով կապված են իրանական Սասանյան արքայատոհմի հետ²⁴:

Գիտության մեջ տարբեր ժամանակներում շրջանառվել են նաև վարկածներ քրդերի արարական-սեմական²⁵, թուրքական և թուրանական ծագման²⁶ վերաբերյալ: Տարբեր մոտեցումներով ու տեսակետներով քրդերի կթնոգենեզի հարցերը քննության են ենթարկվել նաև մի շարք այլ օտարերկրյաց²⁷ և հայ հետազոտողների կողմից, որոնց առաջ քաշած վարկածները ուշագրավ են ու հետաքրքիր:

Գոյություն ունի նաև վարկած՝ քրդերի և հայերի ազգակցության կամ նույն արմատից սերելու մասին: Օրինակ՝ Փրանսիացի մարդարան պրոֆեսոր Է. Փիթարի կարծիքով՝ հայերը և քրդերը շատ մոտիկ ազգականներ են, նրանք սերել են մեծ մասամբ միևնույն ցեղային խմբավորումից²⁸: Նույն տեսակետին գրեթե հակ-

²⁰ Տե՛ս Izady Mehrdad R., *The Kurds: A Concise History and Fact Book*, New York, 1992, p. 40: Տե՛ս նաև Eppel M., *A People without a State. The Kurds from the Rise of Islam to the down of Nationalism*, University of Texas Press, Austin, 2016, p. 5:

²¹ Տե՛ս Ակոպով Գ. Բ., *Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеиранской мифологии*, «Востоковедческий сборник», т. II, Ереван, 1964:

²² Արովյան Խ., Քրդեր և եզիդներ: Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1958, էջ 244:

²³ Izady Mehrdad R., *The Kurds*, p. 40.

²⁴ Տե՛ս Izady Mehrdad R., An introduction to the Sharafnama. In Sharaf al-Din Bitlisi, *The Sharafname of the History of the Kurdish Nation*, book I, translation into English and of commentaries by M. R. Izady, Costa Mesa, CA, Mazda, 2005:

²⁵ Ակոպով Գ. Բ., *Арабские источники по этнической истории курдов и версии их арабского происхождения*, в сб. «Страны и народы Ближнего Востока», т. III, АН Арм. ССР, 1967.

²⁶ Ակոպով Գ. Բ., *Критический обзор версий туранийско-турецкого происхождения курдов*, «Вестник общественных наук Академии наук Арм. ССР», 1966, № 4.

²⁷ Տե՛ս, օրինակ, Driver G. R., *The Dispersion of the Kurds in Ancient times*. In: «Journal of the Royal Asiatic Society», 1921, October, pt. 4, pp. 563-572; Minorsky V., *Kurdistan and Kurds*. In EL, vol. VII, London, 1927, p. 1134; Вильчевский О. Л., *Курды. Введение в этническую историю курдского народа*, Москва, Ленинград, 1961; Safrastian A., *Kurds and Kurdistan*, London, 1948; Asatrian G. S., *Notes on the Ethnic History of the Kurds and the Early Armenian-Kurdish contacts*. «Acta Kurdica», 1995, vol. 2:

²⁸ Տե՛ս L'Evolution de l'Humanité, vol. 5, Les Races et l'Histoire, par Eugène Pitard, Prof. d'Antropologie à l'Université de Genève, p. 447, 455, 456 (Հղումն ըստ Իգիմրեան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկային, Պէյրութ, 1964, էջ 2-3):

ված է նաև անգլիացի մարդաբան Ա. Հադրոնը²⁹: Սակայն դրանք ևս ապացուցման կարոտ տեսակետներ են:

Քրդերի ծագման հարցի մասին ուշագրավ մտքեր է արտահայտել հայ քրդագետ Մ. Շվոտը: Նա գրում է. «Քրդերի ծագումը թաղված է խորին մթութեան մեջ: Քրդերի մի մասը իրեն սերած կհամարի պարսիկներէն, երկրորդը՝ օսմանցիներէն, երրորդը՝ արաբներէն, չորրորդը՝ Հազրէթի Իպրահիմի - Հայր Աբրահամի թոռներէն (Եբրայերցիներէն), հինգերորդ և բաւական ուշագրաւ մասը համոզած է, որ իրենց և հայերի պապերը միևնույն մարդիկն են: Հայ բանասէրներէն մի քանիսը, - Գարեգին սրբազն Սրբանաւութեանց, Պողոս վարդապետ Նաթանեան, Զ. Պոյաձեան և այլք, - լոկ ազգասիրական զգացմունքներէ թելադրւած, քրտերին առհասարակ կամ մեծաւ մասամբ կը հայացնեն. իբր թէ կեանքի և իրաւանց անապահովութիւնը մղած լինի նրանց նախ դեպի կրօնափոխութիւն - հայադավանութենէ մահմեդականութիւն և ապա հեռացրած ազգայնականութենէն էլ»: Համաձայն շլինելով նման տեսակետներին՝ Մ. Շվոտը գրում է. «Կը մտածեմ, որ գուցե քրդերը նույնքան հին ժողովուրդ են, որքան և մենք Հայկեաններս, և բացի այդ՝ բարեխիղդ բանասէրէն կպահանջչի քննելի առարկան ներկայացնել ոչ այնպէս, ինչպէս հաճելի է բանասէրին, այլ ինչպէս որ կայ առարկան: Այդ նախազգուշացմամբ էլ ես պիտի ասեմ հետևեալը. քրդերի ծագումը երել է, և և կը մնայ անյայտ մարդկութեան, քանի դեռ զիտական լուրջ ուսումնասիրութեան ենթարկւած չէ այդ ժողովրդի կեանքը»³⁰: Միազամայն իրավացի է

քրդագետ Հակոբ Շահպազյանը, որը, անդրադառնալով քուրդ ժողովրդի ծագման հարցին, նկատում է. «Չկա զուտ կուսական ազգություն մը»³¹: Հիրավի, այս մոտեցումը բանալի է ցանկացած ժողովրդի ծագման առեղծվածը պարզելու համար:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով մեր թոռուցիկ ակնարկը քուրդ ժողովրդի ծագման հարցի վերաբերյալ հարկ ենք համարում նշել հետևյալը. հարցի նկատմամբ մակերեսային մոտեցում ունեցող հետազոտողները գնալով հեշտ ճանապարհով քրդերի էթնոգենեզի վերաբերյալ խնդիրը փակում են «անհայտ ծագում ունեցող ժողովուրդ» արտահայտությամբ: Սակայն առավել լուրջ ուսումնասիրողների ընդհանուր կարծիքը հանգում է նրան, որ այդ պրոբլեմը դեռ սպասում է իր խորագիտակ ուսումնասիրողներին:

Մեր համոզմամբ՝ այդ պրոբլեմի զիտական քննության մեթոդաբանական հիմքը պետք է հանդիսանա հետևյալը. քրդական էթնոսի ձևավորումը հավանաբար տեսել է մի քանի հազարամյակ ներառելով առավելապես հնդկա-արիական (զլխավորապես իրանական, հատկապես մարական (մեղական), ինչպես նաև սեմական (ասորեստանյան, արամեական, ավելի ուշ՝ արաբական տարրեր): Այլ կերպ ասած՝ քրդական էթնոսը, ինչպես և աշխարհի բոլոր ժողովուրդների էթնոսները, ամենաբազմազան էթնիկական տարրերի սինթեզի արդյունք են, որոնք կազմավորվել են պատմական զարգացման ընթացքում, և որը սկզբնավորվել է անհիշելի ժամանակներում:

Քուրդ ժողովրդի ծագման վերաբերյալ հարցի ներկա վիճակի ուսումնասիրության մակարդակը դժբախտաբար թույլ չի տալիս որոշակի հաստատուն կարծիք հայտնել այդ մասին:

²⁹ Տե՛ս Les Races humaines et leur Répartition Géographique, par A. C. Haddon, Prof. d'Anthropologie à l'Université de Cambridge, p. 184 (հղումն ըստ Խզմբրլեան Վ., նշան, էջ 3):

³⁰ Շվոտ Մ. Տ., Քրդերը Տաճկաց Հայաստանում (ազգագրական նյութեր), հ. Ա, ՍՊԲ, 1905, էջ 32-34:

³¹ Շահպազեան Յ., Քիւրդո-հայ պատմութիւն, Վ. Պոլիս, 1911, էջ 32-33:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Nation building in Kurdistan: Memory, genocide and human rights,
Ihsan Mohammed, New York: ROUTLEDGE, 2017, pp. 195

Վերջին մի քանի տասնամյակում Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցող քաղաքական սրբնթաց զարգացումների քննությունը ներկայացված է գիտական լայնածավալ գրականության տեսքով, որտեղ քրդական հարցի և իրողությունների ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը անկյունաքարային տեղ և կշիռ ունեն: Սույն գրախոսվող աշխատությունն գիտական գրականության լայն դաշտում հավակնում է դառնալ Իրաքի կազմում գոյություն ունեցող Քուրդիստանի ռեզինալ կառավարության (ՔՌԿ) ձևավորման, հետագա կայացման փուլերի, առանձնահատկությունների և մարտահրավերների ուսումնասիրությունը ներառող հիմնարար աղբյուր:

Աշխատությունը ներառում է մոտավորապես 1980-2016 թվականներին Իրաքի քրդերի շուրջ տեղի ունեցող զարգացումների, մասնավորապես Իրաքի կառավարության կողմից քրդերի նկատմամբ իրականացվող և քրդերի կողմից «ցեղասպանություն» անվանվող գործողությունների մի համակարգի համապարփակ ուսումնասիրությունը, որն ամփոփված է գլխի 6 հիմնական գլուխներով: Հարկ է նշել, որ հեղինակ Մոհամմադ Իհսանը, հանդիսանալով գրքում ներկայացվող իրադարձությունների ժամանակակիցը և անմիջականորեն ներառված լինելով ՔՌԿ-ի իշխող ապարատում¹, աշխատության շարադրման ժամանակ

հիմնվում է մեծ մասամբ դաշտային հետազոտության արդյունքում ձևավորված նյութի վրա՝ փաստարկելով և լրացնելով դա փաստաթղթային ու քարտեզագրական ամուր հենքով:

Առաջին գլուխում՝ “A country in the making: memory and human rights in the Kurdistan region”, հեղինակը ներկայացնում է Քրդաստանի տարածաշրջանային կառավարության ստեղծման նախահիմքերը՝ որպես քրդական պետականաշխնության հիմնական առանցք վերցնելով «քրդերի վերապրած ողբերգական իրողություններից հետո «քուրդ հպարտ ինքնության» կերտման» խնդիրը (էջ 23): Հանգամանալից ներկայացվում են Քրդաստանի տարածաշրջանային կառավարության ստեղծմանը հաջորդած պետականաշխնական բարդ գործընթացները՝ քրդական երկու հիմնական կուսակցությունների միջև իշխանության բաժանումը, սահմանադրության ստեղծմանն ուղղված աշխատանքները և առանձին գինված ջոկատների՝ Միացյալ Փեշմարգայի մեջ միավորման գործընթացը: Տվյալ բարդ գործընթացների քննության ժամանակ առանձնակի ուշադրության է արժանանում հեղինակի այն պնդումը, որ չնայած Քրդաստանում առկա կուսակցությունների և քաղաքական ու ցեղային խմբերի միջև գոյություն ունեցող հակասություններին, որոնց հիմքում մեծ մասամբ ընկած են անձնական շահերը, որոշում կայացնելու գործընթացը (decision making process) ՔՌԿ-ում առավելապես համակարգված, կենտրոնացված և կազմակերպված էր (էջ 30):

Երկրորդ գլուխում (“Arabization as ethnic cleansing”) հեղինակը քննում է որոշ վիճելի տարածքների, մասնավորապես Քիրքուրի շրջանի հարցը՝ հիմնվելով այն փաստի վրա, որ այդ շրջաններում

¹ Մոհամմադ Իհսանը 2001-2005 թվականներին եղել է Մարդու իրավունքների, հետազույն՝ արտատարածաշրջանային հարաբերությունների նախարարը,

ժամանակին մեծամասնություն կազմող քուրդ ազգաբնակչությունը, սկսած 1970-ականների երկրորդ կեսից, ենթարկվել է Սահման Հուսեյնի բռնի արտօրման և արաբականացման քաղաքականությանը, ինչի արդյունքում զգալիորեն փոխվել է շրջանի եթնիկ պատկերը (էջ 52): Ընդ որում՝ վիճելի տարածքների հարցի քննարկման համաշարում իր տեսակետը հեղինակն ամփոփում է 2005 թվականին ընդունված Իրաքի սահմանադրության՝ վիճելի տարածքներին վերաբերող 140-րդ կետի քննության մեջ, որը տվյալ տարածքների հետագա ճակատագրի համար սահմանում է գործողությունների հետևյալ երեք քայլերը՝ նորմալիզացում, որը ենթարկում է այդ շրջաններից տարհանված քուրդ բնակչության վերադարձը, և շրջանների ժողովրդագրական իրադրության և պատկերի վերհանման նպատակով մարդահամարի և հանրարկելի անցկացում (էջ 54):

Աշխատության երրորդ գլխում (*“Propagating hate, inciting murder”*) ամփոփված է Իրաքում, մեծ մասամբ Բաղդադում բնակվող և «Ֆայլի քրդեր» անվանումը կրող քրդական մի խմբի շուրջ ծավալված իրողությունների քննությունը, որը հեղինակը փորձում է կառուցել ցեղասպանագիտական հիմքերի վրա՝ ներկայացնելով 1971-2003 թվականներին քրդական այդ խմբի նկատմամբ իրականացվող գործողությունները համապետական լայն հակաքրդական քարոզության և քաղաքականության համատեքստում: Հեղինակը այս ժամանակահատվածում արտօրված կամ անհետացած մոտավորապես 100 հազար քրդերի ճակատագրի քննությանը զուգահեռ ներկայացնում է երկրի իրավական դաշտում (*«Քաղաքացիության մասին օրենք»*) տեղի ունեցած փոփոխությունները՝ հաստատելով ցեղասպանություն - օրենսդրություն կապը (էջ 70):

Չորրորդ գլուխը (*“Blueprint of a genocide”*) նպատակ ունի ներկայացնելու Բարզանի կլանին պատկանող մոտավորապես 8000 տղամարդկանց անհետացման պատմությունը 1983 թվականի հուլիսին և օգոստոսին Իրաքի հարավում: Հիմնվելով սակավաթիվ փաստաթղթային տվյալների և առկա վկայությունների վրա՝ հեղինակը որպես Բարզանիների սպանության վայր է ներկայացնում Բաղդատի մոտակայքում գտնվող Բուսայա բնակավայրը (էջ 87): Հեղինակը Բարզանիների կլանի թիրախավորումը հիմնավորում է քրդական ազգային շարժման մեջ այդ կլանի ունեցած ամուր դիրքերի ու կշռի և իշխանությունների նկատմամբ ոչ լոյալ դիրքորոշմամբ:

Աշխատության հինգերրորդ գլուխը (*“A state-engineered national project”*) մանրամասն ներկայացնում է իրաքյան իշխանությունների կողմից Իրան-իրաքյան պատերազմի ավարտին իրականացված, «Անֆալ» անվանումը կրող գործությունը: Հեղինակը տարանջատում է գործողության իրականացման 8 փուլ, որոնք ընդգրկում են 1988 թվականի փետրվարից սեպտեմբեր ընկած ժամանակահատվածը (էջ 106-121): Փաստաթղթային և նամակագրական նյութի վրա հիմնվելով՝ հեղինակը ուրվագծում է գործողությունների ընթացքը, զինված ուժերի ստորաբաժանումների ներգրավվածության մասշտաբը և իրականացված գործողությունների գաղափարական ու քարոզչական հենքը: «Անֆալ» գործողությանը հաջորդած դատաքննական գործընթացին անմիջական մասնակից լինելու շնորհիվ Ս. Իհսանը բացառիկ տվյալներ և մանրամասներ է ներկայացնում գործողության ամբողջ ընթացքի, դրա արդյունքում քուրդ բնակչությանը հասցված վնասի, գործողության ընդհանուր արեալի վերաբերյալ:

Հարկ է նշել, որ քիմիական գենքի կիրառմամբ այս հանցագործությունը հեղինակն անվանում է «ցեղասպանություն» և «պե-

տության կողմից իրագործված ազգային ծրագիր» (“a national project engineered by the state”) և հիմնավորում է դա երկու հիմնական փաստարկներով.

• Անմիջական ուսումնական գործողությունները շաղախաված էին քարոզական հսկայական աշխատանքների վրա, որոնք ուղղված էին երկրի բնակչության շրջանում քրդերի նկատմամբ բացասական վերաբերմունք և կարծիք ձևավորելուն:

• Գործողության իրագործման մեջ պետական մի շարք կառույցների ակտիվ ներգրավածությունը (Էջ 123):

Ուշագրավ է գործողության հետևանքով Իրաքի քրդաբնակ շրջանների պատկերը ներկայացնող Ս. Իհսանի հեղինակային աղյուսակը, որում նա ներկայացնում է իր կողմից իրականացված հետաքննության տվյալները. ընդհանուր առմամբ գործողության արդյունքում մահացել է 182 հազար քուրդ, հազարավոր քրդեր ապաստան են գտել ԻԻՀ-ում և Թուրքիայի Հանրապետությունում, ավերվել է 2027 գյուղ: Տվյալ թվային և վիճակագրական պատկերը լրացնելով «Անֆալի» առանձին փուլերի ինֆորմաֆիկաներով և տվյալներով՝ հեղինակը հերքում է այն տեսակետը, որ գործողությունները եղել են Իրան-իրաքյան պատերազմի մի մաս և ուղղված էին իրանական բանակի դեմ, այլ հարցը տարբեր դաշտերում քննելով՝ որպես իրականացված գործողությունների վերջնանպատակ է համարում քուրդ ազգաբնակչության ցեղապահնությունը:

Վերջին գլուխը (“A new horizon?”) նախորդ գլուխներում քննարկված նյութի որոշակի ամփոփում է, որում վերլուծվում են Սադամ Չուսեյնի կառավարության իրականացրած քաղաքականության արդյունքում երկրում ձևավորված ֆրուստրացիայի մասշտաբները և տվյալ միջավայրում քրդական պետականաշխնության առաջ դրված պլաններն ու պահանջները: Հեղինակը

Քրդատանի տարածաշրջանային կառավարության ապագայի վերաբերյալ քրդերի տեսլականը ներկայացնում է ինքնորոշման իրավունքի կիրարկման արդյունքում ստեղծելիք «աշխարհիկ դեմոկրատական պետության» ծրագրի շրջանակներում (Էջ 152): Հարկ է նշել, որ հեղինակը ոչ երկակի հաստատում է, որ ՔՌԿ-ի հետագա ճակատագրի վերաբերյալ մի ժամանակ քրդերի շրջանում մեծ հետևորդներ ունեցող «ֆեղերալիզմի գաղափարը» արդեն անհնար է ներկայիս իրողությունների պարագայում:

Զաշվի առնելով Մերձավոր Արևելյի ներկայիս քաղաքական, տնտեսական, կրոնական և սոցիալական զարգացումներն ու գործընթացները՝ գրախոսվող աշխատությունը ներկայանում է որպես ՔՌԿ ներքաղաքական իրավիճակի, վտանգների և ծրագրերի ամփոփ քննություն, ինչը, ի լրումն ունեցած պատմական և աղբյուրագիտական հենքի ու արժեքի, հնարավորություն է տալիս հասկանալու և պատկերացնելու տարածաշրջանային զարգացումների վերաբերյալ «քրդական տեսակետն ու պլանները» և հնարավոր սխաների պատճառները:

Անգելինա Գաբրիելյան,
ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի
գիտաշխատող

**Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում»
աշխատության մասին**

2016 թվականի մարտին լույս տեսավ անվանի հայ զիտնական, արևելագետ, միջազգայնագետ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական զիտությունների դրկոտր, պրոֆեսոր, ՀՀ զիտության վաստակավոր գործիչ Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում» վերտառությամբ աշխատությունը:

Թեման արդիական է և մշտապես գտնվել է հայ և օտարազգի մասնագետ-արևելագետների հետազոտությունների ուշադրության կենտրոնում²:

Այս դեպքում Ն. Հովհաննիսյանն իր առջև ունեցել է մեկ այլ նպատակ՝ ոչ միայն և ոչ այնքան ներկայացնել քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը, որքան դիտարկել քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում՝ հանդես գալով որոշակի նկատառումներով և առաջարկություններով։ Հիշյալ աշխատությունն ունի տեսական

ու գործնական, գիտական և քաղաքական ծանրակշիռ արժեք ու նշանակություն։

Աշխատությունը բաղկացած է խնդրի էությունն ու շրջանակները հստակեցնող ներածությունից («Մուտք») և երեք գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրված է քրդական գործոնի որոշակի ասպեկտներին, և այդ երեք գլուխները կարծես «սկանավորում» են խնդիրը տարբեր հարթություններում ու տարաբնույթ դիտանկյուններից՝ միաժամանակ որպես մեկ-միասնական ամբողջություն ներկայացնելով հեղինակի զիտականորեն հիմնավորված մոտեցումները քրդական գործոնի հարցում։

«Քուրդ պատմաբան Քամալ Ահմադը քուրդ-հայկական հարաբերությունների բարդ հանգույցի սոցիալ-տնտեսական, էթնիկական և կրոնական բաղադրիչների մասին» վերտառությամբ առաջին գլխում հեղինակը դիտարկում է քուրդ-հայկական հարաբերությունների խնդիրը քուրդ մտավորականի հայացրով։ Ներկայացվող դիտարկումները հիմնված են իրացի քուրդ մտավորական, պատմական զիտությունների դրկոտր, Բաղրամի համալսարանի պրոֆեսոր Քամալ Սազհար Ահմադի հեղինակած «Քրդստանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» աշխատության վրա, որն արաբերեն լույս է տեսել դեռևս 1977 թվականին³։

Ներկայացնելով քուրդ պատմաբան Քամալ Ահմադի հայեցակարգային մոտեցումները հայ-քրդական հարաբերությունների և հայերի ջարդերի ու ցեղասպանության, ինչպես նաև հիշյալ խնդրում քրդերի մասնակցության առնչությամբ՝ Նիկոլայ Հով-

² Բայրության Վ., Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1989; Բայրության Վ., Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008; Պողոսյան Ս., Քրդերը և Հայկական հարցը, Երևան, 1991; Պոլածյան Ա., Կորդы в VII-X веках (по арабским источникам), Ереван, 1987. Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը արարական պատմագիտության ըննական լույսի ներքո, Երևան, 2004; Ramazan Gezgin, Serdar Kocman, Mahmut Konuk (Ed.), Hrant Dink'in Katline 2015 Perspektifinden Bakmak, Ankara, 2014.

³ Qamal Mazhar Ahmad, Kurdistan fi harbi al-alamiya al awal, Baghdad, 1977. Քամալ Սազհար Ահմադ, Քրդստանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Բաղրամ, 1977, արաբերեն։

հաննիսայանն առանձնացնում է քրդական հայեցակարգում առկա չորս սկզբունքային մոտեցում:

Առաջին, քրդական հասարակության ներսում կային որոշակի ազդեցիկ և տիրապետող սոցիալական խավեր և ուժեր՝ ցեղային ավագանին, կալվածատերերը, աշխարթների առաջնորդները, աղաները, զինվորականները, օսմանյան պետության շահերը սպասարկող պաշտոնյաները, հոգեորական առաջնորդները և այլն, որոնք կողմ էին սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի «Հայկական հարցը հայերին ոչնչացնելու ուղիղ լուծելու» տեսակետին և գործուն մասնակցություն ունեցան այդ քաղաքականության իրագործման մեջ՝ նրանում ներգրավելով նաև քրդական անասնապահ-քոչվորական զանգվածներին և հողագործներին:

Երկրորդ, ըստ Քամալ Ահմադի՝ հայ-քրդական հարաբերություններում առկա հակասություններն արդյունք էին զարգացման տարբեր մակարդակների՝ զարգացման բարձր մակարդակի վրա գտնվող և կապիտալիստական հարաբերությունների ոլորտը ոտք դրած հայերի և զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող և դեռևս ֆեռալական-ցեղային հարաբերությունների աստիճանին խարիսխող քրդերի:

Երրորդ, կարևորվում է նաև նրանց պատկանելությունը տարբեր կրոնների՝ քրիստոնյա հայեր և իսլամին պատկանող ու իրենց մոլեուանդությամբ հայտնի քրդերը:

Չորրորդ, օսմանյան կառավարությունը և վերնախավը, խաղալով քրդական վերնախավի հայերին կողոպտելու, նրանց հաշվին հարստանալու զգացմունքների վրա և նրանց ահաբեկելով հայկական անկախ պետության ստեղծման հեռանկարով, որը կարող էր առաջանալ միայն այն տարածքներում, որոնք գտնվում էին քրդերի տիրապետության տակ, քրդերին դարձրին իրենց

ձեռքին հլու-հնազանդ գործիք՝ Հայոց ցեղասպանության իրականացման ձանապարհին⁴:

Հետաքրքրական է այն փաստը, որ դեռ XX դարի սկզբներին վերոհիշյալ կետերում նշված մի շարք դրույթներ շրջանառվել են նաև հայ իրականության մեջ: Մասնավորապես «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» հիմնադիրներից մեկը՝ անվանի հայ մտավորական Քրիստոափոր Սիքայելյանը, թե՝ հայ-քրդական դաշինքի ձևավորման, թե՝ քրդական վտանգի չեզորացման ուղղությամբ արված քայլերի ձախորումը բացատրում էր հետևյալ պատճառներով.

- հայերն ու քրդերը գտնվում էին զարգացման տարբեր մակարդակների վրա, ինչը նրանց խորթացրել էր միմյանցից,
- մեծ դեր խաղացին նաև քրդերին հայերի դեմ լարելու օսմանյան կառավարության քաղաքականությունն ու կրոնական տարբերությունները⁵:

Սակայն, մեր կարծիքով, առանձնահատուկ կարևորություն է ներկայացնում այն փաստը, որ պատմական այդ փուլում քրդերի շրջանում հիմնականում բացակայում էին համաքրդական ընկալումներն ու համազգային ինքնությունը, և գերիշխում էր ցեղային ինքնությունը: Առնոլդ Թոյինբին այդ առնչությամբ հետևյալ դիտարկումն է կատարում. «Քրդերի ազգային շարժումն իրեն կարող էր դրսնորել թուրքերին, արաբներին, անգլիացիներին կամ որևէ այլ օտարին հակադրվելու ձևով: Մինչդեռ բացառելով քրդական ծագում ունեցող այն փոքրաթիվ անձանց, որոնք բնակություն էին հաստատել Պոլսում կամ Արևմուտքում...» քրդական

⁴ Հովհաննիսյան Ն., Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արեւմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, Երևան, 2016, էջ 21-22:

⁵ Սիքայելյան Ք., Հեղափոխականի մտքերը, Ժնև, 1906, էջ 113-114:

համազգային դաշնակցության գործնական գիտակցությունը շատ թույլ էր: Քրդերի մեծամասնության քաղաքական հորիզոնը դեռևս սահմանափակվում էր ցեղերի և նրանց հակամարտության շրջանակներում և բավական կենսունակ լինելով հանդերձ՝ ամբողջությամբ մնաց ոչ թե համապետական, այլ անհատական հոգեբանությամբ»⁶:

«Արաբական արդի պատմագիտությունը Օսմանյան կայսրությունում հայկական ջարդերի և Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ քրդական գործոնի դերակատարման մասին» վերտառությամբ երկրորդ գլխում ներկայացվում են խնդրին անդրադարձած արար գիտնականների տեսակետները: Անվանի արևելագետ-արաբագետն այս համատեքստում երկու կարևոր դիտարկումներ են առանձնացնում:

- Արաբական միջավայրում է ստեղծվել տարողունակ «Արմենոցիդ» եզրը, որ կոչված է բնորոշելու արմենների՝ հայերի՝ որպես ցեղատեսակի, էթնոսի ամբողջական ոչնչացումը, և որի հայկական համարժեքը «հայասպանությունն» է: Այդ հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրել լիբանանցի արար պատմաբան Մուսա Պրենսը, որը գտնում էր, որ «Արմենոցիդը ամենագենոցիդային գենոցիդն է»: Մուսա Պրենսն այդ հասկացությունը ստեղծել է՝ հենվելով Ռաֆայել Լեմկինի կողմից շրջանառված «գենոցիդ» հասկացության վրա:

- Արար պատմաբանները (Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Սամիր Արբաշը, Սալիհ Զահր ալ Դինը և ուրիշներ) համոզված են, որ 1915 թվականին հայերի հետ տեղի ունեցած իրադարձություննե-

րը ոչ թե սովորական ջարդեր էին, այլ Ցեղասպանություն, որը նրանց կողմից դիտարկվում է որպես «XX դարի սև էջ»:⁷

Ամբողջականացնելով արար հեղինակների ուսումնասիրությունների ընդհանուր էությունը՝ Ն. Հովհաննիսյանն ուրագծում է Հայկական հարցում ուժերի դասավորության և այդ ուժերից յուրաքանչյուրի գործառույթի հստակ սխեման՝ «Քուրքեր (իշխանություններ)՝ դահիճներ – քրդեր և չերքեզներ՝ դահիճների կամակատար, ջարդարար օգնականներ – հայեր՝ զոհեր և արաբներ՝ զոհերի, հայերի՝ որպես բախտակից ժողովրդի պաշտպաններ»⁸:

Աշխատության Յ-րդ՝ «Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հիմնահարցի կարգավորման հայկական հայեցակարգում» վերտառությամբ գլխում Ն. Հովհաննիսյանը ոչ միայն դիտարկում է քրդական գործոնի ներգործության աշխարհաքաղաքական-տարածքային սահմանները, վերլուծում «Հայկական հարցը քրդական հարց է» տեսադրույթը, այլև հանդես գալիս քրդական հարցում և Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդիրների կարգավորման տեսանկյունից հայաստանյան հայեցակարգ մշակելու առաջարկով:

Դեռևս 1910-1914 թվականներին Կովկասյան և պոլսահայ մամուլում շրջանառվում էր «Հայկական հարցը քրդական հարց է» ձևակերպումը: Հեղինակը ներկայացնում է հիշյալ ձևակերպման հետևյալ մեկնությունը. «XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին քրդերի դիրքերն այն աստիճան էին ամրապնդվել Արևմտյան Հայաստանում, որ այստեղ որևէ փոփոխություն, որը կշոշափեր քրդերի, հատկապես նրանց կառավարող վերնախավի

⁷ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում, Երևան, 2016, էջ 43-44:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 31:

շահերը, կթուլացներ նրանց դիրքերը և կարող էր ամրապնդել հայերի անվտանգությունը, անհնար էր իրազործել առանց քրդերի համաձայնության: Քրդերը, հասկանալի է, հենց այնպես չէին զիջի իրենց դիրքերը հօգուտ հայերի... Ահա այսպիսի պայմաններում ասպարեզում հայտնվեց այն տեսակետը, որ Հայկական հարցի լուծումը կապված է և կախված է քրդական հարցի լուծումից: Հայերի կամ հայկական հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ էր նախնառաջ լուծել քրդերի հարցը»⁹: Հետեաբար, հեղինակի կարծիքով, «Հայկական հարցը քրդական հարց է» բանաձեռ պետք է հասկանալ և մեկնաբանել միայն ու միայն այդ իմաստով»:¹⁰

Հեղինակը նկատում է, որ «Հայաստանը... երբնիցե չի ունեցել որևէ հայեցակարգ քրդական հարցում՝ Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդիրների կարգավորման տեսակետից», թեև «քրդերի մասնակցությամբ իրազործվեց Հայոց ցեղասպանությունը, և նրանք դարձան Արևմտյան Հայաստանի հիմնական բնակիչները»¹¹:

Հիշյալ համատեքստում հեղինակը հանդես է գալիս իր որոշակի գործնական նկատառումներով և առաջարկություններով:

Որոշակի զուգահեռականներ կարելի է անցկացնել Նիկոլայ Հովհաննիսյանի «Քրդերի մասնակցությունը հայերի ցեղասպանությանը: Քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի հարցի լուծման հայկական հայեցակարգում» վերտառությամբ՝ ներկայիս և նույն հեղինակի դեռևս 1997 թվականին ԱՄՆ Մերիլենդի համալսարանի կողմից հրատարակված «Լեռնային Ղարաբաղի

հակամարտությունը և դրա կարգավորման տարբերակները»¹² վերտառությամբ աշխատությունների միջև: Հեղինակի ձեռագիրն ու ոճը մշտապես առանձնանում են տեսական ու գործնական հարթությունների և հակամարտությունների քաղաքական կարգավորման այլընտրանքային մոդելների համարմամբ: Դեռ 1997 թվականին հեղինակը նախ ներկայացնում էր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության էությունն ու կարևորությունը, քննարկում հիմնախնդիրի պատմաաշխարհագրական և էթնոմշակութային գործոնները, վերլուծում հակամարտության փուլերն ու զարգացման դինամիկան և սահուն անցում կատարելով գործնական մոտեցումների դաշտ՝ առաջ քաշում հակամարտության քաղաքական լուծումների հնարավոր տարբերակները.

- Աղրբեջանական տարբերակ,
- Ղարաբաղյան տարբերակ և ԼՂՀ դիրքորոշում,
- Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշում,
- Տարածքների փոխանակում,
- Ասոցացված պետություն,
- Սինթեզային տարբերակ,
- Կիպրական մոդել,
- Անկախության տարբերակ,
- Չեչենական մոդել:

Քրդական գործոնին նվիրված ներկայիս աշխատությունում նույնպես, գիտականորեն հիմնավորելով իր դիրքորոշումը, հեղինակը խնդիրը քննարկում է գործնական դաշտում ու լուսաբանում քրդական գործոնը Արևմտյան Հայաստանի և Հայ դատին

⁹Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 53-54:

¹⁰Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

¹¹Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

¹²Տե՛ս Օգանեսյան Հ., Нагорно- Карабахский конфликт и варианты его решения,- « Этно-политические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения», Центр международного развития и конфликтологии Мериденский университет: Колледж парка Мериден США, 1997, с. 92-121:

առնչվող խնդիրների լուծման հայկական հնարավոր հայեցակարգի շրջանակներում: Անվանի փորձագետի կարծիքով՝ «Հայաստանի իշխանությունների առաջնահերթ, գերակա և անհետաձելի խնդիրներից մեկը» պետք է «համարել քրդական հարցի նկատմամբ հայկական հայեցակարգի մշակումը, որը պետք է դրվի Հայաստանի երրորդ հանրապետության արտաքին քաղաքականության հիմքում՝ որպես համայն հայության գերակա խնդիր»:

Կարևորելով վերոհիշյալ՝ գործնական հարթությունում Արևմտյան Հայաստանի հիմնախնդրի կարգավորման հնարավոր տարբերակների մշակումը՝ հեղինակը կրկին համակողմանիորեն դիտարկում է իր կողմից առանձնացված մի շարք տարբերակներ.

- արևմտահայերի վերադարձ իրենց բնակավայրեր,
- տարածքային ինքնավարություն,
- մշակութային ինքնավարություն,
- ֆինանսական-նյութական փոխառուցում՝ որպես միջանկյալ տարբերակ,
- իդեալական՝ Արևմտյան Հայաստանի անկախության կամ Հայաստանի Հանրապետությանը միավորվելու տարբերակ:

Անկասկած, աշխատությունն ունի միջազգայնագիտական ու քաղաքագիտական կարևոր նշանակություն, քանզի հայ-քրդական հարաբերությունների հնարավոր զարգացումներն անմիջականորեն առնչվում են Հայաստանի անվտանգային շահերին և Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությանն առնչվող առաջնային հիմնախնդիրներին: Մասնավորապես հայ-քրդական հարաբերությունները հաճախ դիտարկվում են Հայաստանի և Թուրքիայի միջև առկա հիմնախնդիրների, Հայոց ցեղաս-

պանության ձանաշման ու դատապարտման գործընթացի, արցախյան հակամարտության և թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական գործակցության համատեքստում:

Աշխատությունը, անկասկած, կարող է օգտակար լինել դիվանագետների, միջազգայնագետների, քաղաքագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար: Այն կարող է հաստատուն հիմք հանդիսանալ քրդական գործոնին ու հայ-քրդական առնչություններին նվիրված հետազա ուսումնասիրությունների համար: Այն համակարգված հետազոտություն է և կարևոր ներդրում հայ ժամանակակից արևելագիտության բնագավառում:

Վահրամ Պետրոսյան, պ.գ.թ., դրցենու

**ԵՊՀ ՀՀԻ հայ-քրդական առնչությունների բաժնի վարիչ,
ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի միջազգային
հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի վարիչ**

ՔՐԴԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հատոր 1

Քրդական գործոնը և

հայ-քրդական առնչությունները

տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում

Курдоведческие исследования

Том 1

Курдский фактор и армяно-курдские отношения

в контексте региональных развитий

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի

Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի

Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Ներդիրի լուսանկարները՝ Վ. Պետրոսյանի

Տպագրված է «Տիգրան Սեծ» ՓԲԸ-ում:

ք. Երևան, Արշակունյաց պող., 2 շենք

Ստորագրված է տպագրության՝ 20.02.2018:

Զափսը՝ $60 \times 84^{1/16}$: Տպ. մամուլ՝ 18.75 + 8 էջ ներդիր:

Տպաքանակը՝ 200:

ԵՊՀ հրատարակություն

ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1

www.publishing.yssu.am